

ДМИТРО ДАНИЛЮК

ІСТОРІЯ
ЗАКАРПАТТЯ

ШКАЛА ВИСОТ У МЕТРАХ

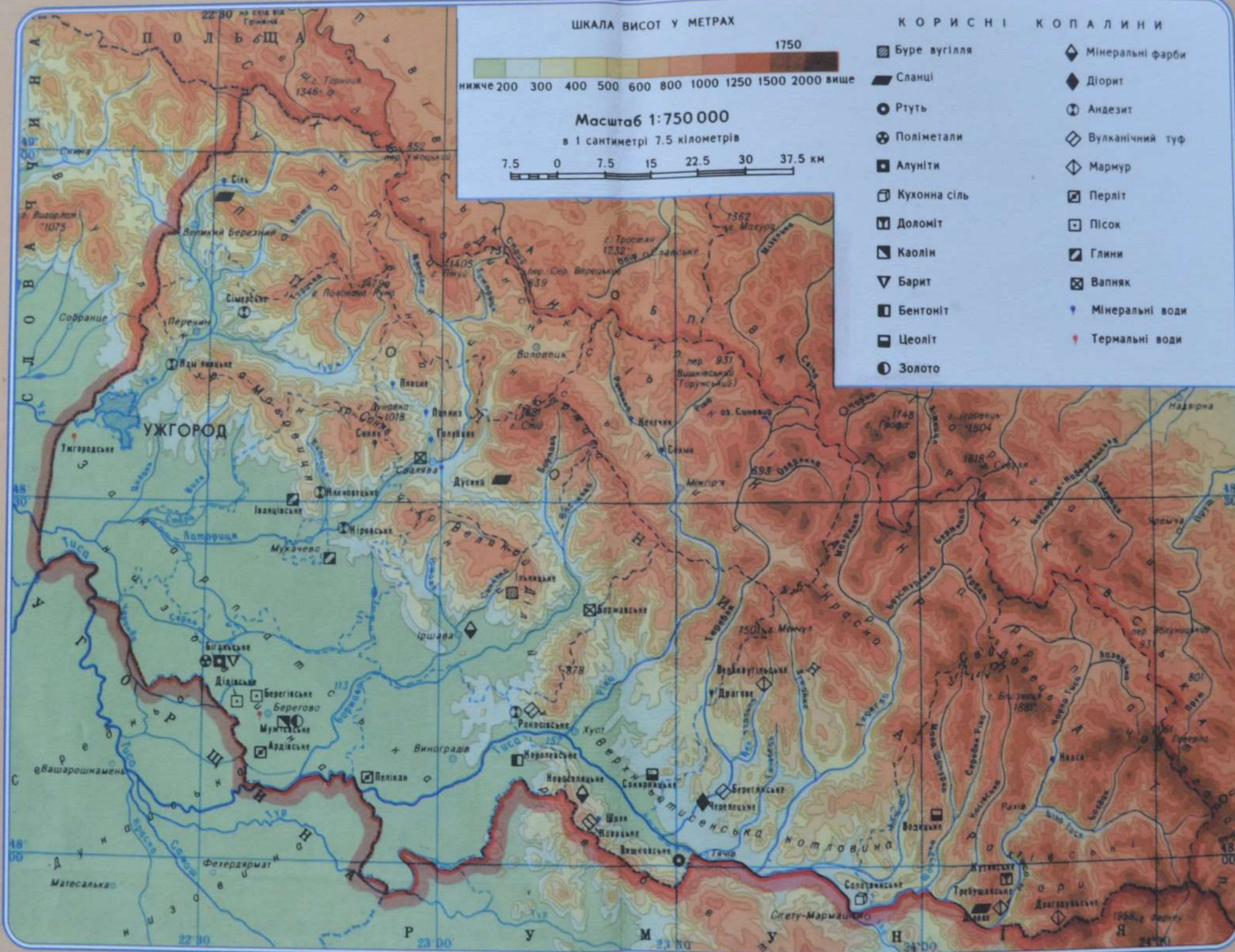
Масштаб 1:750 000

в 1 сантиметрі 7.5 кілометрів

7.5 0 7.5 15 22.5 30 37.5 км

КОРИСНІ КОПАЛИНИ

Буре вугілля	Мінеральні фарби
Сланці	Діорит
Ртуть	Андезит
Поліметали	Вулканічний туф
Алуніти	Мрамур
Кухонна сіль	Перліт
Доломіт	Пісок
Каолін	Глини
Барит	Вапняк
Бентоніт	Мінеральні води
Цеоліт	Термальні води
Золото	

Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України

Державний вищий навчальний заклад
"Ужгородський національний університет"

Історичний факультет
Кафедра історії України

Дмитро Данилюк

ІСТОРІЯ ЗАКАРПАТТЯ

Навчальний посібник
з краєзнавства

Ужгород . Видавництво В. Падяка . 2013

УДК94(477.87)
ББК63.3(4УР-4ЗАК)
Д18

Данилюк, Дмитро Дмитрович.

Історія Закарпаття : навч. посіб. [Текст] / Д. Д. Данилюк ; М-во освіти і науки, молоді та спорту України, Держ. вищий навч. заклад «Ужгород. нац. ун-т», Іст. ф-т, Каф. історії України ; вип. ред. та покажч. Л. Ільченко. – Ужгород : Вид-во В. Падяка, 2013. – 304 с. ; 16 с. кольор. вкл.

Навчальний посібник написаний на основі використання досліджень відомих вчених і лекцій з краєзнавства, які автор читає для студентів історичного факультету Ужгородського національного університету. У ньому в науково-популярній формі висвітлюються основні етапи історичного розвитку Закарпаття від найдавніших часів до сьогодення з урахуванням найновіших досягнень історичної науки.

Наведений фактичний матеріал показує наявність упродовж віків інтересу у правителів багатьох країн до краю. Його історія викладена у взаємозв'язку з історією Угорщини, Австрії, Австро-Угорщини, Чехословаччини. Доводиться, що у їх складі Закарпаття було не лише територіальним придатком, а й розвивалося економічно, духовно і дало світу цілу плеяду вчених, культурно-освітніх, політичних та церковних діячів, які виборювали йому належне місце в загальноєвропейському історичному процесі. Реально оцінено здобутки і втрати області в складі Української РСР та перспективи розвитку в незалежній Україні.

Після кожного розділу подаються уривки з маловідомих документів, а в додатках – важливий інформаційний матеріал.

Посібник розрахований на студентів вищих навчальних закладів, учнів гімназій, ліцеїв, загальноосвітніх шкіл та всіх, кому не байдужа історія рідного краю.

© Д. Данилюк, 2013
© В. Падяк, кольорові фото, 2013
© Видавництво В. Падяка, 2013.

ISBN 978-966-387-079-3

ЗМІСТ

Кольорова вклейка	9
Слово до читача	25
Тема 1.	
ПРАДАВНЯ ІСТОРІЯ ЗАКАРПАТТЯ	29
§ 1. Дослов'янські поселення на території краю	29
§ 2. Розселення, походження слов'ян та їх взаємини з Київською Руссю	31
§ 3. Вони дали нам Христову віру	33
§ 4. Прихід угорських племен	35
<i>Історичні джерела</i>	37
Тема 2.	
ЗАКАРПАТТЯ У СКЛАДІ УГОРСЬКОГО КОРОЛІВСТВА	39
§ 1. Поширення влади угорських феодалів та антифеодальні виступи селян	39
§ 2. Федір Корятович в історії краю	46
§ 3. Розвиток господарства. Міста	48
<i>Історичні джерела</i>	52
Тема 3.	
ЗАКАРПАТТЯ МІЖ ТРАНСІЛЬВАНСЬКИМ КНЯЗІВСТВОМ І АВСТРІЙСЬКОЮ ІМПЕРІЄЮ (друга половина XVII–XVIII ст.)	53
§ 1. Ужгородська унія	53
§ 2. Посли Богдана Хмельницького	55
§ 3. Під владою Габсбургів	57
§ 4. Участь закарпатців у визвольній війні угорського народу 1703–1711 рр.	58
§ 5. Нові риси господарського життя. Становлення мануфактурного виробництва	62
§ 6. Реформи Марії Терезії	66
<i>Історичні джерела</i>	68

Тема 4.	
КУЛЬТУРА ЗАКАРПАТТЯ У ІХ–ХVІІІ ст.	69
§ 1. Писемність. Поширення рукописної і друкованої літератури	69
§ 2. Освіта і наукові знання	72
§ 3. Зародження і розвиток історичних знань	77
§ 4. Література і фольклор	80
§ 5. Мистецтво та архітектура	81
<i>Історичні джерела</i>	85

Тема 5.	
ЗАКАРПАТТЯ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ ст.	89
§ 1. Криза феодално-кріпосницької системи господарювання	89
§ 2. Участь закарпатців в угорській революції 1848–1849 рр.	92
<i>Історичні джерела</i>	95

Тема 6.	
РОЗВИТОК КУЛЬТУРИ У ПЕРІОД НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ (кінець ХVІІІ – перша половина ХІХ ст.)	97
§ 1. Умови розвитку культури	97
§ 2. Освіта і наукові знання	99
§ 3. Андрій Бачинський – перший просвітитель Закарпаття	100
§ 4. Наукова діяльність А. Коцака, І. Пастелія, І. Базиловича	103
§ 5. Внесок закарпатців у розвиток освіти й науки в Україні і Росії	105
§ 6. Подвижники відродженецького руху	114
§ 7. Література і фольклор	121
§ 8. Музика. Живопис. Скульптура	124
<i>Історичні джерела</i>	127

Тема 7.	
ЗАКАРПАТТЯ У СКЛАДІ АВСТРО-УГОРСЬКОЇ МОНАРХІЇ (1867–1918 рр.)	131
§ 1. Соціально-економічне становище краю	131

§ 2. Наростання протестних акцій. Гуцульська республіка і Всенародні збори у Хусті	134
<i>Історичні джерела</i>	139

Тема 8.	
КУЛЬТУРА КРАЮ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст.	141
§ 1. Освіта	141
§ 2. Наука	146
§ 3. Література	158
§ 4. Закарпаття очима українських і російських вчених	164
§ 5. Мистецтво. Архітектура	167
<i>Історичні джерела</i>	170

Тема 9.	
ЗАКАРПАТТЯ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД (1919–1939 рр.)	173
§ 1. Включення краю до складу Чехословацької Республіки та його економічний стан	173
§ 2. Підкарпатська Русь в політичній системі ЧСР	181
§ 3. Діяльність автономних урядів. Проголошення Карпатської України	185
<i>Історичні джерела</i>	190

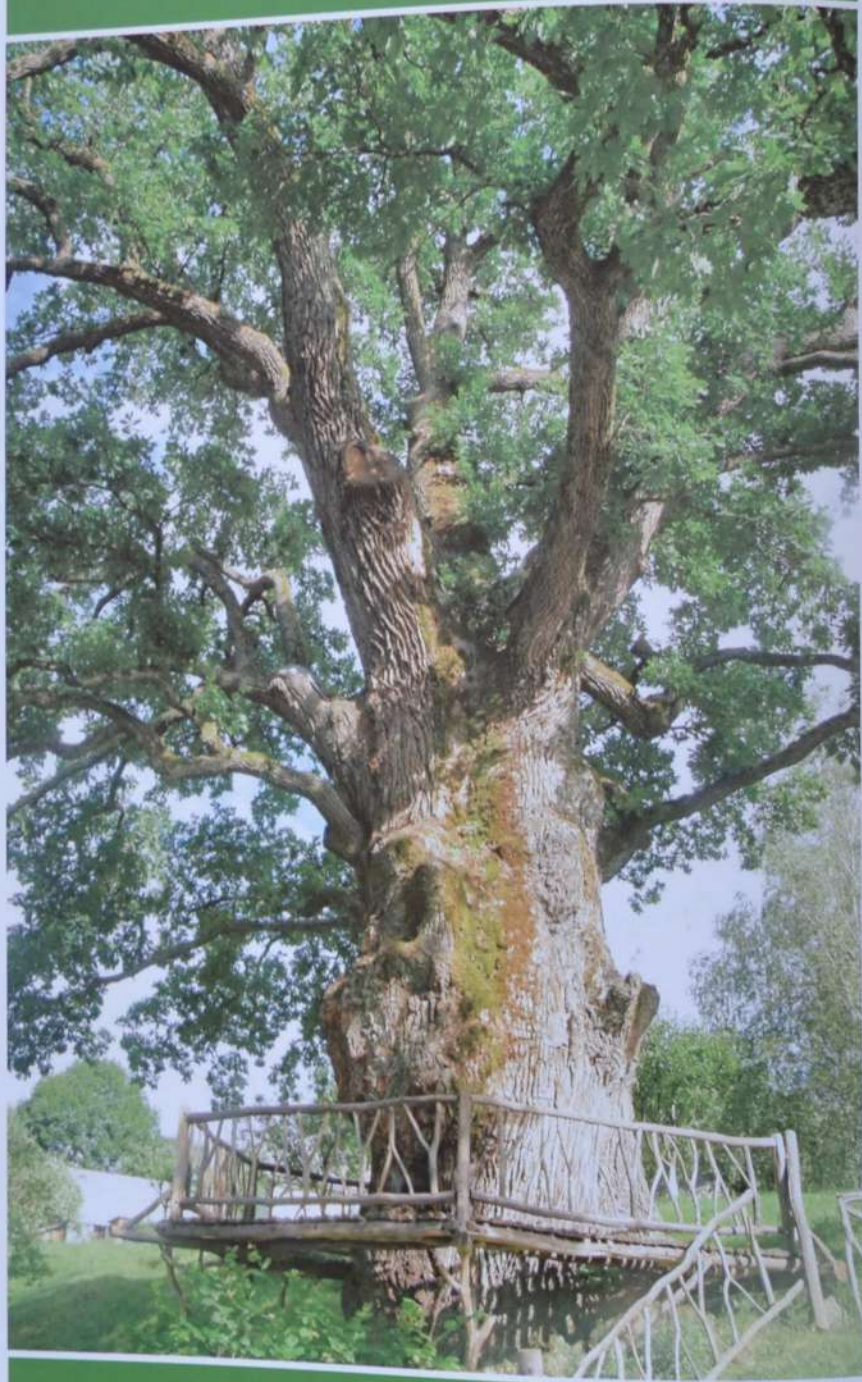
Тема 10.	
КУЛЬТУРНИЙ РОЗВИТОК КРАЮ У СКЛАДІ ЧСР	193
§ 1. Суспільно-політичне і духовне життя. Освіта	193
§ 2. Розвиток науки в 1920–1930-х рр. Концепції історичного розвитку краю	197
§ 3. Література	199
§ 4. Образотворче, музичне і театральне мистецтво. Спорт	206
§ 5. Будівництво	210

Тема 11.	
ЗАКАРПАТТЯ ПІД ВЛАДОЮ УГОРСЬКОЇ МОНАРХІЇ (1939–1944 рр.)	213
§ 1. Окупація краю гортіївською Угорщиною і розгортання антифашистської боротьби	213

§ 2. Суспільно-політичне становище	220
§ 3. Література	223
<i>Історичні джерела</i>	228
Тема 12.	
ВИЗВОЛЕННЯ ЗАКАРПАТТЯ І ВОЗЗ'ЄДНАННЯ З УКРАЇНСЬКОЮ РСР (1944–1945 рр.)	229
<i>Історичні джерела</i>	234
Тема 13.	
ЗАКАРПАТСЬКА ОБЛАСТЬ У СКЛАДІ УКРАЇНСЬКОЇ РСР: ЗДОБУТКИ І ВТРАТИ	235
§ 1. Соціально-економічний розвиток. Колективізація та її наслідки	235
§ 2. Духовне життя	243
§ 3. Суспільно-політичне життя	252
<i>Історичні джерела</i>	255
Тема 14.	
ЗАКАРПАТСЬКА ОБЛАСТЬ В РОКИ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ	257
§ 1. Соціально-економічні трансформації та їх наслідки	257
§ 2. Освіта, наука	265
§ 3. Література	268
§ 4. Мистецтво	269
ВИСНОВКИ	273
ДОДАТКИ	276
Література	276
Основні дати в історії Закарпаття	282
Перелік вищих керівних осіб, які управляли територією історичного Закарпаття	291
Іменний покажчик	294
Підписи до ілюстрацій кольорової вклейки	301
Наукова біографія Дмитра Данилюка	302

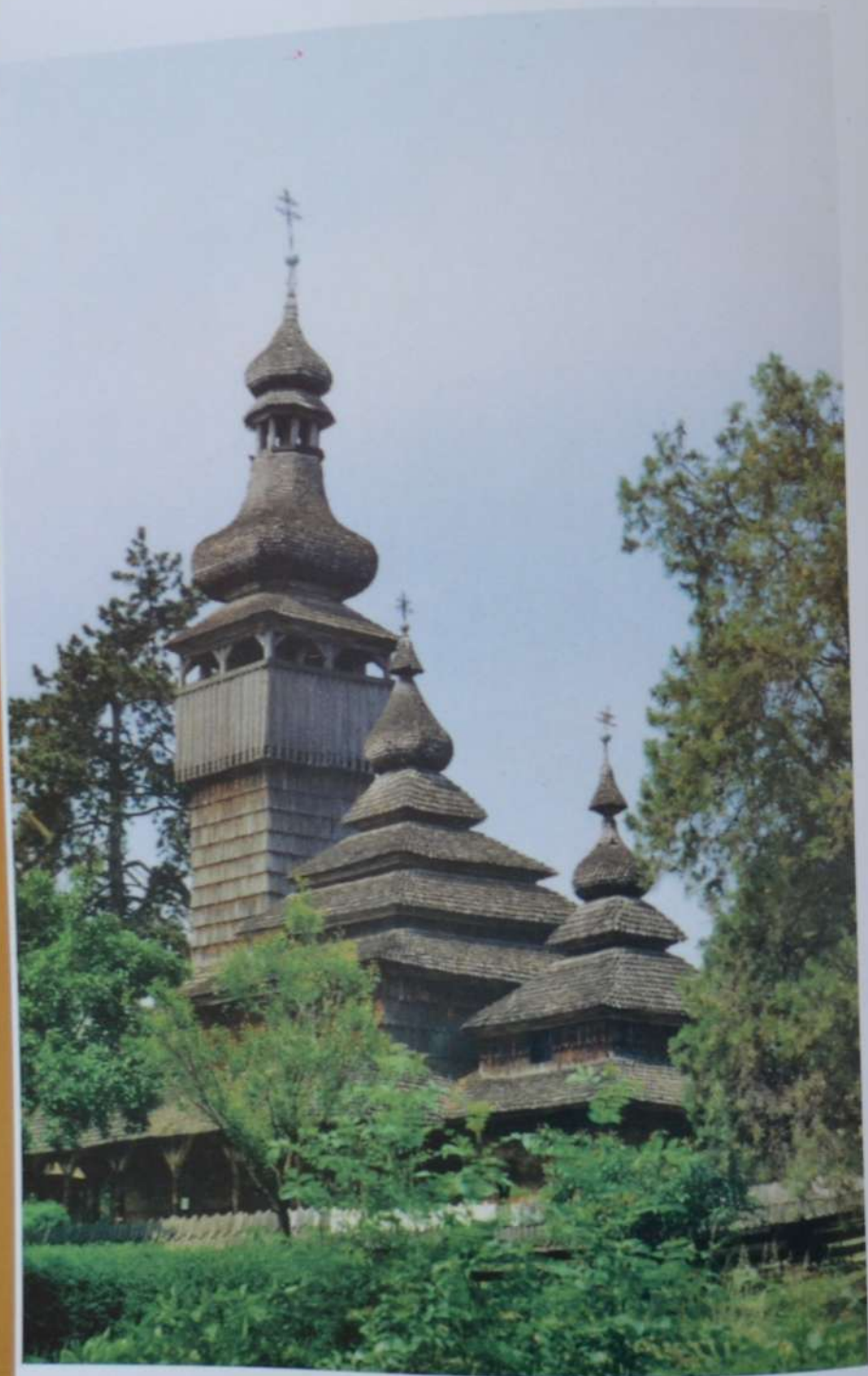

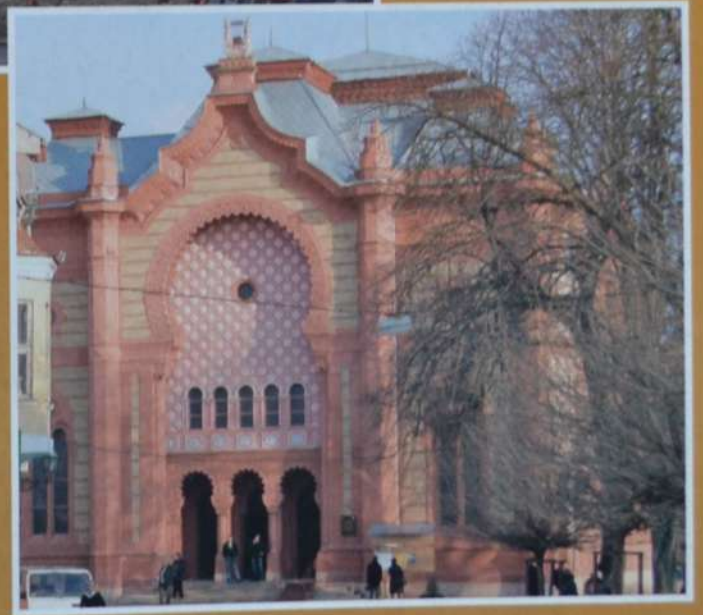
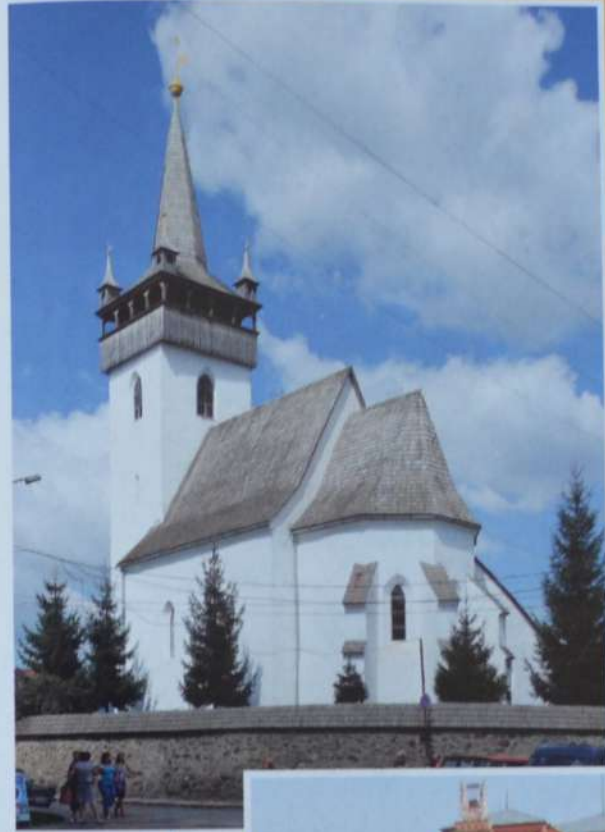

СЛОВО ДО ЧИТАЧА

Бо свого роду незнаючих людей за нерозумних почитають.

*Феодосій Сафонович –
український церковний та
культурно-просвітній діяч XVII ст.*

Любити землю, на котрій нас колисали,
є милою повинністю кожного смертного,
но однако ж більше сего є народолюбіє;
любити свій род, свою собратію є не лише
природний, но і християнський обов'язок.

А. Кралицький (1862)

При вивченні історії своєї країни і її народу у кожного з нас виникає природне бажання пізнати у ній місце і рідного краю, нашої маленької Батьківщини, усвідомити, якого ми роду і племені, в яку давнину сягають відомості про наших предків. Адже Батьківщина починається з місця твого народження. Її історія – це частка душі твоєї, частина пам'яті, яка передається з покоління в покоління про минуле землі, на якій ти народився, виріс і пішов у світ широкий. Так що ж це за земля така у самісінькому центрі Європи? Які люди прославляли її у віках?

Про все це ми дізнаємося з такої навчальної дисципліни як історичне краєзнавство, тобто історія Закарпаття.

Під назвою «Закарпаття» в минулому слід розуміти територію на південних схилах Карпат від верхів'я річки Тиса до річки Попрад на заході – в сучасній Словацькій Республіці, а на півночі і сході вона окреслюється гірськими хребтами Карпат. Цю територію більше тисячі років тому першими заселили східні слов'яни, які в IX–XI ст. перебували у сфері впливу могутньої східно-слов'янської держави – Русі і згодом прийняли самоназву «русини». У їх сім'ю пізніше влилися представники різних народностей і наш край став багатонаціональним з переважаючою більшістю автохтонного (корінного) населення русинів (українців). У подальшому доля краю склалася так, що він входив до складу різних держав і не становив окрему

політико-адміністративну одиницю та не мав офіційної назви, але населення завжди пам'ятало своє походження із східнослов'янського етнічного мазиву.

По-різному називали цей край. З погляду зі Сходу – «Закарпаття», тобто земля за Карпатами, далі – «Карпатська Русь», «Угорська Русь», «Підкарпатська Русь», «Карпатська Україна», «Закарпатська Україна», а з 1946 р. у вужчому розумінні території – «Закарпатська область». Це справжня перливу частину українських Карпат від джерел р. Тиса на сході до витоків р. Уж на заході і межує з такими країнами як Румунія, Угорщина, Словаччина і Польща.

Звертаючись до історії нашого краю, ми дізнаємося про події, які мали місце на цій благодатній землі, як жили наші прародичі, яким було їх господарське і духовне життя, якими неймовірними зусиллями в іномовному середовищі вони зберегли свою самобутність, мову, традиції, звичаї. Чужинці ніколи не сприяли духовному розвою русинів, а вбачали в них тільки робочу силу, яка приносила їм багатство і славу, а тому й рекомендували, *«щоб сини селян користувалися не книжками, а плугом і привчалися до інших праць»*. Читач побачить, що Закарпаття, яке упродовж віків називали «землею без імені», народило цілу плеяду відомих культурно-освітніх, громадсько-політичних і церковних діячів, вчених, письменників, художників, імена яких могли б стати окрасою духовності будь-якого народу.

У задушливій атмосфері соціального і політичного поневолення упродовж віків вони закладали школи, розвивали освіту, писали перші граматики і шкільні підручники, наукові праці з історії краю. Вони плідно працювали як на терені рідного краю, так і далеко за його межами – в Україні, Росії, Угорщині, Австрії, Німеччині, Італії, Болгарії. Ще у 1850 р. закарпатець А. Дешко, працюючи в Києві, ознайомив наукову громадськість з багатьма *«почтенними іменами карпатських уроженців»*, котрі *«являються уже весьма сильными умами»*, які працюють як вдома, так і *«прославивших себя и родину свою служением в империи русской»*.

Після цього імена закарпатців прозвучали із сторінок журналу «Отечественный сборник», що виходив у Відні. Однак автори з жалем констатували, що обмаль мають даних про їхні біографії. Наприклад, у статті про П. Лодія у 1866 р., відзначено: *«Он был родом угорский Русин но жаль, что нам не суждено знати нич ни о его місті і году рожденія, ні дитинстві, ні фаміліі»*. Про другого славного закарпатця сказали так: *«Говорят, и Венелин, столько уважаемый болгарам, был наш земляк, но в Карпатах*

этого не знают». Часто і діти не знали місце народження своїх батьків. Так, син В. Кукольника Нестор зізнавався: *«мой отец родился в Венгрии, но где именно положительно не знаю, вероятно всего в Мункачи»*. Поступово імена закарпатців ставали все більш відомими і потрапляли на сторінки багатьох енциклопедичних видань, але біографічні дані були настільки скупі, що автори обмежувалися такими загальниками як «карпаторосс», «родом из Угорской Руси», «из венгерских славян» тощо.

Слід відзначити, що духовну культуру нашого краю творили представники різних народностей. Досить назвати таких угорців як літератори Іштван Дендеші (1629–1704), Габор Дойка (1769–1796), художники Імре Ревес (1859–1945), Міхай Мункачі (1844–1900), Шімон Голлоші (1857–1918), історики Карой Мейсарош (1821–1890), Тиводар Легоцький (1830–1915), Антоній Годинка (1864–1946) та ін.

Особливо прикро вразило історичну пам'ять закарпатців пропагування вже у наш час фальшивої ідейки про їх суцільну неписьменність, їхнє одвічне блукання у темряві і нецтві і, врешті, тезис про те, що ця земля не мала свого імені. Відсутність знань про рідний край і його відомих уродженців загрожувала розривом зв'язків поколінь, вимиванням ґрунту, що живив почуття національної свідомості. Однак ніщо не могло зупинити жагу закарпатців до знань.

Ми переконаємося в тому, що культура й наука цього куточка української землі не безрідні. Імена багатьох закарпатців займають гідне місце серед учених європейського рівня. Вони прославили не тільки себе, а й свій край, захищаючи честь і гідність краян, виборювали їм належне місце серед сусідніх народів, в загальноєвропейському цивілізаційному процесі.

Читач ознайомиться з вікопомними подіями, які докорінно змінили долю краю – визволенням його з-під іноземного панування в 1944 р. та возз'єднанням з Україною в 1945 р., і як в щасті і горі почалося життя в нових суспільно-політичних і економічних умовах.

Кращі представники крайової інтелігенції постійно закликали до вивчення історії краю. Голосно пролунав заклик одного з них – О. Маркуша ще в 1930 р.: *«Маленький наш край, але милий нам. Ми любимо його надусе, бо він – наша рідна, красна отчина. На землі сій жили наші прадіди, тепер живуть діди і батьки. Вони її обороняли своїми грудьми від різних ворогів, поливали на ній кожен грудочку гарячою кров'ю та ростили потом»*.

Ся земля нас живить, годує, одягає. Ось чому повинні свою рідну землю берегти й любити, для неї жити й працювати. Та аби ми могли свою землю як слід полюбити, мусимо її насамперед пізнати. До доброго ж пізнання чого-небудь на світі веде нас наука. Тож треба нам чим більше учитися про нашу рідну землю».

Пізнаймо свій народ! Вивчім його минувшину. Вона розповість як жили діди, прадіди, розбудить у нас національну честь і скаже нам, хто ми є такі між іншими народами».

Хай цей полум'яний заклик дійде до серця кожної молодої людини! А допоможе їй в цьому вивчення історичного краєзнавства – науки про дослідження минулого рідного краю в усій її багатогранності, яка є невід'ємною частиною історичної науки в цілому і виховує патріота з почуттям поваги до багатонаціональної сім'ї Закарпатського краю, гордості за велику державу – Україну.

*З повагою –
автор*

Тема 1.

ПРАДАВНЯ ІСТОРІЯ ЗАКАРПАТТЯ

Історія навіть маловідомого народу
проливає світло на славніший народ.

Михайло Лучкай (1842)

§ 1. Дослов'янські поселення на території краю

Вчені-археологи довели, що первісна людина на землі з'явилася у період кам'яного віку – 2,5–3 млн років тому. Найдавніші сліди людини виявлені у Східній Африці. Звідти близько 2 млн років тому людина через Малу Азію і Балкани розселилася в Європі. В історії людства важливим періодом була друга половина I тис. н. е. Саме тоді сталися історичні зрушення – закінчилися переміщення племен та їх боротьба із Західною Римською імперією, яка під їх ударами і впала в 476 р., формуються феодальні відносини, держави та народи середньовічної Європи. У той час завершилося і розселення слов'ян на своїй прадавній території між річками Віслою на заході і Дніпром на сході. Поступово формуються окремі гілки слов'ян – східні, західні і південні. З розвитком феодальних відносин у них в VIII–IX ст. відбувався процес утворення держав. У південних слов'ян виникла Болгарська держава, у західних – Великоморавська, згодом Чеська та Польська держави. У східних слов'ян у VII–VIII ст. формується ряд союзів племен, на основі яких у IX ст. утворилася держава, яку сучасники називали «Руська земля», а себе, її жителів – «руссю», «русичами», «русинами». А з початку XIX ст. її називають «Київська Русь».

Прошло багато тисячоліть від того часу, коли перша людина з'явилася і на благодатній землі нашого краю. Українські археологи довели, що це сталося на території нинішнього селища Королево на Виноградівщині. Тут у 1970-х рр. вони виявили поселення первісної людини, вік якого становить близько 1 млн років. Це найдавніша стоянка первісної людини у всій Східній

Європі. Пізніше у верхів'ях р. Тиса і в басейні річки Терек було виявлено 7 палеолітичних (давньокам'яний вік) пам'яток періоду від 1 млн до 12–10 тис. років до н. е. Основним заняттям людей було колективне полювання і збиральництво. У розкопаних стоянках в Королеві і Малому Раківці на Іршавщині виявлено майстерні, в яких виготовляли кам'яні знаряддя праці.

Всі знахідки свідчать про те, що територія Закарпаття була заселена ще в період кам'яного віку, тобто понад 1 млн років тому з появою пітекантропа (*homo erectus*). Причому заселялася і гірська місцевість – поблизу теперішніх сіл Ганьковиці, Голубине Свалявського району, Клячаново, Обава, Чинадієво – Мукачівського району, Сімер, Дубриничі – Перечинського району.

Наш край багатий на поселення доби бронзи (1900–800 рр. до н. е.). Великий бронзовий скарб, зокрема, був знайдений у 1980 р. у с. Чинадієво на Мукачівщині – 61 орнаментований браслет, а також поблизу с. Велятино Хустського району – дві бронзові бойові сокири вершників. Подібні скарби знайдені і в с. Крива цього ж району. Щодо етнічного походження населення, то дослідники відносять його до північних протофракійців. Пам'ятки фракійців відомі на Закарпатті до кінця IV ст. н. е. і створили так звану куштановицьку культуру (назва походила від кургану-могиляника в с. Куштановиця біля Мукачева). Фракійці зникли під час Великого переселення народів (кінець IV – VI ст. н. е.).

З IV ст. до н. е. з Приальпійської зони у Верхнє Потисся вторглися кельтські племена, які створили так звану латенську культуру (назва походить від знайдених скарбів в Ла Тене в Швейцарії). Вони вже добре володіли металургійною і металообробною справою, знали гончарний круг, мали ковальські майстерні. Про це свідчать речі, знайдені при розкопках поселення (опідум) на горі Галліш-Ловачка, поблизу Мукачева, проведених вченим Тиводаром Легочьким у 60-х роках XIX ст.: сокири, серпи, коси, зубила та ін. Із зброї виявлено мечі, списи, лук і стріли. Житлом для кельтів були чотирикутні ями довжиною 5-6 м, глибиною 60-100 см. Стіни ями обкладалися лозою і завершувалися дахом, у якому був отвір для виведення диму від вогнища, яке жевріло посеред ями. У середині I ст. до н. е. кельти були розбиті гето-даками, які прийшли із Трансільванії* і поблизу с. Мала Копаня заснували велике городище.

* Трансільванія – історична область в Румунії. Trans – через, silve – ліс, тобто через лісся, залісся. У другій половині I тис. до н. е. Трансільванію заселяли даки. На початку II ст. територію захопили римляни і заснували провінцію Дакія (106–271 рр.). У III–VI ст. через Трансільванію пройшло багато народів, а в VI–VII ст. там розселилися слов'яни. З XI–XII ст. територія Трансільванії належала до Угорського королівства і її заселяють угорці і німецькі колоністи. Останні дали назву краю – Sieben burgen (сім градів, сім замків, тобто Семиграддя). 1541 р. було утворено Трансільванське князівство, за яке вели боротьбу Австрія і Туреччина. У 1703–1711 рр. Трансільванія стала центром угорського національно-визвольного руху, спрямованого проти Габсбургів. Тепер Трансільванія належить Румунії.

На його площі археологи розкопали 30 жител і 79 господарських будівель – кузню, гончарну піч і велику кількість знарядь праці.

Гето-даки, в свою чергу, у I ст. н. е. були розбиті римськими легіонами і на території Трансільванії у 107 р. імператор Траян утворив римську провінцію Дакію. На Закарпатті знайдено 1500 римських монет – динаріїв I–III ст., що свідчить про наявність торговельних зв'язків краю з римлянами. Однак і Дакія в 271 р. була знищена готами.

Згодом наш край опинився у вирі Великого переселення народів у IV–VII ст. Через його територію в Тисо-Дунайську низовину пройшло багато народів – готи, гунни, гепіди, бургунди, вандалі, авари.

§ 2. Розселення, походження слов'ян та їх взаємини з Київською Руссю

Подальша історія заселення території нашого краю назавжди пов'язана із слов'янами. Вчені-археологи вважають, що «прабатьківщиною» слов'ян, з якої вони розселялися на північ і південь, був Карпато-Дунайсько-Балканський регіон. Звідси вони у середині I тис. н. е. почали освоювати територію між басейном річки Тиса і головним хребтом Карпат.

Важко достеменно встановити час виникнення і походження назви «Карпати». Відомий закарпатський історик М. Лучкай ще у 1830-х роках зізнався: *«Сиву давнину Карпат не можна осяяти світлом історії, зовсім невідомо, коли мешканці вперше почали населяти схили цих гір»*. Але вчений доводить, що назва «Карпати» слов'янського походження і означає «горб – горбат», тобто горбатий, нерівний, підвищення, вершина. Від назви гір «Карпати» назвали себе перші слов'янські поселенці у їх підніжжі – карпи. Слово «Карпати» вперше зустрічається у творі давньогрецького вченого II ст. Клавдія Птолемея «Географія».

Однак треба визнати, що не так легко визначити назву нашого краю, оскільки історія не залишила нам про це жодних писемних джерел. У цьому ще в 1843 р. зізнався М. Лучкай. У своїй праці «Історія карпатських русинів» він з жалем констатував: *«...первочатки народів і племен, загублені в сивій давнині, скриваються від допитливих істориків, і жоден із них не був і не буде настільки щасливим, щоб вияснити усе неясне, розвіяти всякі сумніви, розкрити приховану правду і, таким чином, задовольнити своє та інших бажання»*.

Карпи створили культуру карпатських курганів, з якою вже пов'язана рання історія східних слов'ян. Вчені вважають, що нащадками карпів в Українських Карпатах були білі хорвати, які належали до східнослов'янського етнічного масиву. Це засвідчує таке важливе історичне джерело як «Повість минулих літ» Нестора. Описуючи розселення східних слов'ян, літописець відніс

до них і хорватів: «І жили в мирі поляни, і древляни, і сіверяни, і радимичі, і в'ятичі, і хорвати».

На сьогодні археологи виявили на Закарпатті до ста поселень слов'ян (Холмок, Галоч, Ратівці, Великі Геївці, Ужгород, Берегово, Червеньово, Зняцево та ін.). Вони датуються V – початком VI ст., коли відбулося розселення слов'ян, носіїв так званої праякої культури в межиріччі Дніпра, Дністра, Верхньої Вісносиїв так званої праякої культури в межиріччі Дніпра, Дністра, Верхньої Вісносиїв та ін.). Назва походить від міста Праги, де в 40-х роках XX ст. були відкриті поховання з трупоспаленням в урнах. На її підґрунті розвинулося одне з ранніх східнослов'янських племен – білі хорвати.

Слов'янське населення Закарпаття мешкало в невеликих поселеннях, розташованих в родючих долинах річок, придатних для землеробства і скотарства. Жило воно у напівземлянкових будівлях із зрубною конструкцією стін. У житлі археологи виявили залишки глинобитних печей, уламки кераміки відповідної форми, частини дерев'яних виробів хатнього вжитку (стіл, стільці, лавки) і відносять їх до V–VII ст. н. е. У слов'янського населення краю були і городища. Головним заняттям населення було землеробство, зокрема вирубне, коли вирубували чагарники, дерева і готували ділянку під орання і сіяння, а також орне землеробство – придатну ділянку обробляли ралом. Сіяли пшеницю, жито, ячмінь, просо, а зерно перемелювали кам'яними жорнами. Поширено було скотарство і рибальство.

Поряд із поселеннями і земляними замками у слов'ян існували спеціальні ремісничі і виробничі центри по залізобній справі. Вони виявлені поблизу сіл Буча Берегівського району і Дяково (урочище Текереш) Виноградівського району. Поступово утворюються економічні і політичні племінні центри – резиденції князів. Згодом виникає майнова нерівність, з'являються великі земельні власники – феодалі і бідні селяни, які поступово стають залежними від них. Такий соціально-економічний устрій називається феодальним ладом.

Археологічні дослідження могильників (Червеньово, Зняцево, Ужгород) дають можливість визначити поховальний обряд, а також релігійні вірування давньослов'янського населення Закарпаття. Основним ритуалом поховання було трупоспалення, останки якого ховали в ямах у ґрунті. Ці атрибути духовного життя вказують на спорідненість з населенням Прикарпаття, Волині та Середнього Придністров'я.

Отже, назва «Карпати» слов'янського походження, а саме населення – автохтонне, тобто таке, яке першим поселилося на даній території на постійне місце проживання. М. Лучкай цей висновок обґрунтував і на основі топографічних назв.

З утворенням у східних слов'ян держави Русь слов'янське населення Карпатського краю зберегло самоназву «русин», «руський» (по-словацьки: «Rusin»), «rusinsky», по-латинськи: «Ruthenus»), «Rutheni»), по-угорськи: «orosz»). Воно усвідомлювало свою належність до східних слов'ян, які у складі Русі називали себе русинами. Це зафіксовано у договорі київського князя Олега з

греками у 912 р.: «Аще кто убиеть, Крестьяна Русин или Христьянин Русина, да умреть».

М. Лучкай навіть конкретизував – ця самоназва походить від річки Рось, що біля Києва. Населення вживало назви «руська мова», «руська віра». Пізніше, з розвитком національної самосвідомості, поряд з цією давньою назвою, утверджується новіша – українці, у складі яких сьогодні виділяються такі етнічні групи як гуцули, які проживають у верхньому басейні р. Тиса, бойки – в долині р. Уж, лемки – в північній та північно-західній частині краю, і бляхи – у долині р. Теремля.

§ 3. Вони дали нам Христову віру

Важливою подією в житті слов'ян взагалі і нашого краю зокрема був перехід від язичеських вірувань і культів до нової форми світосприйняття – християнства, найпоширенішої світової релігії. Воно виникло в I ст. у східних провінціях Римської імперії і його засновником є Ісус Христос – син Божий. Згодом християнство за обрядом почало поділятися на східне (візантійське, православне) і західне (римське, католицьке).

Першою із слов'янських держав християнство східного обряду прийняла Болгарія за царя Бориса I (843–888). Факти свідчать, що предки закарпатських українців прийняли саме цей обряд. Безпосереднє поширення християнства на Закарпатті пов'язане з іменами слов'янських просвітителів – рівноапостольних братів Кирила і Мефодія. Вони народилися у м. Солунь (тепер – Фессалоніки, на території Греції), яке тоді належало Візантії і було заселено слов'янами.

У той час молодим слов'янським державам німецькі феодалі насильно насаджували християнство західного (латинського) обряду. Слов'янські князі портунок вбачали у союзи з Візантією. Один з них, князь Великоморавської держави Ростислав, у 862 р. звернувся до візантійського імператора Михайла III з проханням направити вчителів християнського віровчення, які проповідували б його слов'янською мовою.

За рішенням імператора Михайла III та Константинопольського патріарха Фотія Великоморавську місію очолили рівноапостольні брати Кирило (827–869) і Мефодій (бл. 815–885). Вони здійснили воістину безсмертну справу – розробили слов'янську азбуку, використавши алфавіт із 24 грецьких букв і додавши 6 цілком нових букв (б, ж, ц, ч, ш). На основі кирилиці побудовані алфавіти української, російської, білоруської, болгарської, сербської та інших мов з доповненням деяких нових знаків. Просвітителі перекладали з грецької мови на слов'янську Євангеліє, Апостол, Псалтир, ряд богослужбових книг.

У 863 р. вони прибули в Моравію. Успішно поширювали християнство східного обряду, перекладали богословську літературу з грецької мови на

Пам'ятник засновникам слов'янської писемності рівноапостольним св. Кирилу і Мефодію у Мукачеві. (Скульптор І. Бродій)

старослов'янську. Папа римський Адриан дозволив їм поширювати слов'янські книги і проводити богослужіння старослов'янською мовою, оскільки тоді це дозволялося робити тільки латинською, грецькою і єврейською мовами. Папа оголосив: *«Нехай сповниться слово Писання, що "восхвалять Бога всі народи і возглаголять усі мовами різними велич божу, оскільки дав їм святий дух говорити"»*.

Кирило і Мефодій хрестили наших предків за східним обрядом, принесли нам східну візантійську культуру і віру, яку після розколу християнства в 1054 р. назвали православною. Цим самим було закладено основу розвитку загальнослов'янської і загальноєвропейської культури.

Весь православний світ щороку 24 травня урочисто відзначає день святих Кирила і Мефодія, творців слов'янської писемності. Християнська церква возвела їх до лику святих. Ці імена повинні бути добре відомими всім слов'янам, у тому числі й закарпатським українцям. Рівноапостольні брати Кирило і Мефодій написали першу сторінку в історії їх духовної культури.

Християнство східного обряду швидко поширювалося серед слов'янських народів за межами Великоморавської держави. Безумовно, що його сприйняли і слов'яни нашого краю. М. Лучкай у 1843 р. наголошував, що *«нічого дивного, якщо така приємна новина, перейшовши також через Гран, наповнила душевною радістю серця інших карпатських і тисянських слов'ян»*. Сьогодні загальновізнано, що це було у 863 р. Переконливим доказом цього є той факт, що угорці, які прийшли на цю територію наприкінці IX ст., вже знайшли тут православний обряд, котрий і самі незабаром прийняли.

§ 4. Прихід угорських племен

Важливою подією в історії слов'янського населення краю був прихід наприкінці IX ст. з Приуралля мадярських племен (угрів, угорців), які продовжили свою подорож в Тисо-Дунайську низовину. Цю подію зафіксовано у «Повісті минулих літ», під 898 роком. Давньоруський літописець у XII ст. засвідчив, що до приходу угорців тут вже жило слов'янське населення.

Це підтверджує і безіменний автор угорської хроніки початку XIII ст. «Діяння угорців», який добре знав етнічну й політичну ситуацію в Карпатському регіоні до приходу угорських племен. Розповідаючи про прихід угорців в наш край, він вказує, що вони вже знайшли тут слов'янські укріплення – Мункач (Мукачево) і Унг (Ужгород) і місцевого правителя Лаборця. Автор так описує цю подію: *«Перетнувши ліси сніжних гір, прибули на землі Гунг. Місто, яке вперше зустріли на своєму шляху, назвали Мункачом. Через те, що їхній шлях супроводжувався важкою працею. Щоб відпочити від важкого переходу, вирішили затриматися тут на 40 днів. Місцевість їм відразу сподобалася. Місцеві мешканці – слов'яни, коли дізналися про їх прибуття, злякалися і добровільно підкорилися Алмоицу»*.

Угорський хроніст далі розповідає про прихід угорців до другого великого укріплення – замку Гунг, оборону якого очолив місцевий вождь жупан (дука) на ймення Лаборець. Не витримавши натиску угорців, він з дружиною тікає у напрямку Земплинського замку, але біля однієї річки його ввіймали і вбили. Від того часу річку назвали його іменем – Лаборець. Далі угорці захопили землі між Тисою і Бодрогом і *«Боржавський замок взяли в облогу, на третій день з боєм захопили, мури зруйнували, воїнів Салана у кайданах привели до замку Гунг»*.

Правда, багато вчених вважають, що Лаборець – не реальна історична постань, а плід літературного домислу автора хроніки «Діяння угорців». Як би там не було, але той факт, що у творі початку XIII ст. йде мова про події на території нашого краю, заслуговує на увагу. І головне те, що двоє різноетнічних літописців – давньоруський і угорський – засвідчили, що на території нашого краю до приходу угорців проживало східнослов'янське населення. Тут вже були укріплені пункти – городища, «гради»: Мукачево, Ужгород, Боржава, а далі – Гуменне, Пряшів, Кошице та ін. Це були укріплені фортеці з дружиною (воїнами) і вождем, тобто з певними ознаками державного об'єднання. Залишивши їх, угорські племена здійснили похід в Західну і Південну Європу і осіли на території Паннонії*. Вожді з роду Арпадів об'єднали угорські племена і створили державу – Угорське королівство. Першим угорським королем став

* Паннонія – територія у басейні середнього Дунаю та його правих приток Драви і Сави. З VI ст. її зайняли слов'яни і у IX ст. там виникла Великоморавська держава, яку в 905–906 рр. розбили угорці і остаточно закріпили за собою цю територію.

C A P V T XII.
QVOMODO PANNONIAM
INTRAVERVNT.

* (29) *

tumoger dicuntur, et hi VII. duces Cumanorum, quorum nomina supra diximus, vna cum cognatis, et famulis, ac famulabus, consilio et auxilio Ruthenorum Galiciae sunt egressi in terram Pannoniae. Et sic venientes per siluam Honos, ad partes Hung descendunt, et cum illuc peruissent, locum, quem primo occupauerunt, Muncas nominauerunt, eo, quod cum maximo labore ad terram, quam sibi adoptabant, peruenerant. Tunc ibi pro requie laborum suorum XL. dies permanserunt, et terram vltra, quam dici potest, dilexerunt. Sclavi vero

C A P V T XIII.
DE HVNG CASTRO.

Tunc dux *Almus* et sui primates audientes talia, lactiores facti sunt solito, et ad castrum *Hung* equitauerunt, vt caperent eum. Et dum castra metati essent circa murum, tunc comes eiusdem castrum nomine *Loborcy*, qui in lingua eorum *Duca* vocabatur, fuga lapsus, ad castrum *Zemlum* properabat, quem milites ducis persequen-

Сторінки з "Gesta Hungarorum" («Діяння угорців»), на яких згадуються Мукачево та Ужгород

Іштван (Стефан I) Святий (997–1038) з династії Арпадовичів. Титул короля він отримав від папи римського.

Угорські феодалі поступово розширюють свої володіння і за рахунок території Закарпаття, населення якого значною мірою було залежним від київських князів. Про це свідчить та ж «Повість минулих літ». Автор відмітив, що у поході князя Олега на Цареград у 906–907 рр. взяли участь і білі хорвати – мешканці краю. Ось як він про це пише: «*Пишов Олег на Греків, Ігоря зоставивши в Києві. Узаяв же він множество варягів, і словен, і чуді, і кривичів, і мері, і полян, і сіверян, і древлян, і радимичів, і хорватів, і дулібів, і тиверців, котрі є пособниками*». І надзвичайно важливим є повідомлення літописця про мирне співіснування київського князя Володимира з правителями суміжних держав, до яких він не мав територіальних претензій: «*І жив він із князями навколишніми у мирі – з Болеславом лядським, із Стефаном угорським, із Одроником чеським, і був мир межі ними і дружба*». А відомо, що ці землі, тобто Закарпаття, на той час не входили до складу ні Угорщини, ні Чехії, ні Польщі. Вони перебували у сфері впливу Київської Русі. Цьому сприяли близькість території, слов'янське походження корінного населення, спільність мови, побуту, культури, релігії.

Та на початку IX ст. могутньою стає Болгарська держава. Князь Крум розбив аварів і оволодів західною частиною краю. Про це свідчить літопис німецького міста Фулд – «*Annales Fuldenses*». У ньому є запис про те, що німецький король Арнульф у 892 р. відправив до болгарського царя Володимира посольство з вимогою, щоб болгар не продавали моравській державі сіль, а її добували тільки на території Верхнього Потисся. Отже, болгар володіли частиною краю, але тільки до приходу угорських племен.

Державну належність Закарпаття чітко визначив відомий український історик М. Грушевський: «*Підгірська карпатська країна остаточно прийшла до Угорської держави ледве чи скорше від середини XI в.; перед тим вона, разом з галицьким підгір'єм, правдоподібно, входила в круг політичного впливу Києва, бодай часами. Але з кінця XI в. належала вона до Угорщини, і відтоді Карпати зуться на Русі Угорськими горами вже в кінці XI і на початку XII в., з огляду на їх політичну приналежність...*»

Історичні джерела

Літопис руський

Ростислав послав посольство до імператора Михайла кажучи: "Земля наша охрещена, а нема у нас учителя, який би нас учив, і повчав, і витолкував святі книги. Не розуміємо бо ми ні грецької мови, ні латинської ... Пришліть нам учителів, які можуть нам розказати (про) книжні слова і їх суть" ... Коли ж ці оба прийшли, (то) почали вони створювати

письмена азбукові слов'янські і переклали Апостол і Євангеліє. І раді були слов'яни, що почули (слова) про велич божу своєю мовою.

Рік 6.406 (898).

І, прийшовши зі сходу, ринулися вони через гори великі, що прозвалися горами Угорськими, і стали воювати проти слов'ян і волохів, які тут жили. Бо сиділи тут раніше слов'яни, і волохи забрали землю Слов'янську. А потім угри прогнали волохів і унаслідували землю ту. І сиділи вони зі слов'янами, підкоривши їх собі, і відтоді прозвалася земля (ця) Угорською.

*Літопис руський : за Іпатським списком / переклав
Л. Махновець. – К. : Дніпро, 1989. – С. 14.*

... первісні назви місцевостей, гір, річок зберігає аж до сьогодні: Поляна, Бистра, Люта, Тиха, Голубина, Березна, Землюк, Темник, Густ і т. ін. Отже, поки хтось не доведе, що тут існував інший народ, ніж руський (слов'янський) і назви поселень, гір і племен були іншими, до тих пір русини залишаються аборигенами своїх країв ...

*Лучкай М. Історія карпатських русинів... У 6-ти т. Т. 2. –
Ужгород : Закарпаття, 2000. – С. 40.*

Замок Гунг

Коли Ялмош і його наближені усвідомили почуте, то всілися на коней і рушили до замку Гунг, щоб захопити його. Поки встановлювали табір навколо мурів, жупан, якого на місцевій мові називають дукою, по імені Лоборц, почав тікати у напрямку Земплінського замку. Воїни вождя розпочали переслідування, біля однієї річки ввіймали і повісили його. Від того часу річку назвали його іменем – Лоборц. Воїни на чолі з Ялмошем захопили замок Гунг і влаштували чотириденну гулянку. На четвертий день Ялмош, порадившись із найближчим оточенням, прийняв від кожного присягу. Ще за свого життя вождем і командиром проголосив сина Ярпада.

*Gesta Hungarorum : літопис Анонімуса про діяння угорців
під час пошуків і віднайдення Батьківщини / пер. з латин. та угор.,
вступ. ст. К. Найпавера. – Ужгород : Карпати, 2005. – С. 27.*

Тема 2.

ЗАКАРПАТТЯ У СКЛАДІ УГОРСЬКОГО КОРОЛІВСТВА

Крепак был раб, скот, ниже скота.
И последний писарь имел право от-
числить бедному крепаку 25 ударов
или сколько было угодно.

І. Сільвай

§ 1. Поширення влади угорських феодалів та антифеодальні виступи селян

Однак після смерті в 1015 р. великого київського князя Володимира Святославича між його багатьма синами почалася боротьба за владу. Тільки в 1019 р. переможцем у цій боротьбі вийшов його син Ярослав, згодом названий Мудрим. Та внутрішні міжусобиці значно підірвали могутність Київської Русі і цим скористалися правителі сусідніх держав. Так, польський князь Болеслав Хоробрий захопив Червенські міста у Волинській землі (пізніше їх було повернуто Русі). Зростала могутність і Угорського королівства. Перший угорський король Іштван (Стефан) Святий для зміцнення його єдності прийняв християнство східного обряду, будував і підтримував монастирі, володів грецькою і слов'янською мовами. Основним заняттям у населення стало землеробство і скотарство. Поступово формуються феодальні відносини – з'являються великі землевласники і залежні від них селяни.

Зовнішня політика угорських королів почала відзначатися активними військовими походами проти сусідніх держав, хоча походи проти Галицько-Волинської держави завжди завершувалися поразкою. Зате угорські феодали мали успіх у захопленні закарпатських земель.

Угорський король Андраш I у середині XI ст. захопив південну частину Закарпаття, а в гірських районах населення залишалося вільним і жило за

Герб
Березького комітату

Герб
Угочанського
комітату

Герб
Ужанського комітату

Герб
Марамороського
комітату

своїм слов'янським звучаням. Для захисту захоплених територій угорці будують засічні лінії. Виявляючи їх, дослідники довели, що вони проходили південніше Закарпаття, значить, політична зверхність угорського союзу племен з кінця IX і до початку XI ст. не поширювалася на Закарпаття. І тільки в XII ст. кордони Угорщини сягнули Карпатського хребта, хоча їх протяжність точно не було встановлено. Більше того, край на той час користувався певною автономією. Так, у Гільдесгеймському літописі (Німеччина) за 1031 р. син угорського короля Стефана I – Емеріх іменується як «Dux Ruthenorum» – «князь руський». Важливо, що тут вжито не латинська форма «Ruthenus», яка сформувалася пізніше, а слов'янська – «рус». Цей же літопис засвідчив, що край мав і свою назву. Під 1127 роком зафіксовано зустріч Зальцбургського архієпископа Конрада з угорським королем у «Marchia Ruissorum» («Руська країна»).

І тільки на початку XIV ст. угорські феодалі підкорили місцеве слов'янське населення.

Входження Закарпаття до складу Угорського королівства здійснювалося упродовж тривалого часу. Про це свідчить хоча б поділ краю на територіально-адміністративні райони – комітати (жупи). Вони створювалися у відповідності з поширенням влади угорців на схід: Ужанський – у 1214 р., Березький – у 1263 р., Угочанський – у 1262 р., і останній, Марамороський, – аж у 1303 р. Король призначав керівника комітату – ішпана (жупана), який був наділений адміністративною та військовою владою – збирав податки на користь короля і скликав ополчення. Його заступником був віце-ішпан, або піджупан, котрий обирався місцевими дворянами і відав переважно судовими справами. Вся влада належала угорським і місцевим феодалам. Кожний комітат мав свою печатку і герб, у якому було відбито його особливість. Так, на гербі Ужанського комітату зображений лицар в латах із короною на голові, у його правій руці – три дубові гілки, що символізують багатство лісів, а у лівій – три стеблини з колосками пшениці – знак урожайності земель комітату. На голові лицаря – корона, що уособлює владу шляхти. Герби мали і міста.

Наприклад, на гербі м. Ужгород зображена виноградна лоза з двома золотими гронами. На гербі м. Берегово зображений золотий лев у синьому полі. Герби русинських комітатів відомі з середини XVI ст. Кольорова гама більшості з них була синя і золота (жовта).

Та і в цих складних політичних умовах не переривалися зв'язки краю з руськими землями за Карпатами, які проявлялися у різних формах. Наприклад, Галицько-Волинський літопис XIII ст. повідомляє про постачання солі з Сольви (тепер – Свалява) в Галичину через Верецький перевал, а князь Данило «приніс чашу із землі Угорської з багряного мармуру, вирізьблену з дивовижним умінням» для церкви, побудованої у Холмі. Для зміцнення свого впливу на Закарпаття галицько-волинський князь Лев Данилович здійснив ряд військових походів по території краю аж до Верхнього Потисся. Наслідком цих походів було те, що наджупан Березького комітату Григорій у грамоті 1299 р. названий «офіційним урядником Льва князя руського» («Nos Gregorius comes de Beregh officialis Leu ducis Ruthenorum»).

У 1301 році помер останній представник королівської династії Арпадовичів – Андраш III. У боротьбі за трон переміг ставленник папи римського Карл Роберт (1308–1342) – представник неаполітансько-сицилійської династії Анжу. Він намагався зміцнити королівську владу, але проти цього виступили великі магнати. У ході міжусобних війн було зруйновано багато сіл і містечок на Закарпатті та Словаччині. Карлу Роберту вдалося подолати опір повсталих феодалів і зміцнити свої позиції у північних комітатах країни. Зокрема, місто Ужгород і всі королівські володіння в Ужанській жупі Карл Роберт подарував руському шляхтичу – земплинському наджупану Петру Петровичу (Петуні).

Однак централізаторська і прокатолицька політика Карла Роберта не відповідала інтересам Петра Петровича і він у 1315 р. організував збройний виступ проти нього. Повстання охопило і широкі верстви селянства, оскільки вони були звільнені Петром Петровичем від десятини і деяких інших податків. Слов'янське населення краю підтримало його і в переговорах про допомогу з боку галицько-волинського князя, оскільки воно добре пам'ятало про свою етнічну спорідненість із слов'янами за Карпатами. Та допомога не надійшла – у той час Галицько-Волинська держава і сама вела боротьбу проти шляхетської Польщі.

У 1322 р. Петро Петрович зазнав поразки і його володіння в 1328 р. були подаровані союзникові Карла Роберта – Іоану Другету, представнику знатного роду франко-італійського походження. Другети отримали у власність маєтки Петра Петровича, зокрема Гуменне, Невицьке, Ужгород, в якому господарювали аж до вимирання роду по чоловічій лінії в 1691 р. Так на Закарпатті остаточно укріпилася влада угорських королів. Закарпаття в XIV–XVI ст. в територіально-адміністративному відношенні поділялося на комітати (жупи), які, в свою чергу, поділялися на райони. Крім того, руське населення компактно

Мукачівський замок

заселяло північну частину Земплінської, Шариської, Списької та Абауйторнянської жуп у Східній Словаччині. (Тепер ці території не входять до складу Закарпатської області).

Селянство Закарпаття взяло участь в антифеодальній боротьбі під назвою «опришківство», яке зародилося в Карпатах. Опришками ставали ті селяни Галичини, Буковини і Закарпаття, які, рятуючись від гніту феодалів, тікали в гори і створювали там збройні загони, нападали на панські маєтки, орендарів, лихварів, а захоплене майно роздавали сільській бідноті. Тому значною мірою простий народ підтримував їх і склав про них пісні, легенди, перекази. Перша згадка про опришків датується 1529 роком.

Для зміцнення державних кордонів угорські феодалі на північно-східному кордоні перебудовують існуючі замки у воєнно-стратегічні фортеці. У XIV ст. такими були Ужгородський, Невицький, Мукачівський, Королівський, Хустський та ін. Навколо них формувалися і великі королівські володіння – домінії. Разом з тим вони були феодально-адміністративними центрами, збірним пунктом для ополчення і місцем перебування гарнізону. Точних даних про виникнення замків немає. Перші згадки про них у письмових джерелах відносяться до другої половини XIII ст. Наприклад, перша згадка про замок Вишкове (тепер Хустського району) відноситься до 1281 року.

Разом з тим зростало і феодальне землеволодіння. Великі маєтки одержали Розгоні, Уйгелі, Позмані та ін. Серед них були і вихідці із слов'ян. Всі вони отримували королівські грамоти з дозволом розширювати свої землеволодіння за рахунок захоплення общинних селянських земель. Феодалі мали

право збирати десятину, мито, судити своїх підданих. Вони домоглися поступок навіть у самого короля – у 1222 р. Андрій (Ендре) II підписав важливий документ під назвою «Золота булла». Він підтримував прагнення феодалів до юридичного закріпачення селян і зміцнення своїх станових прав та привілеїв, аж до права збройного виступу проти короля. Важливим положенням «Золотої булли» була заборона пожалування посад та земельних маєтків іноземним феодалам.

У таких умовах все більше зростала феодальна залежність селян, посилювався процес їх закріпачення. Уперше це було відбито в законі 1298 р., за яким селянин, відходячи від феодала, зобов'язаний був внести поземельну плату. З'являються різні категорії залежних селян: замкові люди – відбували різні повинності, удворники – слуги при панському дворі і ті, що виконували різні польові роботи, йобагіони – сплачували ренту. Невеликий прошарок вільного селянства становили лібертини, які охороняли маєтки феодалів і сплачували тільки оброк натурою. І лише госпіти – переселенці – були звільнені від панщини, але сплачували натуральний оброк, зате користувалися правом переходу без дозволу феодала.

Великим лихом для Закарпаття і всієї Угорщини була монголо-татарська навала. Весною 1241 р. велике військо на чолі з ханом Батисем через Верецький перевал вдерлося з Галичини на Закарпаття, розгромило угорське військо біля села Нижні Верецьки (тепер – Нижні Ворота) і, руйнуючи все на своєму шляху, через Полянну, Тур'ї Ремети, Перечин ввійшло вглиб Угорщини. За словами М. Лучкая, монголи *«все спустошують вогнем і мечем, убивають чоловіків, жінок, стариків, дітей ... все зрівняне з землею, а все живе – вбите»*. Поблизу річки Шайо розгромили угорське військо короля Бейли IV. Та обезсилені монголо-татари в 1242 р. повернули назад в середньоазійські степи.

Після зруйнування монголо-татарами міст і сіл Угорщини в 1242 р. її правителі зрозуміли необхідність заселити зруйновану країну переселенцями з європейських держав. Таких переселенців називали шолтисами. Найбільше їх прибуло із Німеччини, і вони стали найчисельнішими серед вільного селянства. Шолтиси отримували грамоти на дозвіл освоювати гірські райони, де займалися лісовими промислами, за що звільнялися від деяких повинностей. Найдавніша шолтиська грамота на Закарпатті відноситься до 1329 р. Німецька колонізація особливо посилилася у другій половині XIII ст. Німці оселялися в основному в низинних районах, містах, займалися ремеслом, торгівлею, солевидобуванням. Значна кількість ремісників, солекопів прибула в XIV ст. і осіла у Вишкові, Хусті, Тячеві.

Активний приплив німців стався за часів володіння Мукачівською домінією графами Шенборнами. У 70–80-х рр. XVIII ст. вони осідають в долині річки Тересва – у селах Дойче Мокра (Німецька Мокра), Кенінгсфельд (Усть-Чорна), Дубове та ін. Це були в основному майстри лісової справи. Станом

на 1774 р. у Мукачівську домінію переселилося 268 сімей (близько 1350 душ). Писемність серед німців-переселенців була низькою, і до XVIII ст. шкіл у них не було. І тільки у 1778 р. була відкрита перша громадська недільна німецька школа у Німецькій Мокрії (тепер – Тячівський район). Важливо, що переселенці приносили традиції міського самоврядування, заснованого на магдебурзькому праві, яке склалося в XIII ст. в німецькому місті Магдебург. На українських землях воно діяло в XIV – першій половині XIX ст.

У XIV–XVI ст. в гірських районах Закарпаття, Східної Словаччини і Галицької Лемківщини мала місце так звана «волоська» колонізація. Первісними її творцями були волохи (румуні). Землевласники заохочували селян переселятися у гірські райони, виділяли їм земельні ділянки в довготермінове користування і звільняли їх на певний час від сплати податків. Взамін вони зобов'язувалися охороняти дороги і засічні лінії. Основним заняттям переселенців було вівчарство, а з середини XVI ст. почали займатися і землеробством. Переселенці-русини зберігали своє православне віросповідання, будували церкви в горах, засновували церковні парафії, виробляли специфічні риси в житловому будівництві, виготовленні одягу тощо. Волоська колонізація привела до формування етнографічних (субетнічних) груп українців: гуцулів на сході, лемків на заході і бойків у центрі Українських Карпат.

Та феодалі все більше обмежували право вільного переходу селян, дома-

Палац баронів Перені у Севлюші (Виноградів) XIV ст. (Фото Е. Брича, 2012).

галися від королівської влади узаконення кріпацтва і остання йшла на поступки. Так, у грамоті королеви Єржебет 1343 року йшлося про те, що селянин має право переходити від одного пана до другого тільки після одержання дозволу від першого і сплати йому відповідних повинностей. У 1351 р. було прийнято закон, який зобов'язував селян давати феодалам дев'ятину зерна і вина, а з першої половини XV ст. збирався надзвичайний податок на воєнну потребу. На плечі селян було покладено і багато державних поборів – працювати на шляхах і укріпленнях, оплачувати проїзд дорогою, мостами, греблею, поромом тощо. Рятуючись від непосильного гніту, селяни у пошуках кращої долі тікали до іншого феодала. Тому угорський сейм у 1405 р. постановив штрафувати того феодала, який незаконно прийняв чужого кріпака. Та остаточно було закріпачено селян Закарпаття і всієї Угорщини після поразки селянської війни під проводом Дердя Дожі в 1514 р.

На початку XVI ст. Угорщині загрозувала Туреччина і вельможі організували хрестовий похід проти турків. З надією на краще життя до війська вступило багато сільської бідноти, що налякало самих магнатів, і її почали повертати у панські маєтки. Це викликало протести, які переросли у цілу селянську війну, яку очолив професійний воїн – Дердь Дожа. Як влучно зауважив М. Лучкай, під його керівництвом *«вся схвильована юрба не піднімала більше зброю проти турків, а проти домашніх ворогів, своїх гнобителів – знаті»*. У війні взяли участь і селяни Березького, Ужанського, Угочанського та Марамороського комітатів. Разом з русинами виступили угорці, словаки, представники інших народностей. Повсталі руйнували феодальні маєтки, розправлялися з їх власниками, забирали майно, худобу і ділили між собою. Вони захопили Мукачівський, Хустський і Королівський замки. Як пише М. Лучкай, всюди ставалися пожежі, руйнування і вбивства. Біднота вимагала скинути ярмо поміщиків, щоб перестали існувати графи, барони, знать і королівська влада, щоб всі називалися лише громадянами. Та сили були нерівні і в битві 15 липня 1514 р. в районі Темешвару (тепер у Румунії) повстанці зазнали поразки.

Угорські феодалі жорстоко розправлялися з учасниками селянської війни. Її керівник, Дьордь Дожа, був живцем спалений. Тисячі селян були повішені, інших було зобов'язано відшкодувати заподіяні феодалам збитки. За словами М. Лучкай, *«ще більш обтяжливою була доля селян, тому що були кинуті у вічне рабство, панщина, дев'ятина та безліч інших тягот лягли на них»*. Населені пункти Ужгород, Мукачево, Хуст, Вишково, Тячів, Мараморш-Сігет і Солотвино були віднесені до числа «бунтарських міст», пограбовані й довго виплачували велику контрибуцію.

Державні збори Угорщини прийняли закон, що складався із 71 статті, під назвою «Тріпартітум». Він стверджував, що селяни *«остаточно позбавляються своєї свободи і назавжди потрапляють у повну залежність від свого пана,*

а вся земля є власністю землевласника». За такі жорстокі заходи угорський сейм назвали диким.

Дослідники відзначають, що період XIV–XVI ст. на Закарпатті, як і в усій Угорщині, був часом зростання кількості великих землевласників. Наприклад, воєвода Карачин у першій половині XIV ст. одержав від короля Карла Роберта село Білки. Наступні білківські воєводи у 1350 р. одержали право на володіння селами Липча і Горінчево, а в 1364 р. королева Ержебет «подарувала» їм села Раковець та Імстичево. На цей час білківські феодали володіли 24 селами. Так на Закарпатті сформувався прошарок великих землевласників. Значні маєтності в XIV–XV ст. мали графи Перені: у Березькій жупі – 32 села, а в Угочанській – Севлюш (тепер – Виноградів), а також замки у Севлюші і Королеві. У володінні графів Другетів у середині XV ст. були Невицький замок, Ужгород, Горяни, Дравці, Середне, Перечин, Малий і Великий Березний та інші населені пункти.

За підрахунками фахівців, картина землеволодіння на Закарпатті у другій половині XVI ст. виглядала так, що десяти магнатським родинам належали 524 населені пункти, а саме: Драгам – 44 села, Другетам – 68 сіл, Михайловським – 77 сіл, Довгаям – 18 сіл, Розгоні – 67 сіл, Павловці – 50 сіл, Урмезіївським – 27 сіл, Гуняді – 32 села, Білчанським-Ілошваї – 24 села тощо.

Пам'ятник Ф. Корятовичу
у Мукачівському замку

§ 2. Федір Корятович в історії краю

Важливу роль в економічному і культурному житті Закарпаття відіграв Федір Корятович (?–1414) – онук Великого князя литовського Гедиміна, син подільського князя Коріата. Не бажаючи брати участь в міжусобних війнах, Федір Корятович з Поділля з численною людністю вирушив до угорського короля Сігізмунда (Жігмонда), з огляду на родинні зв'язки. Король подарував Федору Корятовичу Мукачівську домінію. Прибувши на Закарпаття, він, як пише І. Орлай, «у самой подошві Карпатских гор построил замок, а город Мукачев окружил рвом». Замок став резиденцією князя. З його ім'ям пов'язана й інша важлива подія – заснування Мукачівського монастиря на Чернечій горі.

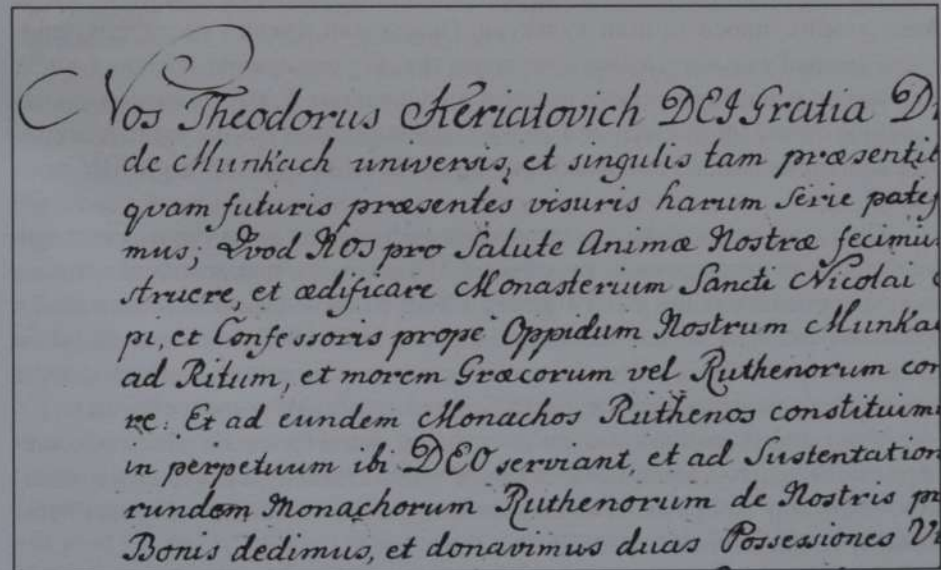
Про цю подію відгукнувся Є. Фенцик у 1869 р. у поемі «Корьятович», в якій є такі слова:

Во благодарность, во славу Богу
Создал князь православный скит.
В скит, монастырь тот поселил он
Несколько скромных чернецов,
Чтоб братство навсегда хранило

Святую веру, дух отцов.
Тот монастырь и днесь вешает,
Когда звон в храм людей сзывает,
Про время древне, – древний час
Напоминает звона глас.

В історії монастиря було чимало трагічних сторінок. Так, у 1530 р. згоріли майже всі його дерев'яні будови. І тільки у 1661 р. за єпископа Івана Зейкана було збудовано нову, кам'яну споруду монастиря. Історик І. Базилович залишив нам такий запис з кам'яної плити, яка, на жаль, не збереглася:

Феодор Корятович князем был.
За отпущение грехов монастыр зробил.
Деревяна церква от веку застала.
А терознейшого року 1661 каменная стала.

Грамота Федора Корятовича (1360)

Заснований Федором Корятовичем монастир став на багато віків центром духовної, церковної і світської культури, основою якої була церковнослов'янська мова. При монастирі була відкрита школа, закладена бібліотека. З його стін вийшло чимало вчених, зокрема перший історик Закарпаття І. Базилович, мовознавець А. Коцак, історик і літератор А. Кралицький та багато інших. Тут перебували і єпископи Мукачівської єпархії, аж до А. Бачинського (1781 р.).

Ф. Корятович сприяв і економічному розвитку Закарпаття. Він мав великі землеволодіння, які охоплювали близько 300 сіл. Багато сіл Закарпаття, зокрема Білки, Довге, Керецьки, Кушниця, здобули право влаштовувати ярмарки, що сприяло розвитку торговельних зв'язків, зростанню виробництва сільськогосподарської продукції – зерна, льону, вина тощо. Отже, Ф. Корятович всіляко сприяв економічному і культурно-освітньому розвитку нашого краю. Тому і увіковічена його пам'ять у назві площі в Ужгороді, у бронзовій статуйі в Мукачівському замку, у свідомості краян. І. Базилович у 1799–1805 рр. видав ґрунтовне дослідження про його життя і діяльність – «Короткий нарис фундації Федора Корятовича...».

§ 3. Розвиток господарства. Міста

Однак господарство Закарпаття залишалося натуральним. Основною господарською діяльністю населення в XIV–XVI ст. було землеробство і скотарство. На рівнині переважно вирощували такі злакові як пшеницю, жито, овес, ячмінь, просо та інші культури. Природний приріст населення, вплив великої кількості колоністів спонукав до розширення посівних площ за рахунок освоєння гірських районів, висушування боліт, очищення від чагарників тощо. Це приводило і до збільшення кількості населених пунктів. Якщо, наприклад, в Угочанській жупі в XIII ст. їх було 20, то в XIV ст. – вже 45.

Слід віддати належне землевласникам в тому, що вони турбувалися про меліорацію та урегулювання русел річок. Наприклад, марамороський воевода, щоб урегулювати течію річки Терєбля, в 1405 р. дав завдання насипати дамби з обох її берегів. А король Ладислав I (правив 1442–1444) зобов'язав феодалів Михайловських брати мито від проїжджих через їх маєтки, щоб за здобуті кошти біля річки Лаборець осушити болота і захистити землі греблями.

У низинних районах значно посилилася влада феодалів. Вони збирали державний податок, мали право збирати мита, десятину, судити своїх підданих, закликали в ополчення військовозобов'язаних чоловіків, тобто мали всю повноту влади на своїй території.

З розвитком внутрішнього і зовнішнього ринків, ростом населення та впливом колоністів з інших країн значно посилюється соціально-економічний

розвиток – розширюється площа посівів, збільшується кількість поселень, освоюються різні галузі сільського господарства – вирощується конопля, льон і хміль. Широкого розвитку набирає млинарство. Млини приводилися в дію падінням води. Вони були важливим джерелом натуральних прибутків, бо за помол зерна власнику млина віддавалася частина готового продукту. Залишки цього «підприємництва» ще й нині зберігаються у присілку Ліскове на Хустщині. Подібне «диво» техніки діяло і в с. Терєсва на Тячівщині. Млини існували і в містах. Один із них згадується в Хусті за 1408 рік над річкою Хуст (тепер – Хустець). На Мараморощині ще з римських часів добували сіль, зокрема на території сіл Солотвино, Данилово, Бороняво, Ганичі-Солоний. У Нересниці брали ропу (соляний розчин). Сіль сплавляли по річці Тиса від м. Сигіт до Дунаю, а звідти – до європейських країн. Про це писав закарпатський вчений Ю. Венелін в Росії ще в 1830-х рр.

У XIV–XVI ст. продовжувало розвиватися і ремісництво, хоч ще не повністю відокремилася від сільського господарства. Найбільш поширеними його видами було ткацтво, чинбарство, швацтво, кравецтво, обробка каменю, виробництво дерев'яного і гончарного посуду. З метою кращої організації праці та успішної боротьби з конкурентами ремісники окремих спеціальностей об'єднувалися в цехи. Перші цехи в Ужгороді з'явилися наприкінці XV ст. – гончарів, бондарів, чоботарів, столярів, кравців, цирульників та ін. Важкою була праця учнів і підмайстрів – вони працювали з 5-ї години ранку до 8-ї години вечора. Кожний цех мав свій знак (емблему) із зображенням знаряддя праці, характерного для певного виробництва. Внутріцехове життя регулював статут. З розвитком фабричного виробництва цехи втратили свою роль і в 60–70-х роках XIX ст. перестали існувати.

Ремісничими центрами були Мукачево, Ужгород, Берегово, Севлюш, а такі населені пункти як Хуст, Вишково, Довге Поле, Тячево і Мараморощ-Сігет дістали певні королівські привілеї і стали називатися коронними. У 1329 р. статус міста від угорського короля отримав Хуст, а 1342 р. – Лумпрехтсас (з 1504 р. – Берегово). У грамоті останнє названо «вільним королівським містом». Воно отримало власну печатку для скріплення договорів. Всіма справами керувала міська рада у складі 12 радників, а головою міста був суддя.

Значно зросла економічна міць Мукачева. У 1376 р. угорська королева Ержебет видала Мукачеву грамоту на право користуватися власною печаткою для скріплення документів, в якій Мукачево вперше було названо містом. У грамоті зазначено: «*Ми, Єлизавета ... даємо нашому містечку Мункач, що знаходиться під замком Мункач у комітаті Берег, яке зростає за рахунок переселенців ... право на тривале користування печаткою із зображенням Святого Мартіна, покровителя нашої парафіяльної церкви ... для підкріплення юридичних угод купівлі, продажу і перепродажу виноградників*». У 1445 р. населення міста домоглося магдебурзького права, тобто звільнення від влади феодала, і організувало міське самоврядування.

Янош Х Другет

Розбудовувався і Ужгород, який 1214 р. став центром Ужанського комітату, але був зруйнований монголо-татарами в 1241 р. Відбудований Ужгород у 1312 р. став власністю місцевого воєводи Петра Петровича, а у 1318 р. король Карл Роберт подарував його графам Другетам. Наприкінці XV ст. в Ужгороді проживало близько 600 жителів. Рід Другетів відіграв важливу роль в економічному і політичному житті Ужгородської домонії, зокрема міста Ужгорода, яким він володів 360 років. Другети розбудували замок, побудували міст через річку Уж, церкву, заснували монастир, звели будинок для єзуїтського колегіуму тощо. Поблизу Ужгородського замку в XVI ст. було закладено лісопарк, який прикрашали екзотичні дерева, зокрема платан кленолистий, привезений з Італії. На жаль, сьогодні ця пам'ятка

природи має непривабливий вигляд. В Ужгородській домонії значно зросла кількість сіл, а господарство селян набувало європейських рис. У містах з'явилися цехи із своїми гербами. Звичайно, все це робилося наполегливою працею покріпачених селян. Другети впливали і на релігійне життя закарпатських русинів. Саме під тиском з їхнього боку була прийнята Ужгородська унія в 1646 р. Останнім представником роду Другетів по чоловічій лінії був Валентин Другет, який помер у 1691 р. у віці 38 років, і Ужгородська домонія перейшла у власність казни. На той час в Ужгороді було 221 двір з населенням 1100 чол., із них 57 ремісників, об'єднаних в 7 цехах, 156 виноградників, 11 коней, 86 волів, 337 свиней, 30 овець. У місті було 10 вулиць. Тепер одна з вулиць м. Ужгорода названа ім'ям Другетів.

Однак жорстоке придушення селянської війни 1514 р., покарання повсталых, позбавлення народу будь-яких прав ослабило позиції Угорщини в боротьбі проти агресії султанської Туреччини. Цим і скористався турецький султан Сулейман II. 29 серпня 1526 р. у битві з турками під Могачем (на півдні Угорщини) об'єднана угорсько-чеська армія зазнала нищівної поразки. Рятуючись від полону, угорський король Людовік Ягеллон втопився у річці Челе, загинуло багато баронів і вищого духовенства. Самі угорці визнали: *«Біля Могача загинув цвіт нашої держави»* (Лучкай М., т. 6, с. 70).

Розвиток середньовічної Угорщини на довгий час припинився. Країна втратила національну незалежність і була поділена на дві, а в 1541 р. – на три частини. У її центральній частині укріпилися турки, а північно-західна частина Угорщини, Словаччини і західне Закарпаття з містом Ужгород, Ужгородським,

Невицьким та Середнянським замками відійшли до Австрії, в якій панувала династія Габсбургів*. Затисянська область й східне Закарпаття з містами Мукачево, Берегово, Севлюш, Хуст і Тячево відійшли до Семиграддя, на базі якого було створено Трансільванське князівство, яке було у васальній залежності від Туреччини. Турецька кіннота робила часті набіги на села і містечка, грабувала населення, забирала в полон малих дітей, особливо хлопчиків.

Угорському народу довелося вести вперту боротьбу за відновлення власної державності. У вирі цієї боротьби опинилося і Закарпаття.

* Габсбурги – династія, яка правила в Австрії близько 7 століть. Її родоначальником вважається Гунтрам Богатий (середина X ст.). На території швейцарських областей Аргау і Тургау побудував замок Габсбург, який і дав назву династії. Першим її відомим представником був німецький князь Рудольф I, якого в 1273 р. вибрали імператором «Священної Римської імперії». Володіння Габсбургів швидко розширилися і охопили велику частину Західної Європи.

У 1804 р. Франц II прийняв титул імператора австрійського, короля Угорщини та Чехії, і вся держава стала називатися Австрійською імперією. У 1867 р. вона була реорганізована в дуалістичну (двоєдину) монархію – Австро-Угорщину. У 1918 р. імперія розпалася. Останній імператор Карл помер в еміграції в 1922 р. на 35-му році життя. Його вдова із 8 дітьми переїхала у Відень, де і померла у 1989 р. у 90-річному віці.

Старший син Отто Франц Йосиф фон Габсбург жив у Німеччині. Він – доктор політичних і соціальних наук, член Французької Академії гуманітарних і політичних наук, Іспанської Королівської академії, Португальської Академії культури, автор 25 книг. У 1978–1999 рр. – депутат Європейського парламенту від Австрії, все життя присвятив ідеї об'єднаної Європи і підтримував принцип самовизначення народів, у тому числі і українського.

Із 14 до 20 червня 2007 р. Отто фон Габсбург відвідав Київ, Чернівці, Івано-Франківськ, Коломию, згадуючи перебування в останній його батьків: цесаря Карла і мами – Зіти фон Габсбургів. Голова Івано-Франківської облдержадміністрації Р. Ткач від імені Президента України вручив Отто фон Габсбургу орден Ярослава Мудрого V ступеня. Отто фон Габсбург помер у липні 2007 р. і похований у Склепі капучинів – імператорському склепі династії Габсбургів.

Історичні джерела

Грамота Федора Корятовича Мукачівському монастирю

Ми, Федір Корятович, з ласки Божої князь із Мункача, цим доводимо до відома всім і кожному, як присутнім, так і тим, які це побачать в майбутньому, що ми розпорядились заснувати і побудувати для спасіння нашої душі монастир св. Миколая, єпископа і сповідника, біля нашого міста Мункач, який ми вирішили посвятити за обрядом і звичаєм грецьким, або руським, і помістити в ньому руських ченців, щоб там навіки служили Богу, і для утримання тих же руських ченців ми дали і подарували два поселення, Бобовище і Лавку, з усіма доходами і податками, які повинні законно належати до тих же давніх часів, водночас з десятинами плодів і винограду, а Бобовище з річкою і млином, так що з цього Бобовища повинні щороку давати шість поросят тим же ченцям, а із Лавки – щороку чотири поросята ...

Дано в Мукачеві, дня восьмого, місяця березня, 1360 р.

[Печатка]

Лучкай М. Історія карпатських русинів... У 6-ти т. Т. 2. – Ужгород, 2000. – С. 146.

Тема 3.

ЗАКАРПАТТЯ МІЖ ТРАНСІЛЬВАНСЬКИМ КНЯЗІВСТВОМ І АВСТРІЙСЬКОЮ ІМПЕРІЄЮ (друга половина XVII–XVIII ст.)

«З Богом за Батьківщину і свободу»
(заклик угорського народу до боротьби
за незалежність країни)

§ 1. Ужгородська унія

Після поділу Угорщини її Державні збори обирали угорським королем австрійського імператора з династії Габсбургів.

Австрійські власті, ослаблені війнами з Туреччиною, намагалися поповнити державну казну шляхом посилення економічного гніту і обмеження політичних прав і самих угорських магнатів, які, в свою чергу, посилювали визиск селянських мас. Особливо страждали протестанти Трансільванського князівства*, що загострювало відносини із католиками Австрії. Це і привело до військово-політичного руху феодалів Трансільванії, які прагнули послабити вплив Габсбургів в Угорщині. На початку XVII ст. його очолив трансільванський магнат Іштван Бочкаї (1557–1606), а далі продовжив Габор Бетлен (1619–1625), який заволодів Мукачівським замком і перетворив його в опорну

* Трансільванське князівство утворене в 1541 р. під зверхністю угорських феодалів на півночі сучасної Румунії. У XI–XII ст. ця територія належала до Угорського королівства, а в 1687 р. потрапила під владу Габсбургів. Трансільванські князі – угорські феодалі-протестанти очолили національно-визвольну війну за незалежність Угорщини. Після розпаду Австро-Угорської імперії у 1918 р. трансільванські землі відійшли до Румунії.

базу в боротьбі проти Австрії. Влада Габсбургів в Трансільванії і Угорщині була значно послаблена, місцеві феодалі зміцнили своє панівне становище, а доля селян погіршилася, бо всі тяготи війни лягли на їхні плечі. У той же час розвиток ринкових відносин у країнах Західної Європи в XVI–XVII ст. викликав значний попит на сільськогосподарську продукцію і феодалні господарства переходили від натурального (замкнутого) до товарного виробництва, що посилювало феодалну експлуатацію селян. Феодалі обрізали селянські що посилювало феодалну експлуатацію селян. Феодалі обрізали селянські земельні наділи, збільшували панщину, посилювали закріпачення селян. Господарською діяльністю активно займаються і монастирі. Наприклад, в Угледарською діяльністю активно займаються і монастирі. Наприклад, в Угледарському монастирі на Мараморощині було понад 1000 овець, продукція від яких надходила і на ринок. Права і повинності селян на території, що входила до Угорського королівства і Трансільванії, регулювалися законами, які були прийняті після придушення селянської війни 1514 р. І навпаки, дворянство користувалося всілякими привілеями, у тому числі звільнялося від податків.

На Закарпатті сталися важливі зміни і в релігійному житті. Слов'янське населення краю сповідувало християнство східного обряду (православ'я), яке поширювали тут учні Кирила і Мефодія. Важливу роль у його зміцненні відіграв Федір Корятович, а на Мараморощині – Грушівський монастир. Однак у XVII ст. Закарпаття разом з Угорщиною перебувало у складі Австрійської імперії, правителі якої були представниками династії Габсбургів, що підтримувала католицьку церкву. Вони і вирішили зміцнити свою владу шляхом залучення православних віруючих у лоно католицької віри, так як це було на українських землях в результаті Берестейської унії 1596 р. Із місцевих феодалів найбільшим прихильником унії (союзу) православних з католиками був власник Гуменської домонії Іоанн Другет. У 1613 р. він заснував у м. Гуменне (тепер у Словаччині) католицький колегіум. Його викладачі-єзуїти повели активну діяльність по укладенню церковної унії.

Під тиском католицьких можновладців мукачівський православний єпископ Василь Тарасович прийняв у 1642 р. католицизм і погодився розповсюджувати його серед пастви. Народ цих ідей не сприймав, а володар Мукачівсько-Чинадівської домонії Дердь Ракоці I, який у 1630 р. став князем Трансільванії, заарештував В. Тарасовича і змусив його відректися від католицизму. Самі православні вірники також не сприймали унійну ідею. Та володарка Ужгородського замку католичка Анна Другет пішла в рішучий наступ. За її наказом 24 квітня 1646 р. було скликано собор православного духовенства краю, що відбувся в церкві Ужгородського замку. Із 650 священників краю на соборі були присутні всього 63 священники. Вони в присутності єгерського (м. Єгер в Угорщині) єпископа Юрія Якушича погодилися на союз із католицькою церквою. Цей день, 24 квітня 1646 р., увійшов в історію як день проголошення Ужгородської унії. Вірників, які прийняли унію, почали називати уніатами, а з 1774 р. – греко-католиками. Це означало, що Мукачівська єпархія стала залежною від

юрисдикції римо-католицького єпископату, а мукачівські єпископи – від єгерських, яким потрібно було віддавати «належну шану і послухність». При цьому було обумовлено такі винятки: залишити за уніатами право вибирати єпископа, мати самостійність у церковних справах і зберігати грецький обряд. Остання вимога мала особливо важливе значення, оскільки в обрядах були закладені глибокі народні традиції, а їх збереження утверджувало духовну, а отже, й національну самобутність закарпатських русинів.

Правдою є і те, що унія зняла духовну блокаду Закарпаття і відкрила йому шлях до європейської культури, що дало значні позитивні результати, особливо в другій половині XVIII і першій половині XIX ст. Це яскраво видно на прикладі діяльності єпископа Мукачівської єпархії А. Бачинського (1732–1809), вченого-славіста М. Лучкая (1789–1843), культурно-освітнього діяча О. Духновича (1803–1865), які відіграли важливу роль в культурно-національному житті русинів. Та й рядове уніатське духовенство було зрівняне з католицьким і одержало всі його привілеї. Правда, в другій половині XIX ст. окремі єпископи і деякі священники підтримували політику асиміляції, здійснювану угорською владою.

Однак серед населення унія поширювалася дуже повільно. У східній частині Закарпаття – Мараморощині – це відбулося лише у першій третині XVIII ст. Для прискорення прийняття унії віденський двір у 1690 р. призначив мукачівським єпископом посланника Риму Йосифа Декамеліса. В імператорському декреті вказувалося, щоб духовенство і все населення Мукачівської єпархії «визнали, прийняли і вважали єпископом і щоб йому, як єпископу мукачівському і нашому радникові, підкорялися і підпорядковувалися всім його рішенням».

Йосиф Декамеліс, за оцінкою М. Лучкая, був дуже відомий як своєю винятковою чесністю, так і доброю освіченістю. Він зрозумів, що для зміцнення унії необхідно покращити стан освіти простого народу. Самому імператору Леопольду I він доповідав, що «дотепер ніхто не думав про навчання народу у школах і семінаріях, як це в інших буває». Тому він багато зробив у поширенні світла знань серед русинів краю за допомогою розповсюдження книг, написаних народною мовою. Йосиф Декамеліс помер 22 серпня 1706 р. у Пряшеві, де й похований в гробниці церкви.

§ 2. Посли Богдана Хмельницького

Проти унії гостро виступили трансільванські князі, захищаючи протестантизм. Один із них – Дьордь Ракоці II (1621–1660) – виступив навіть проти союзниці Австрії – католицької Польщі і шукав підтримки у керівника

української національної революції Богдана Хмельницького. Українські послы у супроводі козацьких загонів не раз приїжджали для переговорів у Мукачево. Населення радо приймало посланців з України, приємно спілкувалося з ними, часдопитувалося про боротьбу українського народу проти панської Польщі, часдо згадувало ім'я Богдана Хмельницького. Закарпатці добре знали про ці події і зафіксували їх на сторінках Євангелії в с. Великі Ком'яти Угочанського комітату (тепер – Виноградівського району). Ось цей запис: *«по смерті великого ко- тату (тепер – Виноградівського району). Ось цей запис: «по смерті великого ко- роля Владислава польського ізвоєвали козаки Польщу. Почали ляхов істинати і гнали їх від ріки Дніпра аж до славного Києва і звідти аж до Вісли. Старшому козакові було ім'я Хмель».* Послы Богдана Хмельницького і пізніше відвідували Закарпаття і підписали договір про дружбу і взаємодопомогу в боротьбі проти Польщі. Та похід трансільванського князя Д. Ракоці I в Польщу у 1657 р. закін- чився невдало. Польські війська вдерлися на територію Закарпаття, грабуючи села і міста. Найбільше потерпіли міста Мукачево, Берегово, села Ракошино, Чинадієво, Підгоряни, Вишково.

У 1670–1680-х роках Закарпаття і навколишні райони охопив рух куруців. Це були селяни, міські жителі, збіднілі дворяни Угорщини, за віросповіданням протестанти. Зазнаючи переслідувань з боку католицького Відня, вони тікали до кордону з Трансільванією і формували військові загоны. На чолі куруців став дев'ятнадцятирічний граф Імре Текелі. З метою більшого залучення до боротьби населення він висунув гасло «скинемо духовний і фізичний гніт», що посилювало антиавстрійські і антикатолицькі настрої куруців і всіх селян. Виступ під проводом І. Текелі М. Лучкай назвав «лютим повстанням» і описав значні масштаби антигабсбурзької війни і жорстокість розправи над її учасни- ками: *«Притисянські краї з одного і другого боків 1673 р. стають ареною війни і взаємних вбивств. Кошицький цісарський гарнізон визначає незвичайну суму грошей як гонорар для того, хто уб'є повстанців або доставить спійманих... Полонених садять на палю».*

У 1678 р. куруци розпочали наступ і домоглися значних переваг над ав- стрійськими військами на всій північно-східній Угорщині. До повстанців при- єдналися загоны опришків, зокрема під командуванням П. Ороса, та широкі маси селян низинних районів.

Однак Австрія у союзі з країнами Священної Ліги (Польща, Венеція) до- моглася успіху у війні проти Туреччини. Турків було вигнано з Угорщини і власті спрямували воєнні дії на оволодіння найважливішими фортецями на Закарпатті – Ужгородським і Мукачівським замками. Перший австрійський вій- ська здобули порівняно легко, а захисники другого вчинили достойний опір. Оборону тримали русини, угорці, словаки під керівництвом Ілони Зріні – дру- жини Імре Текелі. За словами М. Лучкай, вона виявила велику мужність, силу духу, яка не знає відступати, коли треба захищати свою справу. Вона волі- ла залишити скоріше руїни, ніж непорушні стіни. Героїчний опір мав такий

успіх, що ворог після п'ятимісячної облоги, після денних і нічних канонад зміг зайняти тільки розміщений поблизу масток Паланок. Захисники трималися мужньо, та сили були нерівні і в січні 1688 р. Ілона Зріні змушена була ка- пітулювати. Тим часом куруци продовжували боротьбу на території Східної Словаччини. Їх підтримали новосформовані повстанські загоны на Закарпатті, зокрема у селах Вари, Фанчиково, місті Севлюш, якими керували Томаш Ессе і Альберт Кіш. Та й ці повстання були придушені. На цей час Австрія завер- шила вигнання турецьких загарбників із Угорщини.

§ 3. Під владою Габсбургів

Габсбурги домоглися міжнародного визнання влади і над Трансільван- ським князівством, і воно в 1690 р. перестало існувати. Все це було підтвер- джено Карловицьким мирним договором 1699 р. Так Австрія встановила повну владу над Угорщиною разом із Трансільванією і Закарпаттям. Та це не при- несло полегшення простому народу, замість одних поневолювачів – турків, прийшли інші – австрійські пануючі класи. Вони вважали Угорщину за свою провінцію. На обезкровлену країну почали насаджувати своє панування – лік- відували місцеві органи управління, навіть дворян було звільнено з посад та позбавлено привілеїв, повсюдно насаджувалася австрійська адміністрація. Ві- денська влада взяла під свій повний контроль Ужгород, Мукачево, Берегово, Хуст. Міщани, ремісники, торговці були обкладені тяжкими податками. До цього додався ще й наступ католицького Відня на протестантів. Від них на- сильно відбирали церкви, школи, звільняли з державних посад, змушували переходити в католицьку віру. Мету віденської влади чітко визначив кардинал Леопольд Колонич: *«Я зроблю Угорщину поневоленою, потім жєбрацькою, а нарешті, католицькою».*

У таких умовах трансільванські князі і угорські магнати-протестанти ви- ступили проти панування Габсбургів-католиків над Угорщиною і Закарпат- тя стало ареною тривалої боротьби між ними. З надією на краще життя їх підтримали широкі маси народу. Окремі виступи переросли у цілу визволь- ну війну 1703–1711 рр. за відновлення незалежної угорської держави. Ареною жорстоких боїв стала територія Закарпаття і Словаччини. Війна почалася під керівництвом Ференца Ракоці II (1676–1735) – трансільванського князя – сина Ілони Зріні. У 1700 р. він очолив антигабсбурзьку змову, але її було викрито, а його ув'язнено. Однак йому вдалося втекти з в'язниці у Польщу. Австрійські власті запропонували винагороду в 10 тис. флоринів тому, хто приведе живо- го, та 6 тис. тому, хто принесе його голову, але, як зауважує М. Лучкай, *«ніхто не хотів одержувати винагороду за вбивство людини».*

§ 4. Участь закарпатців у визвольній війні угорського народу 1703–1711 рр.

А тим часом значно активізувався антифеодальний рух селян і охопив Марамороський, Ужанський, Березький комітати, що викликало велике занепокоєння у австрійських властей. Імператор Леопольд I пообіцяв 500 талерів тому, хто доставить живим чи мертвим селянського ватажка на Мараморощині І. Пинтю. Повстання охопило і села Ужанського комітату, яке очолив опришківський ватажок Іван Беца. Боротьба народних мас проти феодального гніту й австрійських поневолювачів набрала масового характеру і переросла у визвольну війну. І знову, за словами М. Лучкая, стали «кривавими рани Угорщини».

Поряд з угорцями участь у війні взяли закарпатські русини, опришки. Її започаткувало повстання в с. Вари біля Берегова 21 травня 1703 р. Повстанці взяли місто, розправлялися з поміщиками, чиновниками, окремими представниками католицького духовенства. Окрилені успіхом, вони направили делегацію на чолі з Т. Ессе до Ференца Ракоці у Польщу з проханням очолити повстання, бо «народ готовий, треба лише вождя».

Ференц Ракоці II

Молодий герцог пообіцяв подумати над пропозицією і подарував делегації прапори, на шовковому полотнищі яких золотими літерами було написано «З Богом за Батьківщину і свободу» (Cum Deo pro Patria et libertate).

У той же час повстання набирало розмаху. Вздовж Тиси повстанці вирушили на Вилок, де захопили соляні склади і по р. Боржава пішли в гори. Та тут на них вже чекало добре озброєне дворянське ополчення. На околицях с. Довге (тепер Іршавського району) 7 червня 1703 р. відбулася кривава битва між лабанцями – урядовими австрійськими військами і повстанцями. Мужність і героїзм при поганому озброєнні (коси, вила, сокири тощо) не врятували повстанців від поразки. На полі бою полягли сотні з них, залишивши невмирущу пам'ять про себе.

Нова хвиля повстанського руху піднялася з прибуттям 14 червня 1703 р. на Закарпаття з Польщі Ф. Ракоці. Він зустрівся із загоном Т. Ессе і погодився очолити антигабсбурзьку війну, так охарактеризувавши ситуацію: «Відкинувши в бік всі думки про загрожуючу мені небезпеку, я присвятив себе невгамовній юрбі. Обеззброєне селянське військо! Одні з шаблями, інші з косами, декілька чоловік з рушницями, без військових знань і військової дисципліни». Такою була «боездатність» повстанських загонів.

Повстанці були слабкими у військовій справі, зате були сильні духом, сповнені нестримного бажання позбутися австрійського панування, відновити незалежність угорської держави, поліпшити своє життя. Вони спустилися з гір, підійшли до Вилока, переправилися через Тису і поповнили свої лави не тільки русинами, а й угорцями, румунами, представниками інших народностей, що дозволило здобути ряд перемог на березі Тиси. Цьому сприяли і заклики Ф. Ракоці до населення з обіцянками полегшити його становище, зокрема звільнити від кріпацтва учасників війни, припинити релігійні чвари, повернути протестантам храми, школи, забезпечити рівноправність конфесій, що не дуже подобалося великим магнатам.

Тим часом основні сили повстанців тримали в облозі Ужгородський, Мукачівський і Хустський замки. Мужністю і хоробрістю при взятті Ужгородської фортеці відзначався ватажок Іван Беца з Великоберезнянщини, що запримітив навіть російський посол П. Голіцин. У серпні 1703 р. він повідомляв: «в горіде Мункач Рагоции капитан, называемый Бецою, явно бунтовщиков собирает».

Повстанці, очолювані І. Бецою, оволоділи Ужгородом, але не змогли подолати опір австрійських військ, які захищали замок. У червні 1703 р. повстанцям вдалося визволити Мукачево, однак через деякий час лабанці на чолі з В. Монтекуколі знову оволоділи містом і жорстоко розправилися із населенням. Зате восени 1703 р. перед повстанцями капітулював Хустський замок. Тривалою була облога Мукачівського замку, та об'єднаними силами куруців із сіл Ракошино, Великі Лучки, Чинадієво, Давидково 15 лютого 1704 р. було взято і цю фортецю.

Важливу роль у визвольній війні відіграли міста Ужгород і Мукачево. Їхні фортеці були не тільки воєнно-стратегічними об'єктами, а й адміністративними і ремісничими центрами. У цих містах керівники визвольної війни приймали представників іноземних держав – Польщі, Росії та ін. Зв'язки з Росією посилювалися у зв'язку з підтримкою Петром I кандидатури Ф. Ракоці на польський престол. Так, у липні 1707 р. в Ужгороді відбулася урочиста зустріч Д. І. Корбе – придворного радника Петра I з керівниками куруців, під час якої російський представник висловив їм підтримку у боротьбі проти Австрії. Такі зустрічі мали місце і пізніше за участю ужгородського іспанца М. Берчені. Він же очолив посольство до Росії у серпні 1707 р. Така політична діяльність значно сприяла розвитку руху куруців.

Однак з кінця 1707 р. рух починає поступово спадати. На початку він мав антифеодалний характер за участю широких мас селянства, якому керівництво обіцяло полегшення становища. Тепер же керівництво відмовилося від проголошених обіцянок і намагалося перетворити рух у суто антигабсбурзьку війну. Кріпосні селяни, переконавшись, що їх основні вимоги не виконані, а дворянство починає поновлювати свою владу над ними і змушує відбувати повинності, почали відходити від руху. За їх прикладом послідувала і міська біднота, яка відчула посилення гніту з боку міської верхівки. Та й сама війна розорила села і міста. Це значно звузило соціальну базу повстання і воно пішло на спад, що визнав і сам Ф. Ракоці, а його соратник М. Берчені чітко визначив причину: «*Ми втратили любов народу*». Правда, Ф. Ракоці зробив спробу повернути довіру народу і наприкінці 1708 р. за його наполяганням був прийнятий закон про звільнення від кріпацтва селян, які брали участь у визвольній війні. Та було вже пізно. Повстанська армія ослабла і в серпні 1708 р. поблизу містечка Тренчін на Словаччині зазнала нищівної поразки. У січні 1710 р. куруци зазнали ще одної невдачі. На Закарпатті капітулювали всі фортеці – Ужгород, Берегово, Хуст. До того ж у країні, у тому числі й на Закарпатті, почалася епідемія чуми, яка забрала не менше життів, ніж війна.

У таких умовах Ференц Ракоці передав командування армією Шандору Карольї, а сам виїхав у Варшаву, де вів з російським посольством переговори про надання допомоги. Та Росія не могла допомогти куруцям, бо сама вела війну з Туреччиною, здійснюючи відомий Прутський похід 1711 р., який закінчився для неї поразкою.

У травні 1711 р. укладено Сатмарський мир, підписаний з боку куруців Ш. Карольї, а з боку лабанців – Я. Палфі. 24 червня 1711 р. останньою капітулювала Мукачівська фортеця.

Національно-визвольна війна угорського народу 1703–1711 р. закінчилася безрезультатно. Угорщина разом із Закарпаттям залишилася у складі Австрійської імперії. Ференц Ракоці емігрував до Туреччини, де і помер. У 1906 р. його прах, як і прах його матері Ілони Зріні, був перевезений із Туреччини і перепохований у м. Кошице.

Країни свято шанують пам'ять учасників національно-визвольної війни угорського народу. Ще в 1903 р. жителі с. Довге на Іршавщині спорудили пам'ятник, який зберігся до наших днів. На стелі викарбувано такі слова: «Проллю кров за Отца, за Матір, погибну я днес раз за свою дорогу Отчизну. З Богом за Отчизну и Свободу. На пам'ятку первой битвы 7 юнія 1703 года упавших героев куруцов II Ференца Раковция».

Героїчні дії повстанців-куруців увіковічено в багатьох населених пунктах області. Так, у селі Вари на Берегівщині у 1989 р. відкрито меморіальну дошку Томашу Ессе – керівнику повстанського загону куруців. На його честь встановлено і меморіальний знак на будинку середньої школи № 1 у с. Вилон на Виноградівщині. Пам'ятний знак у селі Вільшани на Хустщині повідомляє про

перебування тут Ференца Ракоці II. У селі Шаланки Виноградівського району увіковічено проведення там останніх Національних зборів Угорщини під керівництвом Ференца Ракоці II.

Після поразки визвольної війни феодалі знову наклали на селян непосильні податки. У маєтку графа Шенборна селянин зобов'язаний був відробити щороку 230 днів панщини і сплачувати повинності на користь держави. Та народ все ще сподівався, що Ференц Ракоці повернеться і очолить боротьбу проти панів. Ця віра була настільки велика, що вірники в Березькому комітаті під час богослужіння у храмах відмовлялися молитися за здоров'я імператора і заявляли, що хочуть молитися за свого колишнього пана – Ференца Ракоці.

Селяни протестували як могли – подавали скарги, які судами ніколи не задовольнялися, тікали в Карпатські гори, створювали загани опришків, які забирали добро у багатих і ділили серед бідних, за що мали велику похвалу від народу. Найбільшої слави заслужив легендарний ватажок Олекса Довбуш, загін якого діяв у 1740-х рр. Народ склав про нього пісні, перекази, легенди. На Мараморощині прославив себе ватажок Іван Бойчук. Звичайно, опришківський рух характеризувався і деякими рисами розбійництва, але простий народ підтримував його, бо вбачав в опришках своїх захисників від поміщицького свавілля. Народ влучно охарактеризував поєднання цих двох протилежних ознак опришківського руху. В одній із пісень він високо оцінив дії опришків як народних месників:

Ходили хлопці лісами...

Ой, так ми догадували, що хліба – ні кришки,
Коби скоро весна прийшла – підемо в опришки!
Ой, підемо у опришки у високі гори,
Та підемо розбивати багацькі комори.
Збираймося, побратими, у високі гори,
Стережіть, пани прокляті, хліви та комори!..

Пам'ятник куруцям у с. Довге (нині Іршавського району) (2012)

Доста било, небораку, на панів робити,
Подь із нами у опришки, будеме їх бити!
Коби скоро вже на грунях розвилися буклі.
Бити панів та жандармів сверблять в мене руки.
Одну річку перебреду, другу – перескочу,
Стільки буду панів бити, скільки самий схочу.
Ой, є в мене топор, топор та й кована бляха,
Не боюся пана німця, ані пана ляха!
Не боюся я жандармів, не боюся суду.
А як ходив у опришки, так ходити буду!
Ой, мене ще ніхто не бив та й не буде бити,
Доки зможу, молоденький, я топор носити.

В іншій народній пісні підкреслюється, що й сам О. Довбуш на схилі життя визнав наявність елементів розбійництва у діяльності опришків і заповідав покінчити з цією формою боротьби:

Сріблом-злотом поділіться,
А самі вже розходіться,
Але не йдіть розбивати,
Йдіть до дому газдувати,
І топирці понехайте,
Кровці вже не проливайте:
Людська кровця – не водиця,
Проливати не годиться.

Загинув О. Довбуш у с. Космач (тепер – Івано-Франківська область).

Одним із представників опришківського руху на Закарпатті був Микола Шугай, якого в 1921 р. вбили його ж спільники. Чеський письменник І. Ольбрахт описав його діяння у творі «Микола Шугай, розбійник». Похований М. Шугай у с. Колочава на Міжгірщині.

А останнього опришка Верховини – Ілька Лепея жандарми вбили в 1935 р. У травні 2013 р. на околиці села Репинне на Міжгірщині було встановлено пам'ятний знак Ількові Лепею.

§ 5. Нові риси господарського життя. Становлення мануфактурного виробництва

Після поразки національно-визвольної війни 1703–1711 рр. Закарпаття разом з Угорщиною потрапило під владу Австрії. Угорщина в складі імперії зберігала деяку самостійність. Важливі питання вирішувала Державна рада, але до її складу не входили угорці. Для адміністративного управління була створена Намісницька рада у м. Буда на чолі з палатином-намісником.

Австрійські власті відразу взяли за перерозподіл феодалної власності. Володіння графа М. Берчені – Ужгородська домінія – була передана казни, а Мукачівська домінія, що належала Ференцу Ракоці, у 1728 р. була подарована австрійському графу Лотару Шенборну. До її складу входили 152 села, чотири міста і 15 присілків з населенням 14 тис. чоловік. Нащадки Шенборна володіли нею аж до 1928 року, коли чехословацький уряд провів земельну реформу і маєтки домінії передав фірмі «Латориця».

Війна нанесла Закарпаттю великої шкоди – були зруйновані міста, знищені десятки сіл, розорено селянські господарства, занепали ремесла, купці позбавлені і без того мізерних привілеїв. Та головне – було знищено тисячі людей, розгорнулося масове переслідування учасників війни. Все це привело до обезлюднення сіл. Наприклад, у 1719 р. у селах Мукачівської домінії із 1031 селянського наділу 867 не оброблялися. Зменшувалася і кількість ремісників. Так, в Ужгороді із 70 у середині XVII ст. до 35 – у 1720 р., а в 1764 р. – до 26.

Ці все ж таки у другій половині XVIII ст. сталися помітні зміни у соціально-економічному розвитку Закарпаття. Поступово відновлювалося господарське життя. У галузі землеробства двопільна система замінювалася трипільною, що сприяло підвищенню його продуктивності. Центрами господарського життя були великі поміщицькі маєтки. На Закарпатті майже 90% всієї землі належало п'яти магнатським родинам, Ужгородській казенній домінії та Мукачівському монастирю. Найбільшим поміщиком був граф Шенборн, який володів 232 тис. гольдів* землі, 174 селами і містами Березького комітату. На Мараморощині великим землевласником був граф Ласло Телекі, який мав 42 тис. гольдів землі. Багато землі належало барону Перені в Угочанській жупі, графу Старої – в Ужанській жупі. Ужгородська казенна домінія наприкінці XVIII ст. володіла 218 тис. гольдів землі. Великі земельні володіння належали церквам – католицькій, уніатській, реформатській.

Головною галуззю економіки продовжувало залишатися сільське господарство. Центрами господарського життя були великі поміщицькі маєтки. У них вже вироблялося стільки сільськогосподарської продукції, що вистачало не тільки для внутрішніх потреб, але й для продажу на ринку. Так великі поміщицькі господарства втягуються в товарно-грошові відносини. Найбільше вони виробляють і продають зерна.

У середині XVIII ст. в Мукачівсько-Чинадіївській домінії Шенборна було зібрано 3519 коблів** збіжжя, з них 1/5 частину продали на ринку. У багатьох маєтках культивувалася кукурудза, картопля, тютюн, коноплі, льон тощо.

Значного розвитку набрало виноградарство та садівництво. Так, домінія Шенборна в 1768 р. виробила 446 бочок вина, а вже наприкінці XVIII ст. –

* Гольд – 0,57 га.

** Кобель – 96 кг.

2000 бочок вина. Виробництвом вина активно займалися монахи Мукачівського монастиря. У 1754 р. вони виробили 11 тис. літрів вина. Воно продавалося не тільки вдома, а й вивозилося в Галичину і навіть в Росію, що свідчило про економічні зв'язки краю з українськими і російськими землями.

На новий ступінь розвитку вийшло тваринництво. Поміщики будували у своїх господарствах ферми для розведення високопродуктивної худоби. У домінії Шенборна в середині XVIII ст. було 3380 овець, 40 корів швейцарської породи. М'ясо-молочна продукція збувалася далеко за межами краю. Мукачівсько-Чинадіївська домінія в 1771 р. уклала договір з віденською торговою конторою про поставку відгодованої худоби. Так поступово зникла замкнутість господарства і зароджувалися товарно-грошові відносини.

Володіючи значними коштами і дешевою робочою силою, поміщики засновували мануфактури, які використовували домашню сировину – льон, коноплі, корисні копалини Карпат, особливо сіль. Центрами видобування солі залишалися Солотвино, Терезь (тепер Тячівського району), Шандрово (Хустського району). Засновуються полотняні і суконні мануфактури, гути, рудні тощо.

Ці позитивні зрушення в економіці Закарпаття значною мірою були результатом посилення експлуатації, збільшення панщини, грошових і натуральних повинностей, що викликало законний протест у трудового люду. Прикладом цього є перший в історії Закарпаття страйк рудокопів і робітників у селі Шелестово (Фрідешовський завод) у 1758 р. Тут ще з середини XVII ст. діяло залізобудівне підприємство, на якому виробляли сільськогосподарський реманент – кирки, лопати, цвяхи, серпи, коси, кували мечі і списи для учасників національно-визвольної війни під керівництвом Ф. Ракоці. Молодий власник Ервін Шенборн прагнув збільшити доходи за рахунок посилення експлуатації робітників. Крім того, він запросив робітників з Чехії і Моравії, які виконували більш кваліфіковану і високооплачувану роботу, ніж місцеві робітники. У березні 1758 р. робітники і рудокопи припинили роботу, вимагаючи відміни підземного видобутку і припинення переселення нових робітників. Коли ж власник їм у цьому відмовив, вони застрайкували, засипали стволи шахт і зруйнували обладнання.

На придушення страйку із м. Кошице було направлено 1500 солдатів. З Відня прибула спеціальна комісія для проведення слідства, а після його закінчення три рудокопи і один робітник були засуджені до страти. Пізніше страту було замінено двадцятирічною каторгою. Решту учасників виступу примусили відшкодувати заподіяні збитки. Так відбувся один з перших страйків в історії Закарпаття.

У другій половині XVIII ст. на Закарпатті було ще ряд ливарних і металообробних мануфактур, зокрема у с. Тур'ї Ремети Ужанської жупи, с. Кобилицька Поляна, с. Дубове Марамороської жупи. У Мукачеві було засновано

мануфактуру з виробництва полотна і сукна. Її вироби славилися на ринках Гданська і Відня. Далі за межами Закарпаття стала відомою продукція паперової мануфактури, збудованої в с. Грабівниця Березької жупи і в с. Лисичово Марамороської жупи. Її продукція доставлялася на ринок у Львів в 1797 р. Переконливим доказом наявності цього процесу є і нині діюча кузня-музей «Гамора» в с. Лисичово на Іршавщині.

Наявність значної кількості лісів сприяла розвитку деревообробної промисловості з використанням енергії води. Поміщики будували у своїх господарствах лісопильні. До обробки деревини залучалися й іноземні спеціалісти. Так, на лісопильні у Великому Бичкові, спорудженій на річці Шопурка, уже в 1732 р. працювало 9 вільнонайманих австрійських майстрів, 1 коваль і 6 підсобних робітників. Вони виготовляли різноманітну продукцію, зокрема бочкотару для Солотвинських солекопалень. Лісопильні працювали в Дубовому, Буштині, Лугах та інших селах Мараморощини.

Інтенсивно почало розвиватися виробництво будівельних матеріалів – цегли, черепиці, вапна. На цегельно-черепичних підприємствах Берегова і Мукачева в 1753 р. було вироблено понад 200 тис. штук цегли, значну кількість черепиці для покрівлі. А вже у 1775 р. тільки на берегівських цегельно-черепичних заводах було вироблено 219 тис. штук черепиці.

У Мукачівській домінії набуло широкого розвитку виробництво скла у мануфактурах під назвою «гути». Від місця їх розташування було названо ряд сіл – Гута, Велике і Мале Гутово, Середня Гута та ін. Закарпаття славилося добуванням солі ще з римських часів, а в 1778 р. в Солотвині була відкрита шахта нового типу «Кристина», якою було започатковано промислове видобування солі. Праця солекопів була надзвичайно тяжкою. Угорський письменник Бела Іллеш так її описав: *«Голі до пояса шахтарі, ставши на одне коліно, розбивали кайлом і ломиками соляну породу. З їх голих стін стікав піт. Виснажені, не маючи сили поворухнутися жодним мускулом, вони лягали тут же, на місці роботи. І якщо хто-небудь лежав надто довго, наглядач бризгав йому в обличчя водою».*

Отже, економічна основа Закарпаття в другій половині XVIII ст. значно зміцніла. У цей період дальшого розвитку набуло сільськогосподарське виробництво, засновано мануфактури, різні галузі промисловості. Вироблена продукція користувалася попитом не тільки на внутрішньому, а й на зовнішньому ринку, розвивалися товарно-грошові відносини. І все це досяглося наполегливою працею кріпосного селянства.

Ервін Шенборн

Позитивні зрушення в економіці краю сприяли розвитку міст, в яких зростає чисельність ремісників, купців, торговців. Поступово населення міст стає багатонаціональним. До його складу входили русини, угорці, словаки, румуни, німці, греки, євреї та представники багатьох інших національностей. Більшість міст і містечок належала землевласникам і казни. Ужгород перебував у власності казни, Мукачевом і Береговом володіла Мукачівсько-Чинадіївська домінія графа Шенборна, Севлюшем – барон Перені, Хустом, Тячевом, Вишковим, Довгополем – соляне, гірничорудне та лісове казенне управління. Більшість міського населення відбувала панщину на землевласників. Залежність міст від феодалів затримувала їх розвиток. І все ж міста стають центрами внутрішньої торгівлі. У них відбуваються ярмарки, торги, базари. Ярмарки тривали 4-5 днів за участю купців з Угорщини, Галичини, Буковини, України, Росії.

Залучення феодальних господарств у товарно-грошові відносини значно погіршило становище селян. Поміщики задля приросту продукції збільшили панщину та інші повинності. Більшість селян була закріпачена. У володінні Шенборна кріпаки складали 93%. В Угочанській жупі з 2767 селянських дворів барону Перені належало 1140, Уйгелі – 161 двір і т. д. Феодали мали повну владу над кріпаками і жорстоко поводитися з ними – сікли батогами, віддавали під суд, навіть продавали. У подібному становищі перебували й казенні та монастирські селяни. З'явилася і нова категорія залежних селян – желяри. Вони мали житло, присадибну ділянку і орну землю, що не перевищувала восьмої частини селянського наділу – телека, за що виконували феодальні повинності. Незначну частину становили вільні селяни – лібертини, шолтиси, кенези. Та і їхні права вельяко обмежували поміщики.

Отже, з одного боку, успішно розвивалися товарно-грошові відносини, а з другого – це посилювало гноблення поміщиками селянства.

§ 6. Реформи Марії Терезії

Поміщицьке свавілля значно обмежувало платоспроможність селян до державної казни. Це зрозуміла імператриця Марія Терезія (1740–1780), яку і тепер вважають однією з найвидатніших постатей з династії Габсбургів. Вона діяла в дусі просвітницького абсолютизму*. Її метою було зміцнення влади і держави, а це можливо було зробити шляхом врегулювання відносин між феодалами і селянами. З цієї метою вона у 1767 р. видала патент про панщину, за яким врегулювалася праця кріпаків. Це була так звана урбаріальна реформа.

* Просвітницький абсолютизм – визнання ідеї цінності людини, патріотизм, засудження експлуатації людини людиною, утвердження самосвідомості, самоцінності особи.

Насамперед, обмежувався розмір панщини: кріпак, який мав повний наділ, повинен був відпрацювати у маєтку поміщика 1 день на тиждень з робочою худобою або 2 дні на тиждень без неї. Було визначено розміри грошових, натуральних та інших повинностей кріпака, феодал не мав права їх збільшувати. І головне, кріпак мав право вільного переходу, а якщо в громаді виникали якісь конфлікти, то їх вирішував урбаріальний суд. Це значно стримувало свавілля угорського дворянства. Таким чином, урбаріальна реформа хоч і не зачіпала основи феодального ладу, але значною мірою обмежувала експлуатацію селян. Вона проводилася у життя упродовж тривалого періоду – до 1774 р.

Однак реформу на місцях проводили самі ж землевласники і, звичайно, у своїх інтересах. Вони відбирали від селян кращі землі й записували за ними більше непридатних для землеробства ділянок і збільшували за це різні повинності. До цього додавалися ще й різні стихійні лиха, хвороби, голод. Автор «Гукливської літописі» під 1787 р. записав: *«Того року всей краине угорской великий голод і хвороби тяжке проходили, народа до третьей части умерло на глуханю (тиф) из голоду»*. Беззахисні селяни вмирали цілими сім'ями. Саме село *«Гукливий был изпустев и было пустых до сорок хиж»*.

Політику Марії Терезії продовжив її син – імператор Йосиф II (1780–1790) – прихильник просвітницького абсолютизму. Він намагався створити єдину, сильну імперію і задля цього взявся за проведення ряду реформ. Він виступав за ліквідацію привілеїв магнатів і надання більших прав нижчим верствам населення. Своїми указами імператор ще більше обмежив свавілля поміщиків. У 1783 р. їм було заборонено втручатися в шлюбні селянські справи і навпаки селянам було дозволено займатися ремеслом, вільно розпоряджатися власним майном. 25 серпня 1785 р. Йосиф II видав маніфест, згідно з яким селяни звільнялися від кріпацтва. Та всі ці заходи центральної влади ігнорувалися поміщиками на місцях. До цього додалися ще й невдачі у зовнішньополітичній діяльності. Втративши віру у перспективність своїх задумів, Йосиф II відмінив усі свої реформи.

Отже, основи феодального ладу залишалися непорушними і селянство продовжувало перебувати в тяжких умовах. Тому воно продовжувало вести боротьбу за своє соціальне і національне визволення. Різними були форми

Імператриця Марія Терезія

цієї боротьби – подання скарг в жупні управління, королівське намісництво і навіть імператорові, протести проти надмірної панщини, захоплені земельних наділів тощо.

Пануюча верхівка жорстоко розправлялася з непокірними. У 1766 р. жупні управління на Закарпатті одержали урядове розпорядження притягувати до найсуворішої відповідальності всіх, хто підбурюватиме кріпаків до непокори феодалам. Місцеві суди одержали право на місцях виносити рішення про страту «бунтівників». Рятуючись від непосильного гніту, селяни тікали в гори і поповнювали загони опришків. У 50–60-х рр. XVIII ст. великий загін опришків очолював Іван Бойчук – селянин із с. Ясіня на Рахівщині. Рух опришків охопив не тільки Мараморошину, а й Прикарпаття, Східну Галичину та Покуття. Активно діяли опришківські загони І. Варцаби, Д. Ковальчука, Ф. Томащука та ін. У селян по обидва боки Карпат були спільні інтереси – домогтися полегшення свого становища.

Масовий селянський рух у 1784 р. охопив Мараморошину. До повсталих селян приєдналися солекопи Солотвина. Наджупан Міхай Старої навіть звернувся з листом до королівської канцелярії з попередженням, що селяни Закарпаття можуть об'єднатися з українським населенням Галичини і Буковини. Для придушення повстання на Закарпаття була надіслана військова частина, а шляхта Мараморошини організувала ополчення в складі 600 чоловік.

Поразка селян не применшила ненависть до панівного класу. Навпаки, вона зростала, і в боротьбі закарпатські русини виступали спільно з угорським, словацьким і румунським селянством. Щодо економічного становища Закарпаття, то тут, як і у всій Угорщині, спостерігався певний прогрес у розвитку продуктивних сил, що вів до зародження у кінці XVIII ст. нових, капіталістичних, відносин.

Історичні джерела

Події, що відбулися після Унії, були наповнені стражданням і скорботою, ... потрібне очищення історичної пам'яті, через навернення серця і молитву, щоб так сприяти пошукові взаємного прощення за непорозуміння минулих сторіч... Одночасно, нехай піднесеться щира молитва до Святого Духа, щоб виблагати в Нього прискорення тієї днини, коли всі віруючі у Христа "однодушно, одними устами" прославлятимуть Пресвяту Тройцю.

Із Апостольського листа Римського Архієрея Івана Павла II : з нагоди 350-річчя Ужгород. унії : [від 18 квіт. 1996 р.] // Ужгородській унії – 350 років : матеріали міжнар. наук. конф. Ужгород, квіт. 1996 р. – Ужгород, 1997. – С. 6, 8.

Тема 4.

КУЛЬТУРА ЗАКАРПАТТЯ У ІХ–ХVІІІ ст.

Що є справді нове і цінне в тих оповіданнях, так це їх мова – проста народна.

І. Франко

§ 1. Писемність. Поширення рукописної і друкованої літератури

Біля колиски народження культури в нашому краї стояли рівноапостольні брати-просвітителі Кирило і Мефодій у другій половині ІХ ст.

Подальший розвиток культури Закарпаття тісно пов'язаний з прийняттям християнства та досягненнями в Київській Русі, як одного з найбільших державних утворень східного слов'янства кінця ІХ–ХІІ ст. Багато істориків церкви вважають, що християнство в Київську Русь проникало із Великої Моравії через Закарпаття задовго до офіційного її хрещення в 988 р. За участю учнів Кирила і Мефодія тут були побудовані церкви і засновані монастирі, які стали осередками слов'янської писемності. Тут же писалися книги старослов'янською мовою, які поширювалися і на Закарпаття, де зберігалось, зокрема, «Остромирове євангеліє» (1056 р.). Найдавніші писемні пам'ятки, які дійшли до нас, відносяться переважно до XV–XVI ст. Це літургікони, мінеї, євангелія, Псалтирі тощо. Важливою пам'яткою, що в цілісному вигляді збереглася до нашого часу, є «Королівське євангеліє» (1401 р.). До другої половини XV ст. відносяться «Мукачівський псалтир» і «Ужгородський полуустав».

Цінними пам'ятками писемності XV–XVI ст. є «Ужгородська празднична мінея», «Тереблянський пролог», «Торунський збірник». Наприкінці XV ст. на Закарпаття починають проникати перші слов'янські друковані книги, видані у Кракові Швайпльтом Фіолем («Осмогласник», «Часословець», «Триодь

цвітная» та ін.), празькі видання білоруського діяча культури Георгія Скорини («Біблія руска») і навіть книги сербських діячів культури Божидора і Вікентія Буковичів, видані у Венеції («Молитвенник»). Серед закарпатців великою популярністю користувалися видання російського першодрукаря Івана Федорова, зокрема його славнозвісна «Острозька біблія» (1581); на якій є власноручний запис Михайла Андрелли – відомого релігійного діяча другої половини XVII ст.

Серед народу активно поширювалися так звані «учительські євангелія» – Няговське, Скотарське (XVI ст.), Ізьке, Данилівське (XVII ст.), Углянський збірник «Ключ» (XVII ст.), «Поляно-Кобилянська Тріодь» (1561 р.). Всі ці твори мають релігійний характер, однак відбивають і деякі аспекти господарського і політичного життя свого часу. Наприклад, у «Данилівському євангелії» відбито турботу селянина щодо садівництва. Автор пише: «Чом видиши, газда о дерево садовое имеет старания, окопует его, обрізуєт, нахилят, чтобы право росло і пак присяжує, сладкое стовпя до него покладает, чтобы хосново было і чтобы урожай добрый принесло».

В іншому місці автор висловив своє занепокоєння засиллям латинізації:

«Может то каждый зрозуміти, видячи, што ся дієт межі нашим народом руским, иже Господь Бог узяв у них царство і панство, а придал латинь, котрыи своїх учителей чествуєт і им потребности і заслуги платят яко учителям і слугам божим». І. Франко високо оцінив таку турботу автора про рідну мову: «Як бачимо, автор уміє вдарити навіть у патріотичну струну, коли йому того треба і, очевидно, числить на симпатичний відгук у серцях слухачів».

На Закарпатті у XVIII ст. активно поширювалася повість «Александрія», завезена з українських земель. Вона написана грецькою мовою у II–III століттях, а в XI–XII ст. перекладена на давньоруську мову і в XVIII ст. у переробленому вигляді поширювалася на Закарпатті. Її

переписували в різних селах, і від їх назви називали і рукописи – «Пістрялівський», тобто переписаний в с. Пістрялово на Мукачівщині.

Повість служила своєрідним підручником, у якому подавалися основні поняття з історії стародавнього світу, опис Македонії, Єгипту, річок, озер на тлі походів Олександра Македонського, зокрема проти перського царя Дарія.

Автор по-своєму розкриває суть поглядів людей того часу на будову Всесвіту: «Знай же и ти, неуку, не глубокий у науці, и ти простой чоловіче, яков ест круг того видимого світа... Знай и научися, не будь невіжею простим, бо світ ест, як ти видиши, увесь круг власне як яблоко або коло или яйце круглое». Тут же описується багатство природи: «ест у земли вулкани, вода рудая, прикро солоная, горкая, смердячая, сладко-солоная, білая, синяя, жовтая, квасная». Автор закликає навчатися цій «премудрості», оскільки, на його думку, «больше ест, чоловіче, разум на світі, премудрость над виштки скарбы и клейноты».

Автор «Александрії» – людина релігійного світогляду і вважає неминучим кінець світу, пояснюючи це так: «Бо уже другого потопу водного не будет, уже бо пред страшным судом затопит Бог світ потопом огненным ... и виштко згорит... Так тот огонь будет горіти, иж горы каменные будут ся розсипати и растопляти, яко воск и олово».

Поширення «Александрії», а також інших творів греко-римської міфології свідчить про потяг простих людей краю до духовних цінностей античних часів. У період середньовічної темряви робилися спроби пояснити суть різних природних явищ. І хоча вони були далеко не науковими, вони все-таки сприяли прокладанню шляхів до світла і знань, будили творчу думку народу, закликали його не бути «невіжею простим». Багато писемних пам'яток пропагували принципи загальнолюдської моралі. Однією з них є «Няговськія поученія» середини XVIII ст., написані народною мовою.

І все-таки культурно-освітній рівень простого народу у період середньовіччя був низький. Русини Закарпаття знаходилися в гірших умовах, ніж їх сородичі в Литовсько-Польській державі. Наш край не мав ні адміністративної, ні політичної автономії, а все культурно-освітнє життя зосереджувалося, в основному, у середовищі православного духовенства, яке і саме зазнавало іноземного гніту. Дослідники констатували: «Становище угро-руського духовенства в ту епоху було вкрай важке і безвідрадне. Принижене і убоге, воно нарівні з кріпацькою паствою, від якої воно мало чим відрізнялося, повинно було нести всі повинності і податки, а нерідко підлягало навіть тілесним покаранням, причому вони не одержували, подібно католицькому духовенству, певні доходи з треб, а тільки випадкові зовсім невеликі подаяння ... так що повинні були перебиватися, головним чином, важким землеробством».

Такий натруджений і виснажений, в простому селянському одязі, батюшко, як тоді називали і свої і чужі, зовсім був схожий на селянина, з яким

Сторінка з Мукачівського псалтиру

він працював разом на полі, і разом ходив в корчму, пив і бився, разом гуляв на весіллях, працював на панщині, на яку його іноді поміщицькі слуги приводили прямо від церковного престолу. Не дивно тому, що в таких неможливих умовах суцільної неосвіченості, рабства і нужди, і моральний стан духовенства був дуже низький, і нерідкими були в його середовищі випадки моральної розпущеності, марновірства, пияцтва, бійок, крадіжок і т. п.»

За таких умов вищезгадувані писемні пам'ятки були іскорками, які все більше освітлювали дорогу до знань, закладали основу розвитку культурно-освітнього життя в нашому краї. Їх значення високо оцінив І. Франко: «*Автори рукописів стягують для сеї цілі матеріал із усяких можливих джерел, із життя святих, із збірок середньовікових легенд і прикладів, із світських новел та казок, або моралізаційних апологів, не гордують оповіданнями, зачутими із народних уст, народними віруваннями та традиціями. Все те продиктоване щирим і гарячим бажанням, бажанням – просвітити народ, напутити темних.*»

§ 2. Освіта і наукові знання

З розвитком продуктивних сил зростала і потреба у підвищенні загальної духовної культури населення, і в краї зароджуються перші освітні центри. Ними, як і по всіх східнослов'янських землях, були монастирі. На Закарпатті у середні віки їх нараховувалося до 20. У монастирських келіях жило і працювало багато високоосвічених на той час осіб, які зробили чималий внесок у розвиток освіти й писемності, залишили після себе не тільки рукописні пам'ятки, а й багато друкованих книг, що завозилися з Росії і України. При монастирях велися хроніки, в яких фіксувалися історичні події і явища не тільки духовного, а й світського життя.

Одним із найстаріших монастирів був монастир святого Михаїла Архангела в с. Грушево (тепер Тячівського р-ну). Перша документальна звітка про нього відноситься до 1391 р. Тоді ігумен монастиря і його засновники Баліца і Драга звернулися до Константинопольського патріарха Антонія з проханням заступитися за них від зазіхань з боку мукачівського єпископа. Патріарх задовольнив прохання і видав їм привілейовану грамоту, якою монастирю надавалося «ставропігійське право», за яким монастир підкорявся не місцевому єпископу, а безпосередньо Константинопольському патріарху, мав право будувати церкви, висвячувати священників, а монахи – обирати собі ігумена-настоятеля, який здійснював керівництво всіма сферами життя монастиря. Ще одним документом про існування монастиря є дарча грамота 1404 р., за якою сини воеводи Баліци – Дмитро і Олександр передали йому три села з правом розпоряджатися на всій території цих сіл.

Грамота важлива ще й тим, що в ній подано давні назви трьох закарпатських сіл: Тересь (Тересва), Кривчич (Криве), Крушево (Грушево) – нині всі Тячівського району.

Багато дослідників стверджує, що при монастирі була друкарня у XVI ст. Однак і досі не відшукано жодної виданої у ній книги. Це дало підставу деяким дослідникам заявити: «*Грушівську друкарню треба отримати в царство казок.*» Інші ж твердять: «*на вопрос о существовании типографии в Грушевском монастыре в XVII ст. следует ответить утвердительно.*» Достеменно відомо те, що друкарню зі слов'янським шрифтом було відкрито аж у 1863 р. в Ужгороді.

Ще одним культурно-освітнім центром був Мукачівський монастир, заснування якого пов'язують з діяльністю на Закарпатті русько-литовського князя Федора Корятовича. Однак більш імовірно, що монастир існував ще до приходу князя, а він його лише розбудував.

Мукачівський монастир на багато віків став важливим центром церковної і духовної культури, основою якої була церковнослов'янська мова. При монастирі була відкрита школа, в якій у 1671 р. 8 дяків навчали 20 учнів. Тут же була закладена і бібліотека. З монастиря вийшло чимало вчених, зокрема перший історик Закарпаття І. Базилович, мовознавець А. Коцак, історик і літератор А. Кралицький та багато інших. Там перебували і єпископи Мукачівської греко-католицької єпархії аж до А. Бачинського (1780 р.). Тепер монастир перебуває у віданні Мукачівської єпархії.

Зберігся документ і про існування монастиря у с. Угля (тепер Тячівського району). Це – записка «О Занове Угорском» московському цареві Івану IV (Грозному). Її написали послы, які в 1558 р. повертались із країн Західної Європи і відвідали монастир у с. Угля. У «Записці» докладно описано географію краю, його природні багатства, зокрема солі, цілющі властивості мінеральних вод: «*И на те воды многие люди приходят больны и всякими недугами одержимы и кладутся в те воды. И всем приходящим бывает здравие и исцеление.*»

Важливим чинником культурного життя в краї був розвиток шкільної справи. Школи насамперед діяли при церквах і монастирях, які готували священників, дяків і духівництво для православної церкви. У школах викладали монахи, які мали слабкі знання і перебували на становищі кріпосного селянства. Другим типом шкіл з XV ст. були парафіяльні школи, організовані при церквах під керівництвом священників, а викладали в них дяки. Поступово організовуються світські, народні школи. Їх утримувала сільська громада. Навчання в них вели ті ж самі дяки, що і в церковних школах, і називали їх півцеучителями. Вони вчили дітей лише читати, писати і рахувати. Їх також утримувало сільське населення, бо держава на освіту не давала ані

крейцера. Селяни-кріпаки могли посилати дітей до школи тільки з дозволу землевласника-феодала. Перша згадка про школу відноситься до 1401 р., яка діяла в Ужгороді, а в 1552 р. – і в Мукачеві та в декількох містечках Марамордія в Тячеві, Сігеті, Солотвині. Навчання в школах проводили мандрівні вчителі, чимало з яких прибували із Галичини, Словаччини. У школі в Ужгороді на Цегольнянській вулиці в середині XVII ст. працював найманий «руський вчитель» М. Мамайдович.

У зв'язку з поширенням на Закарпатті протестантизму у XVI–XVII ст. у містах і селах почали виникати реформатські школи, особливо у південних районах та в окремих населених пунктах Мараморощини, де проживало чимало німецьких переселенців – солекопів, лісових майстрів, ремісників. Підраховано, що усього в 80-х роках XVII ст. на Закарпатті діяло близько 40 шкіл, але їх кількість невпинно зростала і на кінець XVIII ст. їх нараховувалося до 200.

Важливою подією у розвитку освіти була поява середніх навчальних закладів – колегіумів. Володар Ужанського і Земплинського комітатів Іоан Другет дарчою грамотою від 31 липня 1640 р. дозволив перенести колегіум з міста Гуменне в Ужгород. Одночасно було розпочато будівництво приміщення для колегіуму, яке було завершено у 1646 р. (тепер – ліве крило Кафедрального собору). Тоді ж переселилися єзуїти та розпочали не лише місіонерську, а й навчально-виховну роботу.

І. Другет, як католик, сподівався таким шляхом повернути єретиків (православних) до католицької віри і посилити боротьбу проти протестантства, яке поширювалося в Угорщині. У 1785 р. колегіум було перетворено в Ужгородську гімназію, яка готувала кадри для католицької та уніатської церков. Та, долаючи латиномовне, німецькомовне та угорськомовне засилля, гімназія поволі переросла у помітний навчальний заклад, в якому навчалася молодь не лише Закарпаття, а й Пряшівщини, Південної Угорщини, Галичини та інших земель. Вдячні ужгородці вшанували пам'ять засновника гімназії встановленням у 1943 р. пам'ятника на площі імені Другетів. Однак він у 1945 р. був знесений радянською тоталітарною владою. Гімназія була закрита ще раніше – в 1944 р., а відновлена в 1996 р.

Для підвищення якості навчання чимало зробив єпископ Мукачівської єпархії Йосиф Декамеліс, який в 1699 р. видав у м. Трнава (тепер – Словаччина) народною мовою «Буквар» для парафіяльних шкіл і переклав «Катехізіс» з латинської на народну мову русинів, дуже близьку до української.

Ще більший внесок у розвиток шкільної освіти зробив єпископ Емануїл Ольшавський. Він добре розумів вагомість виховання духовенства у «руському» дусі. З цією метою здійснив важливий крок у культурному житті Закарпаття – у 1744 р. «на средства, отнятые у своего рта» у Мукачеві відкрив богословську школу – «другий Афіней руського народу» (М. Лучкай). Однією з головних умов для бажаючих вступити до школи було обов'язкове володіння

«руською», тобто українською мовою. Учні навчалися доти, «поки бисаги на їх плечах не випорожилися», а жили на приватних квартирах. Термін навчання був три роки, але невстигаючі учні навчалися в одному і тому ж класі доти, «доки не пізнав наук».

У школі викладали латинську мову, моралістику, читання, письмо, арифметику, Закон Божий. На навчання потрапляли і кріпаки, але з умовою, що після висвячення знову стануть кріпаками свого землевласника. Відкриття Мукачівської богословської школи було важливою подією в культурному житті Закарпаття. У 1778 р. вона була переведена в Ужгород і реорганізована в духовну семінарію.

Культурно-освітню діяльність єпископа М. Ольшавського успішно розвивав його наступник Іван Брадач. За його сприяння у Відні в 1770 р. «руською» мовою був виданий «Букварь языка руского съ прочім руководієм начинающих оучитися» і «Сборник» молитов. Однак цензор відмітив наявність у них доповнень із київського «Часослова» і австрійські власті знищили весь тираж.

І. Брадач домігся розв'язання такого важливого завдання як звільнення в 1771 р. Мукачівської греко-католицької єпархії від залежності з боку Егерського єпископату латинського обряду. Це була велика перемога всіх закарпатців у боротьбі проти спроб окатоличення і латинізації їх. Вони гідно відстояли прадідівську віру, східний обряд і рідну мову. А це сприяло утвердженню в них усвідомлення етнічного походження із східнослов'янського кореня, формуванню української національної самосвідомості.

Для покращення навчального процесу значну роль відіграв «Букварь языка русаго» Івана Кутки, який витримав чотири видання (1797, 1799, 1815, 1846 рр.). Цій же меті служив і його «Катихісіс малый или наука православно-християнская сокращенная, во благочестное воспитаніе юношества...»*, який з 1801 р. перевидавався 11 разів. За розпорядженням єпископа А. Бачинського кожен дяк мав знати «Катихісіс» напам'ять, бо «ище хочеть друго оучити, первіе сам вынаучен иміет быти», а молодь перед одруженням мала складати іспит на знання «Катихісісу».

* Катехізіс (від грецьк. katechesis – повчання) – книга, що містить короткий популярний виклад основ християнської віри і моралі, призначена для початкового навчання релігії.

Єпископ
Йосиф Декамеліс

«Катихисіс малый...» Івана Кутки

було привезено 9 возів книг, в 1760 році – 907 книг (з них 170 букварів), в 1762 році – 887 книг (з них 400 букварів). У 1774 р. австрійськими властями на кордоні було конфісковано велику кількість книг, в тому числі 300 Біблій київського видання. У закарпатських селах були поширені книжки українських письменників – Іоанікія Галятовського, Лазаря Барановича, Дмитра Туптала-Ростовського. У бібліотеці УжНУ і до сьогодні зберігається «Синопис»*, уперше виданий у 1674 р., що використовувався як офіційний підручник з історії України і Росії аж до початку XIX ст. Багато друкованих книг на Закарпатті з'явилося після заснування друкарень у Львівському братстві, Києво-Печерській лаврі, Почаєві, Чернігові та інших українських містах.

Російський уряд цьому процесу надавав і політичного характеру. Про це свідчить доповідна записка секретаря Катерини II В. С. Попова. Він переконував імператрицю в тому, що Росія споконвіку володіла Карпатами і потрібно відновити своє панування над цим регіоном.

Дивує глибока обізнаність В. С. Попова з географією Закарпаття, точність у назвах міст і сіл у різних напрямках до Ужгорода і Мукачева (Волосянка, Ужок, Малое і Великое Березное, Порошково та ін.).

Так у далеку епоху уміло поєднувалося знання рідної мови із засвоєнням християнської моралі, що було важливим чинником формування національної самосвідомості.

Велике значення для розвитку шкільної освіти мало постачання підручників із України і Росії, яке з початку XVIII ст. набрало масового характеру. У 1728 р. митна служба в Ужгороді затримала двох книгонош з Володимира – Івана Шаляпіна та Михайла Вакурова і виявила в них 500 примірників книг. Всі вони були конфісковані, а книгоноші зізналися, що вони вже шістнадцять років поспіль привозять в Угорщину книги. Цей процес тривав і далі. Так, українські купці у січні 1751 р. провезли через Ужоцький перевал 1146 примірників «схизматицьких» (православних) книг, а 1759 р. тим же шляхом

§ 3. Зародження і розвиток історичних знань

Незважаючи на тяжкий іноземний гніт, народна освіта і школа на Закарпатті все-таки розвивалася і культурно-освітній рівень закарпатців не був нижчим, ніж в іншого населення Угорщини. Представники народної освіти і школи закладали основи знань, зокрема з історії, краєзнавства, намагалися ознайомити населення із подіями як місцевого, так і загальноєвропейського значення. Через відсутність паперу всі важливі, на їх думку, події записували на краях церковних книг. Таку форму фіксації історичних подій називають «покрайні записи» (маргіналії), якими і започатковано формування історичних знань. Такі записи і зараз слугують дослідникам важливим джерелом пізнання багатьох сторін життя народу в той далекий період. Слушно зауважив І. Франко, що вивчення їх може «причинити інтересну сторінку до історії нашого і загальноєвропейського письменства».

Покрайні записи відкривають нам багато сторінок з історії соціально-економічного та суспільно-політичного життя наших предків. Похвальним є їх поважне ставлення до книги. Майже в кожному покрайньому записі відзначено, де куплено дану книгу, хто і за яку ціну її купив. Один із авторів записав: «дали за ню так много як пуддесята золотого угорського», або: «пару волу». На одному з листків «Біблії» Івана Федорова під 1726 р. записано: «Купил сию книгу, зовемую Библию за 40 золотих угорских вуд отця Феофилакта из Бедевли».

Багато покрайніх записів характеризують тяжке соціально-економічне становище народу, перенесення ним різних стихійних лих, голоду, хвороб тощо. Під 1785 р. записано, що на Березькій Верховині «умерло тоди третя часть люда і тоди сирот било много и повмирили на улицах».

Покрайні записи свідчать, що й до закарпатського селянина доходили звістки про боротьбу українського народу під проводом Богдана Хмельницького 1648–1657 рр. проти панської Польщі. На рукописному «Євангелії» Мукачівського монастиря є запис про національно-визвольну боротьбу угорського народу 1703–1711 рр.

Б) Жупа Ужочанська.

С. Кумята. 1. Рукописне Євангеліє рік? Запис дхми (1648):

Ро Бж° дхми. По смрти вє^к короля имени^к Владислава по^кского и^кковелии казаки по^кщу. Почали палити варшк^к и села ѿ рѣки Днѣпра ѿ славоного вароша Києва и мах^к истинати и Рєснako^к ажъ до рѣки Бѣлы. Старшомѣ казакови имя было Хмѣль.

Факсиміле сторінки наукової праці І. Панькевича "Покрайні записи на підкарпатських церковних книгах" (1929)

* Синопис (від грецьк. *sinopsis*) – огляд.

Важливим свідченням зародження і розвитку історичних знань у краї в XVIII ст. є «Гукливіська літопись», уривки з якої вперше опублікував О. Петров у 1893 р., а повний текст – Г. Стрипський у 1911 р. Ця літописна записка була знайдена в церкві с. Гукливий (тепер на Воловеччині) під назвою «Нова вишая, иже когда случашася». У ній описано події з 1660 р. з перервами до 1780 р., а далі записи ведуться рік за роком до 1830 р. Більшість записів зробив місцевий священик Михайло Григаші. Вони характеризують різні сторони життя, становище селян, природні умови.

С. Новоселиця (коло Нересниці). Апостол, Львів 1696. Запис дфв р. (1702).

Рокъ дфв мѣца февральска дна вѣ Ми громада новоселицкая кнпннсно сню книгу рекмѣцю апостола до дому Божого а до храму сѣго архитратига Михаила оѣкрѣючи Гдѣи а сѣому арх. Михаилю на чѣхъ и хвалѣ за свое здравіе и за отпущеніе грѣховъ своихъ. Котрихъ не жаловали и в працѣ рукъ своихъ наложити на тоту суму ко̀рѣсно дали за ню такъ много такъ пѣдѣсѣта золотого угорского тутже и написали рѣсѣ. Ми на тотъ часъ рѣсѣ дучи парохіи Пѣргий Юра Ковачок.

Діалектичною особливістю запису відповідаючою нинішньому станові являється лиш перехід етим. замк. о ан у: пѣдѣсѣта золотого. — Окінчення дієслів в 1. рлж. на мо: кнпннсно, написали суть нині не лиш в згаданім селі але і на різі Тересві чужі. Окінчення ці появляются вже в недалеких селах від ріки Тересви в В. Апші, Бичкові і дальше на схід.

С. Дубове. Тріодь, Львів 1701. Запис з р. дфкв (1726).
Книга находится в Малім Бичкові.

Ко има отца... Сю книгу рек. триодъ купив раб вѣій сѣни Герей Касилн из своєю жною Настією и зять его etc. за отпущеніе грѣховъ и за ихъ родичовъ всѣхъ помершихъ и дали за ню пару волу и придали ен до села Дубового до храму сѣго архитратига Михаила и хто буде из нихъ шпровокати повинен за нихъ Гда вѣа просити, а хто бы ей мѣлѣ шдалити, да кѣдет. клѣтъ и проклатъ маранда и сѣихъ шцъ триста и нѣ купил року Божого дфв мѣца мая дна кв.

¹⁾ має бути шпровокати

Багато записів свідчить про неабияку обізнаність населення навіть гірського села з подіями європейського масштабу. Місцевий житель відмітив загострення відносин між Росією і Австрією з одного боку та Туреччиною – з другого: «Цар Римскій (Австрійський) Іосиф вторій и Павел Московскій на противо царя Турецкого повстали воевати ... Турки до Мукачева близ тысяча приведено было, которіи поимал царь Іосиф вторій, москаль и еще бодрость из турка уробив».

Про глибоке знання автором стану міжнародних подій свідчить його відомлення про поразку французької армії у Росії в 1812 р.: «1813. Москаль француза голодом і зимов в полях при Москви цілу армадію заморозив и так его нагнав до французской земли». Є записи і про закордонний похід російської армії і про «битву народів» під м. Лейпціг 1813 р.

Вагомим підтвердженням розвитку історичних знань у нашому краї є невеликий опис села Гукливий латинською мовою під назвою «De origine possessionis Hukliva» («Про походження поселення Гукливий»), зроблений місцевим священиком у середині XVIII ст. Автор ставив собі за мету написати історію свого села і був палким патріотом рідної землі, з великою любов'ю описуючи її красу й багатство. Назву поселення Гукливий він виводить від гуркотливого і стрімкого потічка, що протікає посеред нього. Наведення назв сіл і міст у сусідніх із Закарпаттям держав свідчить про непогане знання автором географії. Записка особливо важлива тим, що її автор ще в середині XVIII ст. виступив ініціатором благородної традиції – вивчення історії міст і сіл не тільки на Закарпатті, а й в усій Україні.

Отже, письменні сільські трударі робили покрайні записи, писали літописні записки, не підозрюючи, що творять велику і благородну справу – закладають фундамент величного храму історичної науки на Закарпатті, в який ми сьогодні входимо з почуттям великої поваги до наших предків.

дфв. Того року почали шровати по Благовѣрїи дрѣного тижиша. Мери и дошло много ш голодѣ. А кѣхъ стая розвнкатиса оу два тижишѣ по Геврїи. Іосифъ цар Римскій оумеръ и дна февральска. Оугорска земля кѣхъ его декрета, много полевнѣкъ процавѣ, поплалила, нѣмеры из хижѣкъ постѣсовала, книги мѣрѣскѣк поплалила.

дфв. Мѣсѣца Іюня кѣхъ де и то є на Стаго Великомѣч. Теодора Стратилата оу полоннѣкъ снѣгѣхъ вы оула аж понакрай.

дфв. Зила то є на слѣдѣшїи рокѣ дфв така была, же цѣлон зимы не было вѣдѣти снѣгѣхъ, ле оу керѣхъ помаали. а ни

§ 4. Література і фольклор

Духовне життя закарпатців активно збагачувалося розвитком літератури і фольклору. У народі народжувалися пісні, легенди, балади, перекази, в яких відображалася боротьба проти соціально-економічного і політичного гніту, надія на краще життя. У народній творчості поширеною була легенда про князя Лаборця – правителя Ужгородського замку в IX ст., який героїчно боровся проти чужинців, захищаючи рідну землю, і загинув у боротьбі за волю. У переказах XIV–XV ст. центральною постаттю став русько-литовський князь Федір Корятівич, який переселився на Закарпаття і став заступником простого люду і його «русської віри».

У віршах відображено тяжку працю народу на будівництві замків. Він «бесагами каміння, пісок і глину носив на гори». А про нелегку працю над спорудженням Невицького замку народ сказав так:

Коли будували Невицький замок,
Гнали на роботу і в неділю рано.
Гнали на роботу, били батогами,
Не одного хлопа забив тоді камінь.

Народ склав переказ про люту наставницю цього замку – Поган-дівча, яка наказувала жорстоко карати людей, а на роботу виганяти навіть вагітних жінок і дітей. Від цієї лютої Поган-дівчати народ врятував король Матвій.

У народній творчості відображено тяжке становище селянина-кріпака у феодальних маєтках. Створювалися такі перекази як «Панщина у Ворочеві», «Панщина у Худльові». У пісні «Про добрих і злих панів» гостро засуджено панщину: «Як настали злії пани, лихі на роботу, цілий тиждень на панщині, а собі – в суботу».

Важливе місце у народній творчості посідали дії опришків, як борців за соціальну справедливість і учасників антигабсбурзької боротьби 1703–1711 рр. – І. Беци, І. Пинті («Прийшов Беца до Унгвару», «Опришок Пинтя»). Великою популярністю серед народу користувалися перекази про О. Довбуша – «Довбуш в Сиготі», «Про Довбуша і Пинтю».

Лейтмотивом творів була боротьба покріпаченого народу проти феодально-кріпосницького гноблення, за кращу долю і волю. Зміст закарпатських творів був співзвучний із змістом народної творчості на українських землях за Карпатами. У свою чергу на Закарпатті у XVI ст. було вперше записано українську народну пісню із вживанням народної мови – «Штефан-воєвода».

У літературному процесі краю у XVII ст. основною постаттю був письменник-полеміст Михайло Андрелла (1637–1710), уродженець с. Росвигово (тепер – передмістя Мукачєва), звідси і псевдонім «Оросвиговський». Він мав гарну на той час освіту – вчився у Відні, Братиславі, Трнаві. Володів грецькою, латинською, угорською, чеською і польською мовами. Працював

священником у Севлюші (Виноградів), Вонігові (на Тячівщині). Помер в с. Іза на Хустщині.

М. Андрелла увійшов в історію культури України як письменник-полеміст, який далі розвинув ідеї українського письменника-полеміста І. Вишенського. Він автор таких творів як «Логос» і «Оборона вірному кожному чоловіку». Письменник обійшов багато сіл, невтомно пропагуючи приналежність закарпатських русинів до православної віри, якої дотримуються їхні брати на Сході. «Ми восточниці есме спочатку», – стверджував він і слушно запитував: «Чому от востока назад блудишь?». М. Андрелла гостро засуджував плазування місцевих панів і священників-уніатів перед чужинцями. Такі, на його думку, тільки «одежду носять чоловічюю, а сами бывшие внутри волцы и плотские бисы і тайно убийцы». Про прислужників Риму писав, що в них «овеча есть кожа, тіло, а душа в них же вовча, звіров дух».

М. Андрелла високо цинив моральні якості людини і зневажав «брехню і зраду», «грошолобство і златолюбство», бо одних срібло не допускає людиною бути, інших погубило золото. І навпаки, «блажен є оний чоловік, іже в слід злата не йде, но живет без порока...». Дуже важливим у діяльності письменника-полеміста був захист рідної мови.

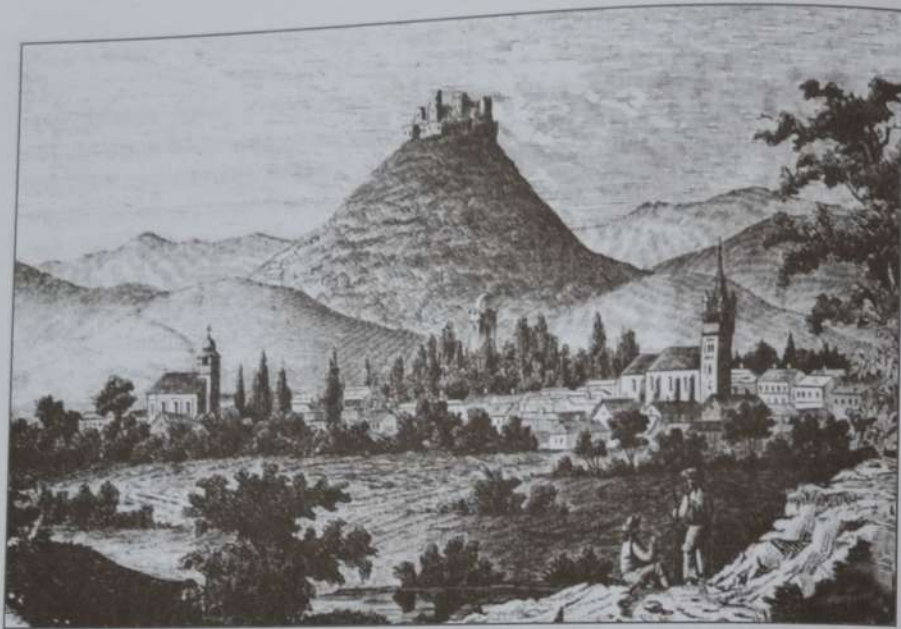
За ці погляди М. Андреллу влада кинула у в'язницю в Мукачєві. Дізнавшись про це, місцеве населення кинулось допомагати йому: «Пойдем скоро принести за тоє честь и славу, еше же и стравы rozmaityя и напою винного, же не даст душу прелестникам римским».

Так, М. Андрелла як представник далекої епохи, прожив життя достойним сином свого народу, захищав його національні інтереси, жертвуючи власним благополуччям. Приклад, гідний наслідування!

§ 5. Мистецтво та архітектура

Складовими частинами культури є архітектура, декоративно-ужиткове мистецтво, живопис. Серед архітектурних пам'яток Закарпаття почесне місце займають військово-фортифікаційні споруди – замки, які мають загальноєвропейське значення. До сьогодні своєю величністю милують око як місцевих жителів, так і численних туристів Мукачівський і Ужгородський замки. На жаль, лише руїни збереглися від Невицького, Середнянського, Королівського, Севлюшського, Берегівського і Хустського замків.

Точних дат побудови замків немає, оскільки вони часто перебудовувалися, змінювали зовнішній вигляд і призначення. Відомо лише, що спочатку виникали дерев'яно-земельні укріплення слов'ян у IX ст. – «гради», а з XI ст. добудовувалися кам'яні споруди. Так виник і Ужгородський замок; у XIII ст. фортеця стала центром королівського маєтку – Ужгородської домонії, а саме місто стало центром Ужанського комітату. Дальшого розвитку і замок, і місто

Хустський замок

набули за володіння ними графами Другетами – з 1321 року і до кінця XVI ст. У перебудові замку брали участь фортифікатори з Франції та Італії. Вони впорядкували і центральну вулицю міста – Корзо, що з італійської перекладають як «місце для прогулянок». Сучасних форм замки набрали в XIV–XVI ст. Будівництво замків здійснювалося тяжкою працею місцевого населення – русинів, угорців, румунів, словаків за проектами художників-монументалістів, яких запрошували з Німеччини, Франції, Італії.

На початковій стадії свого існування замки мали військово-стратегічне значення – були захисними фортецями і першими приймали бій із завойовниками, а з XVIII ст. перестали бути такими і перетворилися в резиденції місцевих правителів. У 1775 р. австрійська імператриця Марія Терезія Ужгородський замок передала Мукачівській греко-католицькій єпархії і в ньому була розміщена духовна семінарія, яка діяла до 1946 р.

До архітектурних пам'яток належать палаци місцевих феодалів, будинки дворян та багатого духівництва, комітатські адміністративні будинки тощо. Найдавнішою пам'яткою палацового будівництва є палац XIV ст. барона Перені у Виноградіві. Це чотирикутна двоповерхова будова, з прилеглим до неї парком. На фасаді видніється родовий герб баронів Перені. Тепер у будівлі розміщені адміністративні установи. Донині зберігся двоповерховий палац в Чинадіві на Мукачівщині, побудований у XV ст. як резиденція власника домінії Шенборна. А в самому місті Мукачеві виділяється будова XVII ст.,

відома під назвою «Білий дім». До XVIII ст. відноситься і будова в с. Довге на Іршавщині – палац графа Телекі. Тепер в ній розташована лікарня.

Чимало старовинних будов збереглося у Берегові, зокрема двоповерховий «Левовий двір». В Ужгороді вирізняється будинок, на фасаді якого меморіальна дошка з написом про те, що в цьому будинку народився в 1620 році угорський поет І. Дендьеші, ім'ям якого і названа вулиця.

Важливою пам'яткою у сфері матеріальної культури є храмове будівництво. У краї жили і творили талановиті майстри храмового дерев'яного зодчества. Завдяки художнім здібностям і працелюбності їхніми руками було побудовано десятки величних дерев'яних храмів, відомих у всій Європі. Найдавніші з них до сьогодні збереглися у таких селах як Середнє Водяне Рахівського району (1428 р., перебудовано у XVI та XVIII ст.), Колодне Тячівського району (XV ст., перебудовано у XVI та XVIII ст.), Руська Долина Виноградівського району (XV ст., перебудовано у 1759 р.), Успенська церква і дзвіниця XVII ст. у с. Новоселиця цього ж району та храми в інших селах краю. Деякі з них, як наприклад, у с. Гукливій на Воловеччині, збудовані без єдиного цвяха. У 1750 р. на Закарпатті було 801 дерев'яна церква і в кожній з них було по декілька богослужбових книг. Як відзначив відомий фахівець В. Залозецький, кожна із них «є стилевим документом, а для історії руського мистецтва має належну вагу, як готські костели Франції або Німеччини – для їхньої».

Майстри-малярі інтер'єр храмів оздоблювали сюжетами на біблійні теми. Обов'язковою композицією у кожному храмі є картина «Страшний суд», яка виражає вірування християн в потойбічне життя і в друге пришествя Ісуса Христа на землю. Православні християни Закарпаття будували переважно дерев'яні храми і лише з XVI ст. у містах і великих селах почали замінювати їх кам'яними спорудами. Дерев'яні храми на Закарпатті, як і в Українських Карпатах, споруджувалися не іноземцями, а місцевими умільцями, талантом і природним розумом теслів, різьбярів по дереву, майстрів-декораторів, живописців.

Церква у с. Колодне

Дерев'яні церкви – це наочні сторінки духовної історії нашого краю. На жаль, багато з них було знищено комуністичним режимом. А ті, що залишилися, сьогодні вимагають кваліфікованої реставрації. Дві з них – церква Собору святого Архангела Михаїла в Ужку (1745 р.) та церква Вознесіння Господнього в с. Ясіня (1824 р.) внесені до списку Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО.

Із кам'яних храмів найдавнішим є храм святої Анни (ротонда) у передмісті Ужгорода – Горянах, збудований в XII–XIII ст. На його внутрішніх стінах збереглися фрески XIII–XIV ст., а на стінах прибудови – фрески XIV ст. «Покрова» і «Розп'яття». Ця унікальна пам'ятка архітектури органічно поєднує елементи романського стилю, візантійського і східнослов'янського зодчества. 24 червня 2012 р. в Горянській храмі було перенесено копію Чудотворної ікони Божої Матері з Папської базиліки Санта Марія Маджоре.

Безперечно, у містах і селах, де проживало населення католицького віросповідання, будувалися кам'яні храмові споруди. Найдавніші з них – Вознесенська церква у Виноградіві (XIII–XIV ст.), Воздвиженський костюл у Берегові (поч. XV ст.), каплиця святого Мартина в Мукачеві (поч. XVI ст.), Шаланківська і Чорнотисівська церкви (XIII ст.) Виноградівського району, Вишківська (XIV ст.) Хустського району, Варіївська (XVI ст.) Берегівського району та ін. У 1766 р. в Ужгороді була побудована римсько-католицька церква св. Георгія. Храми вражають високим рівнем майстерності будівничих, особливо різьбою по каменю. Всі вони були учнями школи майстрів у Східній Словаччині.

Горянська ротонда

Так на Закарпатті споконвіку в мирі і злагоді діють духовні осередки народів різних віросповідань, що зберігають свої власні традиції, мову, культуру, одним словом – національну самобутність і пам'ять предків.

Разом з тим культура закарпатських русинів східнослов'янського типу вдало вбирала в себе елементи культури Болгарії і Візантії. Та й на перших порах входження до складу Угорського королівства вона була домінуючою. Сам угорський король Стефан I сповідував

греко-східний обряд. Він добре знав старослов'янську і грецьку мови, сприяв будівництву церков, заснуванню монастирів. Лише із розширенням феодальних землеволодінь, починаючи з XI ст., на Закарпатті поступово утверджувалася і латинська писемність. Цьому сприяло визнання в королівстві латини офіційною мовою. Нею писалися королівські грамоти феодалам на володіння різними маєтностями. Поступово в краї поширюється і католицизм – християнство західного обряду. Католики осідали у великих населених пунктах – Ужгороді, Мукачеві, Хусті, особливо у Берегові і Хусті. Але домінуючою і надалі залишалася православна релігія, слов'янська писемність і культура, пов'язані з корінними жителями південних Карпат – русинами.

Великої шкоди культурі Закарпаття і всієї Угорщини нанесла монголо-татарська навала. Як відзначив М. Лучкай, «все було зрівняне з землею, а все живе – вбите». Завойовники нещадно руйнували не тільки села і міста, а й осередки культури й освіти – церкви і монастирі, було знищено багато пам'яток писемності.

У цілому культура Закарпаття періоду феодалізму розвивалася на самобутній основі слов'янського етносу, відтворювала специфіку русинів як частини східного слов'янства – Київської Русі, Галицько-Волинського князівства, а згодом – України-Русі. Вже в XI–XII ст. у край проникало багато пам'яток давньоруської писемності за посередництва людей з оточення князівень, які одружувалися з угорськими королями. Згодом завезені книги переписувалися в монастирях. Розвивалася і усна народна творчість – пісні, казки, перекази, легенди.

Разом з тим, географічне положення краю сприяло широкому засвоєнню культурних надбань країн Західної Європи. Кращі сини Закарпаття стали прекрасними сіячами здобутків європейської культури на сході від Карпат. Та й в самому краї з кінця XVIII ст. почався процес культурно-національного відродження.

Історичні джерела

Грамота Константинопольського патріарха Лнтонія Грушівському монастирю 1391 р.

Лнтоній, з ласки Божої патріарх міста Константинополя, нового Рима і всього світу; благородні і побожні, добрі християни, нашій покірності зміцнені св. духом милі сини і шляхетні воєводи Баліча і Драгмештер, у яких є в Мараморосі церква, або повсякчасний монастир, заснований на честь св. Михаїла Архангела. Вони прийшли до нас і в щасливому та тривожному становищі Константинопольської держави благали нашу покірність і блаженно виявили слухняність за звичаєм християнської релігії,

і подарували [нашій] покірності і церкві всю свою чесно надбану спадщину, а саме церкву, засновану в честь св. Михаїла Архангела, з тою метою, щоб поважала церкву нашої покірності і визнавала її зверхність. Ми уже, з огляду на їх добросовісне прохання, і спостерігаючи їх непохитну віру, такий дар вдячно прийняли і задовільнили їх прохання і Драгмештера, як сина нашої покірності, патріархальним авторитетом, який здійснюємо, благословили ...

І хай він тримає у своїй владі і руках всі церкви у володіннях названого монастиря, і всі доходи їх та згаданого монастиря, і священників, і в усіх службах Божих згадує свого патріарха. З цією метою ми вам дали цю нашу грамоту... І це написано 14 серпня, року 6899-го, після Христа 1394.

Лучкай М. Історія карпатських русинів... У 6-ти т. Т. 2. – Ужгород : Закарпаття, 2000. – С. 172-173.

Уривок з грамоти (1404 р.) синів воєводи Баліци – Дмитра і Олександра

... три села монастирю і єден млин. Єдно село Тересь, а друге Кривчич, а третє Крушево і млин, що є на землі Долгополскої на Сопункі, где падає Сыпунца у Тису, да служит монастиру ... Я тия села дадоше пред нами и на наше віданіє и с полем, и с лисом, и с водою и с всема прожитком да будут монастиру.

Петров А. Л. Древнейшая церковнославянская грамота 1404 г. о карпаторусской территории. К основанию Грушевского монастыря в Моромороше. – Ужгород, 1997. – С. 15 ; Українські грамоти XV ст. – К., 1965. – С. 133-134.

Уривок з "Няговских поученій"

Не упивайся ніколи, ані найбурше, коли постиш, чом много злого діла у п'янстві, і не гріши у переці родителям своїм і кождому, кто єсть буршій, честуй кождого ... Не держи ненависть та й гнів, та й вражду, та лиху дяку, нікому не лай, не давай раду лихую, та й не будь товариш кривді, та й не сважайся ні ским ... та й не бесідуй слова глупіє і порождні ... і не бий, не убивай, та й не сороми, не будь ненавистлив, не чини злоє, не кради, не розбивай, не чалуй, не перепущай дорого ни у продажи, ни у купли... І не хвалися, і не радуйся соромови другого, не будь лицеміром.

Петров А. Л. Материалы для истории Закарпатской Руси. Т. VIII. – Прага, 1923. – С. 38-39.

Уривок з "Гукливської літописі"

Зима била твердая, сніг упав великий, так же люди дорогу у ліс протоптати не могли... Я люде в недостатку соломи хижі, стодоли геть подерли мазі ... Вівці, корови, коні на мотилицю коло Тиси вигибли їдючи морозову тенгерицю ... Не было што сїяти. Люде із голоду пухли і в Марамороши из голоду умираючи ... а ще правда єсть и здохлятину ілі ... И того року літо было мокрое и студеное, врожай слабый ... Того року люде ілі сїчку, жаливу, ріпницю, крumpльовину, сївба погоріла ...

Біленький Ядор. [Стрипський Г.] Угро-руські літописні записки // Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка. – Львів, 1911. – Т. 104. – С. 73-82.

М. Яндрелла про мову:

Не по римску глаголю сїє, ани по латині, ані по лотерску, ниже кальвиниским, но язьком власным, нашим.

Микитась В. Л. Український письменник-полеміст Михайло Яндрелла. – Ужгород, 1960. – С. 59.

Із "Записки" московських послів Івану Грозному 1558 р.

О Занове Угорском*

В лето 7060-го** в Угорской земли в державе пана Фусскаго, имя ему Кавал Христофа, в волости Марамориши у места Сигота в горах в Полониных на реке на Тише, да на репе Теревовли, да на речке Усле и у тех болших рек и гор стоит монастырь завомай Занов. Я в нем церковь Вознесение господне. Я братов в нем 330. Я пашня ту у них лешая, сеют просо на кашу, потому что у них полей нет, живут в горах. Я держат у себе овец по 30 и боле, тем они питаются, ядят от них сыры и млеко.

Да в том же монастыре єсть кладязь, а в нем вода сладка, что грушевой квас подсычен. И тот квас вся брагтя пият. Я оприч того иных квасов не пият и не держат. И гости тот же квас пият. Я вода в нем бела, а течет от кладезя таж вода недолече, а садится как кисель и червлено. Да єсть иные кладези, и близко того ж монастыря иной, в них вода как укус, а иное – как кислы шти.

Да близко того ж монастыря в горе соль копают и колют ея пешнями, как лед. Я в другой горе близко того ж монастыря копают воск и

*Мова йде про православний монастир у с. Угля (тепер Тячівського району), який у 1552 р. відвідали послы московського царя Івана IV (Грозного) і описали природні багатства околиці, зокрема лікувальні властивості мінеральних вод.

** 1552 р.

колют пешнями же. А воск [тот сер]. И ту соль и воск возят на двух возех по го́родом [и по ярмонкам и меняют] на пшеницу да ть и питаются. А ту соль и воск дает им Фускен пан на богомолие. А тот пан угрин веры латынские.

Да близко того ж монастыря есть камень велик, как дуга. И есть наперестрел, и подходы под него, как под городовые врата. Концем лежит на месте, а другим концем на другои стороне. Явится из него как человеческие титки и всякого скота. А из них каплет как млеко, а емлют то млеко, и солют солию всякому скоту. Ино млека много воздоят, а ин которые титки каплет, ино том и скоту дают.

А на верху того камени лес растет: кедр, буг, тис, ивор, граг, и ино дровие. Да он того ж камени, как мочно человеку камением бросити, и ту есть близко пропасть сажен четырех, а поперег как погреб[ное устье]. И в ту пропасть мечут великое дровие и камение. Ино тамо долго время идет гремячи, покамест и слух человек не имет. Да как час помолчав, опять выкинет вон, все изломает дровие и камение.

Да близ того же монастыря течет поточец мал, а в нем садится сера горяча. Да в тех горах за пять миль от того монастыря вода [из гор] каменных течет. Ово горяча, как мочно яйцо сварить, а иные теплы, а иные студены. И на те воды многие люди приходят болные и всякими недугами одержимы и кладутся в те воды. И всем приходящим бывает здравие и исцеление.

Записки русских путешественников XVI–XVII вв. – М., 1988. – С. 133-134.

... хотя индѣ въ пользу Угровъ и Австрійцевъ, ясно доказываетъ, что ни Варшавское герцогство, ни Венгерцы, ниже Австрійцы никакого не имѣють права на то, что Русскому государству принадлежитъ, яко древнее достояніе, подкрѣпляемое не токмо исторіею всѣхъ смѣжныхъ народовъ, какъ-то: Угровъ, Поляковъ, Шведовъ и Русского, но и народомъ едноплеменнымъ съ Русскимъ, обитающимъ тамъ и по нынѣ, равно какъ на Украинѣ, Вольни, Подоліи, Черной Руси и проч.

Попов В. С. Две политическіе записки // Русский архив. – М., 1865. – С. 229-230.

... 2-й проходъ, ведущій изъ Чермнорусскихъ городов и селеній какъ то: изъ Стряя, Сколявы, Гукливаго на Карпаторусскія селенія: Верецки, Голубиное, Сваляву, Подгоряне, Мукачево и Русское. 3-й проходъ, ведущій изъ Чермнорусскаго города Самбора на Карпаторусскія селенія: Волосянку, Ужокъ, Тулу, Ольшанки, Заброды, Великое и Малое Березное, Порошково, Темникъ, Дубрьничичи, Доманинцы, Невидцкое и Угъ по Угорски Унгвар ...

Попов В. С. Две политическіе записки // Русский архив. – М., 1865. – С. 238-239.

Тема 5.

ЗАКАРПАТТЯ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ ст.

§ 1. Криза феодально-кріпосницької системи господарювання

У першій половині ХІХ ст. Закарпаття продовжувало перебувати у складі Угорщини, а разом з нею – під владою Австрійської імперії. У господарстві і суспільному житті, хоч і поволі, а все-таки пробивалися паростки нових, капіталістичних, відносин. Це найбільше було видно у великих землеволодіннях. Їх власники вимагали від селян не тільки натуральну данину, а й данину в грошах. Натуральне господарство розпадалося, і на зміну йому приходили товарно-грошові відносини, зростала внутрішня і зовнішня торгівля. У таких умовах на селі з'явилася нова категорія селян – желяри. Вони не мали ні наділу, ні тяглової худоби, а за ділянку під хатиною змушені були працювати 51 день на панському полі. Скорочувалася і кількість вільних селян – лібертинів. Бідне селянство терпіло гніт і з боку дрібнопомісного дворянства – немешів.

У той же час політика австрійського абсолютизму в галузі економіки була спрямована на збереження кріпосницьких порядків, забезпечення панування великих землевласників – угорських, німецьких, румунських і місцевих – русинських. Так, площа землеволодінь Мукачівської домонії графа Шенборна займала 2400 квадратних кілометрів. Йому належали 174 великих села та міста Мукачево, Берегово, містечка Береги, Свалява, Нижні Ворота, які нараховували близько 7600 дворів. Великі маєтки були у володінні таких магнатів як граф Телекі, барон Перені та ін. В Угочанському комітаті феодалам належало близько 4970 селянських дворів. Феодали і держава володіли не тільки земельними угіддями, а й зеленим багатством – лісами. Так, Ужгородська казенна домонія мала 218 412 гольдів лісу, на Мараморщині казни належало 214 778 гольдів лісу, 201 307 – поміщикам, 19 217 – коронним містам (Сігету, Довгому Полю, Вишкову, Тячеву, Хусту). Великі землеволодіння мала і церква. Трудовому

люду гірських сіл було заборонено займатися мисливством, заготовляти дрова, збирати в лісі ягоди і гриби.

Селянство низинних районів потерпало від гноблення, виконувало різні повинності на користь землевласників та феодално-кріпосницької держави. Селяни й надалі відбували панщину, платили натуральний та грошовий оброк, здавали дев'ятину вищого врожаю та ін. За найменшу провинку селянин підлягав суворому покаранню. Наприклад, у с. Заболоття, що на Виноградівщині, дворянин В. Форкош бив кріпаків киями доти, аж поки вони не зомліли. Навіть жінки піддавалися покаранням – і тільки за запізнення на панщину. У відчаї селяни писали скарги. В одній із них йшлося: *«З нами поводяться гірше, як з худобою, і ми більше страждаємо, як худоба, а тепер, коли ми почали скаржитися, то наші страждання збільшилися в сто разів»*. Закарпаття, як і всі західноукраїнські землі, у складі Австрійської імперії було в економічному відношенні одною з найвідсталіших областей.

Вся система феодално-кріпосницьких відносин гальмувала розвиток селянського господарства, а самих селян тримала у злиднях. Однак об'єктивні умови економічного розвитку неухильно вели до посилення капіталістичних відносин в галузі сільського господарства, промисловості й обміну. В умовах розвитку товарно-грошових відносин власники великих господарств у першій половині XIX ст. домоглися збільшення виробництва сільськогосподарської продукції і промислових товарів. У низинних районах значно розширили площі під зернові культури, серед яких основне місце займала кукурудза. Збільшилося вирощування пшениці, жита, ячменю, гречки. У першій половині XIX ст. широко почала культивуватися картопля, яка разом з кукурудзою стала основним продуктом харчування закарпатського селянина.

Позитивні зрушення сталися у розвитку садівництва і виноградарства. Найбільше винограду вирощували в Мукачівсько-Чинадівській домнії Шенборна та в севлюшських маєтках баронів Перені. На знак вшанування працелюбства виноробів у центрі м. Виноградів в 2011 р. споруджено пам'ятник.

Потреби ринку спонукали власників збільшувати поголів'я худоби. У маєтку С. Перені у 1803 р. було 135 коней та 39 волів. Розвивалося свинарство, вівчарство.

У товарно-грошові відносини втягуються ремісництво і промисловість. У середині XIX ст. на Закарпатті налічувалося близько 7 тис. ремісників – каменярі, столяри, теслі, пекарі, чоботарі та ін. Вони були об'єднані у відповідні цехи. Більшість ремісників була зосереджена у містах. В Ужгороді, наприклад, в середині 40-х років XIX ст. їх було близько 600. Продовжували діяти залізобудівні мануфактури в Шелестові, Кобилецькій Полянці, Тур'їх Реметах. Швидко розвивався видобуток солі на Мараморошині, яку по р. Тиса транспортували в інші країни. Дальшого розвитку набрала лісова промисловість. У 40-х роках XIX ст. діяло 200 деревообробних мануфактур. На них працювали як місцеві

Мисливський палац Берегвар – один із маєтків графів Шенборнів, нині санаторій "Карпати"

селяни – кріпаки, так і переселенці з Німеччини, Чехії, Галичини. Зростало також виробництво будівельних матеріалів – цегли, черепиці, вапна, селітри. У 40-х роках XIX ст. у містах замість водяних з'являються парові млини.

Всі ці позитивні зрушення досягалися нещадною експлуатацією селянства, з якого 80% була біднота. Умови життя селянина були надзвичайно тяжкі. У його хаті – одна кімната, у якій є стіл і лавки, а над столом висять ікони святих. Взимку господарі в хаті тримають поросят, телят. У містах багатії руками місцевих майстрів з цегли і каменю будували будинки, розбудовували замки, споруджували садиби.

Скромним був у селян і одяг, виготовлений у домашніх умовах. О. Духнович писав, що *«одежда русина есть худобна. Он сам себе учит от вовны одежду»*. У гірських селах верхнім одягом селян були гуня, петик, холошні (штани). Добре було розвинуто ткацтво, і літній одяг селяни виготовляли з домотканого полотна. Ткацький верстат (кросна) взимку після закінчення роботи в одній сім'ї передавався другій сім'ї. Харчування селянина було досить неякісне. Вічним супутником закарпатського селянина був голод. За словами О. Духновича, він *«не часто вкушает мяса или хлеба, он только опріски употребляет, убогий Русин мало когда ситий есть»*. Основними харчами для

селянина була продукція тваринництва – молоко, сир та кукурудзяне борошно. Посуд був дерев'яний і глиняний.

Та і в такій бідності закарпатські русини збагачували своє духовне життя, свято зберігали честь і гідність людини: «*Нравы народа сего, – відзначає О. Духнович, – суть прекрасные, яко род сей есть побожний*».

Тобто об'єктивні умови економічного розвитку неухильно вели до кризи феодально-кріпосницького господарювання і розвитку товарно-грошових, ринкових відносин у всіх галузях господарства. Однак цей процес супроводжувався експлуатацією кріпосних селян, що не могло не викликати супротив з їх боку. Селяни боролися як могли – відмовлялися виконувати панщину, платити податки, писали скарги, врешті, вдавалися до збройних виступів. На початку XIX ст. в Ужанському комітаті діяли опришківські загони С. Товта та І. Кокоша.

§ 2. Участь закарпатців в угорській революції 1848–1849 рр.

Поступово і Закарпаття втягувалося в орбіту тих соціально-економічних і суспільно-політичних перемін, що відбувалися на межі XVIII–XIX ст. в країнах Західної Європи. Ідеї західноєвропейського Просвітництва* оволодівали умами, хоч і не значної, крайової інтелігенції. Їй була відома діяльність таємного товариства «Свобода і рівноправність», що діяло в Угорщині і ставило собі за мету повалити владу Габсбургів. Просвітницькі ідеї знаходили благодійний ґрунт серед молоді, зокрема учнів Ужгородської богословської семінарії. Щоб запобігти їх поширенню, від учнів вимагали розписку такого змісту: «*Я, нижче підписаний, з чистою совістю засвідчую, що в цей час не являюся членом ніякого таємного товариства, або об'єднання ні в своїй країні, ні поза її межами і що ні під яким приводом не вступаю до них у майбутньому*».

Закарпатська молодь знайомилася з ідеями західноєвропейського Просвітництва, навчаючись в освітніх закладах таких міст як Егер, Трнава, Відень. Своєю працею на теренах рідного краю вони сприяли зростанню національної самосвідомості закарпатських русинів. На Закарпаття, причому в найвіддаленіші села, доходили звістки про Французьку революцію 1789–1794 рр. Про це свідчать записи у «Гукливіській літописі» при церкві с. Гукливий (тепер Воловецького району). Ось запис про це під 1796 р.: «*и тогожде року в Угорской земли цілое літо немеші изобрели лагри (табори), муштрувалися и напративо*

француза готовилися, але лише келчик уробили и розійшлися без всякого хосна». Тобто закарпатці, як і все населення Угорщини, знало про демократичні перетворення в соціально-економічному і політичному житті західноєвропейських країн.

До середини XIX ст. в Угорщині повністю визріла не тільки потреба, а й розуміння необхідності ліквідувати феодально-кріпосницький базис і абсолютистсько-монархічний суспільний лад, відкрити шлях до розвитку більш прогресивних виробничих відносин і відновлення країною національної незалежності. Це і привело до революції в Угорщині. Вона розпочалася 15 березня 1848 р. Поштовхом до її початку була публікація у пресі патріотичного вірша Шандора Петефі «Національна пісня»:

Встань, маляр, на клич вітчизни!
Встань, часи настали грізні!
Вирішиться в смертнім полі –
Жить нам вільно чи в неволі?

Пешт і Буда відразу були охоплені революційним поривом городян.

Революцію підтримали і угорські народи країни, які склали більшість населення. Полум'ям революційної боротьби було охоплено і Закарпаття. Широкі маси населення вступали у боротьбу за ліквідацію віджилих феодально-кріпосницьких порядків, за демократизацію суспільно-політичного життя. Революційна хвиля охопила Ужгород, Мукачево, Берегово та інші населені пункти краю. 18 березня 1848 р. угорський сейм прийняв закон про скасування кріпосного права, проголосив демократичні свободи, що посилювало революційний порив народу. В Ужгороді відбувся масовий мітинг, учасники якого виставили чучело імператора, супроводжуючи його вигуками: «Геть монарха!», «Волю народам!». 27 березня 1848 р. в Ужгороді офіційно відзначили повалення монархії та проголошення свобод. У містах і селах почали створюватися органи місцевого самоврядування і революційні війська – загони національної гвардії. До них почали записуватися

Пам'ятник Л. Кошуту у Тячеві (1980)

* Просвітництво – ідеологія доби переходу від феодального до громадянського суспільства, розвитку капіталістичних відносин, згідно з якою становлення нового суспільного ладу можливе з допомогою реформи та поширення освіти.

багато добровольців. Так, з Ужанської жупи в національну гвардію вступили 1833 людини.

У Мукачеві головні події розвивалися навколо замку, який з 1789 р. був в'язницею для борців проти кріпосницького гніту та австрійського панування. Тут відбували покарання революціонери з багатьох європейських держав, зокрема видатний діяч грецького національно-визвольного руху Александр Іпсаланті, російський революціонер М. Бакунін, угорський просвітитель Ференц Сіланті, чеський композитор Іржі Ружічка, австрійський історик і політик Йосиф Гормаїр та багато інших.

Важливим успіхом революціонерів Мукачева було визволення ними 2 травня 1848 р. з казематів Мукачівського замку політичних в'язнів, які томилися там багато років. Міська управа видала їм продовольство, одяг і посприляла відправці їх на батьківщину. Одинадцять польських революціонерів, які 8 років томилися в казематах замку, звернулися до жителів міста з відозвою, в якій висловили велику подяку за своє визволення: *«Дякуємо вам, наші батьки, матері, браття ... хай живе взаємне щастя і мадярсько-польське братерство! Хай живуть вірні наші браття! Смівість і відвага все перемагають!»*.

У 1896 р. – річницю приходу угорців на другу батьківщину – австро-угорські власті закрили в'язницю і в подальшому замок зазнав значних змін.

На придушення революційних виступів на Закарпаття прибули австрійські війська. 22 квітня 1849 р. біля Мукачева відбулася відома Підгорянська битва революційних військ під командуванням майора Йосифа Мартіні, які разом з ополченням на чолі з Андрієм Андрейковичем захищали Підгорянський міст від австрійських військ. Останні змушені були відступити. На честь перемоги революційних сил біля Підгорянського мосту в 1901 р. було встановлено обеліск.

Наляканий розмахом революції, австрійський імператор Франц Йосиф звернувся по допомогу до російського царя Миколи I і самодержці знайшли спільну мову. Микола I у травні 1849 р. послав в Угорщину велику армію під командуванням генерала І. Паскевича. Разом з австрійськими військами вона придушила угорську революцію. 13 серпня 1849 р. угорські війська під Вілагошом капітулювали. Російська армія поверталася додому через Берегово, Мукачево, Верецький перевал. Паскевич доповів царю Миколі I: *«Угорщина лежить біля ніг Вашої Величності»*.

Цікавим є той факт, що, незважаючи на виконання російською армією функції душителя революції, просте населення Закарпаття радісно вітало її. Воно сподівалося, що російська армія визволить їх від іноземного гніту. З другого боку, демократично налаштовані офіцери і солдати з симпатією поставилися до революційних бійців і залишили цікаві спогади про наш край. Один із них писав: *«Наши симпатии были на стороне тех, против которых мы действовали»*. Рядові солдати раділи з того, що селяни *«свободно разговаривают с*

москалями и без затруднения понимают их язык...», а вони самі *«совсем таким образом крестились и теми же словами молились, как здешние домородные люди»*.

Угорська революція 1848–1849 рр. зазнала поразки. Головною причиною невдачі було недотримання її керівниками обіцянок, даних народу, зокрема ігнорування ними національних інтересів неугорського населення та ін.

Таким чином, перша половина XIX ст. відзначилася, з одного боку, посиленням феодално-кріпосницького гноблення селянських мас і занепадом натурального (замкнутого) господарства, а з другого – появою нових, більш прогресивних товарно-грошових відносин, зумовлених і внутрішнім, і зовнішнім ринком.

Революція 1848–1849 рр. хоч і зазнала поразки, але знищила ганебне кріпосне право, сприяла народженню паростків нового, громадянського, суспільства, формуванню національної самосвідомості народних мас, активізації суспільно-політичного життя Закарпаття в другій половині XIX ст. Окремим керівникам революції встановлено пам'ятники: Лайошу Кошуту – в Тячеві, Шандору Петефі – в Ужгороді.

Історичні джерела

О. Духнович про життя і побут селянина

Дом его с дерева сложен ... не есть в тех храминах комина [димаря], но огонь на ватрі горит і дым по храмине расходится ... и отворяют двери ... третью часть составляет печ ... постели не имеют и прото все в купі лежат на печі ... пес і мачка тут бывают с людьми вкупі, чтобы в стайнях не померзли ...

Духнович О. О Народах крайнянских, или карпатороссах угорских, под Беськидом в Земплинской, Унгской, и Шарьской столицы живущих // Духнович О. З наукової спадщини будителя. – Ужгород : Вид-во В. Падяка, 2003. – С. 88.

Убогий Русин мало когда сытый есть

... Народ сей, яко каждый узнает, есть яко здравого тела, так ясного и здравого ума и понятия, он рассуждает ... что тычется тела, ест доброго среднего зроста ... в очах его характер щирости, справедливости, велико-

душия и совестная чистоты показуется, ... он не жадаєт чужое, он красти не знает и прото все имене смело лежит без замков, не боится о нем.

Духнович О. О Народах крайнянских, или карпатороссах угорских, под Беськидом в Земплинской, Унгской, и Шарьской столицы живущих // Духнович О. З наукової спадщини будителя. – Ужгород : Вид-во В. Падяка, 2003. – С. 87, 89.

Руснаки зустріли нас с доверчивостью. Толпы их – мужчины, женщины и дети собирались к бивуакам войск, приносили всё, чем могли угостить – кур, яиц, молока, масла – и некоторые не хотели брать предлагаемую плату ... Но здесь же, с первых дней похода, мы услышали жалобы, о потопанных полях и скошенных лугах.

Лихутин М. Д. Записки о походе в Венгрию в 1849 году. – М., 1875. – С. 57.

Із спогадів російських офіцерів про похід в Угорщину в 1849 р.

... русские войска были радостно удивлены, встретив в неприятельской стране столь дружественное и даже родственное население. Многие солдаты были даже искренне убеждены, что они все еще находятся в России, и все спрашивали, где же, наконец, находится земля неприятельская, мадыарская?

Панас И. О. Карпаторусские отзвуки русского похода в Венгрию 1849 года // Карпаторусский сборник. – Ужгород, 1930. – С. 216.

Тема 6.

РОЗВИТОК КУЛЬТУРИ У ПЕРІОД НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ (кінець XVIII – перша половина XIX ст.)

Та не бракувало отців батьківщини, ревних покровителів русинів, вчених мужів у єпархії, і, наскільки самі могли, скеровували народ до світла і на шлях чеснот та моралі...

Память про них буде благословенна.

М. Лучкай (1843)

§ 1. Умови розвитку культури

В Австрійській імперії, у тому числі в Угорщині і Закарпатті, які входили до її складу, у другій половині XVIII ст. посилено йшов процес розкладу феодально-кріпосницької системи. Феодальні господарства втягувалися в товарно-грошові відносини, пристосовувалися до потреб ринку; розвивалося фабричне виробництво, зростали продуктивні сили. Водночас з цим загострювалася боротьба проти всяких проявів національного гніту, за збереження і розвитку національної мови, культури, народних традицій. На історичній арені з'явилася ціла плеяда талановитих діячів, які сповна віддалися боротьбі за підвищення культурно-освітнього рівня народу. Вони гостро критикували колоніальну політику австрійських властей та угорських феодалів, політику мадыаризації і онімення корінного населення краю. Цей процес увійшов в

історію під назвою культурно-національного відродження всіх слов'янських народів Австрійської імперії, закарпатських русинів зокрема.

Все це змусило правителів Австрійської імперії звернути увагу на стан освіти з метою, з одного боку, наблизити її до нових умов, а з другого – виховувати молодь у вигідному для імперії політичному руслі. Щоб здобути прихильність молодих русинів імперії Марія Терезія особисто виступила ініціатором відкриття 1774 р. у столиці Відні вищого духовного закладу – генеральної греко-католицької (уніатської) семінарії при церкві святої Варвари (тому її було названо «Барбареум»). Для закарпатців у ній виділялося 12 місць (стипендій). Учні навчалися до тих пір, «поки вистачало провізії, привезеної на плечах».

Більше того, після відвідання Львівського університету цар Йосиф II декретом від 9 березня 1787 р. дозволив відкрити «Studium Ruthenum» («Руський інститут»), у якому богословські і філософські науки мали викладатися «в матірнім язичі», тобто церковнослов'янською мовою. Причину такого «доброзичливого» ставлення австрійського дому до русинів розкрив історик Л. Фінкель у 1894 р.: «Цісар Йосиф бажав скоро дочекатися результатів з нового університету, насамперед освічених священиків, які мали виконати в цілім краю, в кожнім майже селі визначене собі завдання». Тобто на місцях рідною мовою проповідувати політику австрійських властей.

«Руський інститут» існував до тих пір, доки він відповідав інтересам Відня. Коли ж така потреба відпала, то в 1804–1805 рр. його закрили. Однак закарпатська молодь сповна скористалася наданою можливістю, довівши, що в наукових здібностях не поступиться нікому. Ось як львівський історик Яків Головацький у 1865 р. сказав: «Неимоверная жажда знания и ревность к наукам овладела тогдашнюю молодую Русь. Русская интеллигенция засияла в полном блеску. В одно десятилетие успели Русины развить столь численных докторов богословия, что были в состоянии заместити все кафедры университетские на латинском и русском языках».

Чимало закарпатців у XVIII ст. здобули середню і вищу освіту в навчальних закладах таких міст як Егер, Братислава, Трнава, Кошице, Буда. Деякі навчалися і в Україні. Так, 1740 р. у Києво-Могилянській академії, а пізніше і в колегіях Переяслава та Чернігова навчався Стефан Пчельський з Ужгорода. У вересні 1746 р. до Києва прибув 22-річний Олексій Кертис, родом із м. Мукачева. У списку студентів Києво-Могилянської академії за 1754–1755 рр. значиться Василь Штефка – «козачий син» із села Криве Марамороського полку. Виходець із того села Василь Іваницький значиться у списках академії за 1763 р. У грудні 1769 р. прибув до Києва із Закарпаття Микола Добрянський «для пользования своего отечества», а в 1777 р. – угорський підданий, житель с. Луткова Матвій Гайданов, що мав із собою «пашпорт», узятий у архієрея м. Мукачева Мануїла.

§ 2. Освіта і наукові знання

Дальший розвиток продуктивних сил змушував австрійські власті звернути увагу і на стан шкільної справи. 22 серпня 1777 р. Марія Терезія видала указ про введення нової шкільної системи в Угорщині – «Ratio Educationis...» («Система освіти»). Закарпаття стало окремим шкільним округом з центром в Ужгороді. Школи поділялися на: 1) елементарні (сільські – однокласні, селищні і міські – трикласні). Навчання в цих школах мало вестися рідною «материнською» мовою; 2) латинські, або граматичні школи з трирічним терміном навчання; 3) гімназії з двома роками навчання; 4) академії; 5) університети.

Всі школи відокремлювалися від церкви і передавалися державним відомствам. Зверталася увага на вивчення природознавства, математики, діловодства, історії Угорщини, етики, моралі тощо. У містах створювалося по кілька шкіл: з руською, угорською, німецькою та єврейською мовами навчання. В цілому шкільна реформа дала позитивні результати. Наприкінці XVIII ст. на Закарпатті діяло близько 300 шкіл. Однак австрійська влада вперто здійснювала денационалізаторську політику, внаслідок чого у 1784 р. в гімназіях і вищих навчальних закладах вводилася німецька мова викладання, а з 1790 р. в усіх школах Угорщини обов'язковою мовою була угорська мова, яка в 1809 р. замінена латинською.

Важливою подією в культурно-освітньому житті Закарпаття було відкриття в Ужгороді в 1793 р. на кошти населення першої учительської семінарії з українською мовою навчання. Її авторитет значно зріс, коли директором був **Іван Чургович** (1837–1861 рр.) – видатний педагог і організатор шкільної справи, доктор богословських наук. Він доклав багато зусиль для створення наукової бібліотеки з природознавства, юриспруденції та педагогіки, увів у навчальний план предмет історичного краєзнавства. Нині одна з вулиць м. Ужгорода носить ім'я І. Чурговича.

У першій половині XIX ст. сталися позитивні зрушення і в розвитку середньої освіти. Значно зросла роль Ужгородської гімназії, директором її також

Титульний лист «Ratio Educationis...»

Іван Чургович

був І. Чургович у 1825–1857 рр. У 1837 р. в Мукачеві була відкрита приватна гімназія, яка в середині XIX ст. стала державною.

Вищим навчальним закладом залишалася Ужгородська духовна семінарія, в якій викладалися такі предмети як теологія, філософія, церковна історія, географія, латина, єврейська і грецька мови. А за ініціативою єпископа А. Бачинського як окремий предмет вивчалася руська мова. Випускники семінарії ставали не тільки духовними наставниками, а й відомими культурно-освітніми діячами, вченими, імена яких були відомі далеко за межами краю: О. Духнович, В. Довгович, Ю. Гуца, П. Лодій, А. Дешко та ін.

Звичайно, названі навчальні заклади не дуже впливали на загальне зростання освітнього рівня всього народу. Майже у третині сіл не було шкіл. Сучасник відзначав, що австрійські і угорські панівні кола турбувалися не про школи, не про «піднесення народної освіченості», а про власне збагачення, про те, аби «корчми світилися». Діти селян навесні і восени були зайняті польовими роботами, а взимку не мали в що одягтися, і вони масово залишалися поза школою. Діти заможних верств населення мали можливість навчатися у вищих школах таких міст як Егер, Кошице, Трнава, Клуж, Пешт, Відень.

У цілому друга половина XVIII ст. для Закарпаття відзначалася активізацією культурно-освітнього життя, пробудженням творчих сил народу, зростанням прошарку інтелігенції, яка була, правда, представлена головним чином духовенством. Краща її частина вірно служила справі дальшого розвитку в краї культури, науки і освіти, що вилилося в процес культурно-національного відродження закарпатських русинів.

§ 3. Андрій Бачинський – перший просвітитель Закарпаття

Біля колиски культурно-національного відродження стояв єпископ Мукачівської греко-католицької єпархії Андрій Бачинський (1732–1809). У XIX ст. його називали «великим русином, составлявшим гордость Руси нашей», а в наш час – видатним просвітителем, предтечею національного відродження закарпатських українців. Його заслуга в тому, що зумів скористатися політикою просвітницького абсолютизму австрійських властей задля інтересів народу.

Єпископ роз'яснював і пропагував ідею про те, що важливою гарантією існування будь-якого народу є збереження і розвиток його рідної мови, духовного життя взагалі. У своїх посланнях до священників він роз'яснював: «На содержание в своем составе коего-либо рода и народа не есть большего и крепчайшего союза, нежели содержание природного, отеческого и матерняго своего языка, письма и набоженства».

А. Бачинський виявляв велику турботу про збереження і розвиток рідної «руської» мови. Він з боєм відзначав, що «руски отроці ани читати, ани писати не знают матірним своїм языком руским». Разом з тим він закликав вивчати й інші мови: «Отнюдь не возбраняю латинского или иных языков науки, токмо аби свое руское наипервѣе не оставяти, но и в том винаучити и утвердиться». Єпископ особисто показував приклад співвітчизникам, розмовляючи мовою свого народу, що тоді було властиво не багатьом високопоставленим духовним особам. Виступаючи проти латинізації, він писав свої послання церковнослов'янською мовою і часто повторював: «Докля буде

Єпископ Андрій Бачинський

Аз, Буки, Веди – сего не буде» і завжди підписувався «АБВ» – першими буквами слов'янського алфавіту, що означало «Андрій Бачинський Владика».

Єпископ був добре обізнаний із станом народної освіти і намагався вивести народ із темряви, дати йому хоча б елементарну освіту. Тому у своїх посланнях до священників вимагав організувати при церквах школи, в яких би «діти не токмо письма, і добрих нравов от учителя вчилися». Він зобов'язував священників, щоб вони «яко же в парохії, тако і в філіалах своїх всі діти, хлопці і дівчата от

Присвята єпископу А. Бачинському від П. Лодія, автора російськомовного перекладу підручника з філософії Христіана Баумайстера, професора Львівського університету

шість до чотирнадцять років на науку християнскую способних імена і призвіська да іспишет и по сему кождой недели в церкві ... через зиму же в домі ... любовно і с всякою кротостію діти научати ... котрих родителей чада до науки хибити будут, такових оскаржити потребно будет».

А. Бачинський добре розумів необхідність навчання молоді і тому домагався від влади виділити місця для молодих закарпатців у вищих навчальних закладах Будапешта, Трнави, Відня. Особливо багато зусиль доклав в організації навчання закарпатців у Львівському університеті. З приводу цього він разом із львівським та перемиським єпископами звернувся до самого імператора, в результаті чого 9 березня 1787 р. був виданий декрет про дозвіл викладати окремі предмети в університеті «руською» мовою.

Вихованці Андрія Бачинського були вдячні за таку турботу, і один із них, П. Лодій, ставши відомим вченим, подарував йому книгу з таким дарчим написом: «Сго Превосходителству Высокопреосвященнейшему Господину Андрею Бачинському епископу Мукачевскому в знак должного Вам благодарствия мною приношаемого». Книга тепер зберігається в науковій бібліотеці УжНУ.

За сприяння А. Бачинського Мукачівська богословська школа в 1778 р. була переведена в Ужгород і реорганізована в духовну семінарію. У 1780 р. він переніс єпископську резиденцію з Мукачева в Ужгород, збагатив єпископську бібліотеку, яка нараховувала близько 9 тис. примірників стародавніх рукописів, першодруків, рідкісних книг з України і Росії та багатьох західноєвропейських країн. Він опікувався і організацією друкарської справи і в 1804 р. видає 5-томну «Біблію».

Крім того, він заклав основу єпархіального архіву «ради беспечнейшаго і достовернейшаго сохранения» документів з історії «церквей или парохій, или мастностей их дотычутся».

Його високо оцінив співвітчизник М. Лучкай: «Андрій Бачинський був настільки освіченим і таким знавцем, такої моральної чесноти і таким активним, що зміг подолати і найважчі справи, здобув для себе таку велику любов не тільки в єпархії, але й за її межами, як перед усією громадою, так і перед королівськими величностями».

Благородна і невтомна праця єпископа Андрія Бачинського дає підставу вважати його першим просвітителем на Закарпатті, який стояв біля витоків національного відродження закарпатських українців. Він вказав їм шлях до західноєвропейської культури, вчив інтелігенцію служити своєму народові.

Я віддав Богу життя,
Церквам – працю,
І серце – народові.

Ці слова вклав в уста А. Бачинського В. Довгович.

Під благотворним впливом його культурно-просвітницької діяльності зростав інтерес до власної історії і мови. Тепер Мукачівська греко-католицька єпархія заснувала орден Преосвященного владика Андрія Бачинського.

§ 4. Наукова діяльність А. Коцака, І. Пастелія, І. Базиловича

Із другої половини XVIII ст. з'являються вчені-мовознавці, які розпочали роботу над створенням граматики «руської» народної мови. Першим із них був **Арсеній Коцак** (1737–1800). Необхідність такої граматики він пояснював, по-перше, тим, що вона «єсть начало и основание всех учений, єсть ключ един разуменія писанія» і, по-друге, «Дабы и нас мізерних Руснаков не судили всі, аки простаков». Тому й написав під назвою «Грамматика руская...». Він звертався до батьків «любомудрых угрорусских отроков» і вчителів із закликом здобувати освіту: «Уразумеите нужду и велию потребу изучению сея Грамматики всякому хотящему вдатися на Богодухновенных книг или и высших учений душеполезное чтение». Однак цього заклику не почули ні угорські, ні австрійські власті і «Грамматика» А. Коцака так і залишилася неопублікованою, а нині зберігається в науковій бібліотеці УжНУ.

У загальному руслі культурно-національного відродження розвивалися і наукові знання з історії рідного краю. Наприкінці XVIII ст. **Іван Пастелій** (1741–1799) написав дві праці – «Historia Dioecesis Munkatsiensis» («Історія Мукачівської єпархії») і «De origine Ruthenorum» («Про походження русинів»). У них автор виступив проти антинаукових концепцій угорських та австрійських істориків і обґрунтував етнічну спільність закарпатських русинів з русинами на схід від Карпат. Тому вони не були надруковані. Згодом М. Лучкай

Б	В	Г	Д	Ж	З	К	Л	М	Н	П	Р	С	АЙ	ЕЙ	ІЙ	ОЙ	УЙ	ЮЙ	АЙ	Т	Ф	Х	Ц	Ч	Ш	Щ	Ъ	Ы	Ю	Я
В	Г	Д	Е	Ж	З	И	Й	К	Л	М	Н	О	П	Р	С	Т	Ф	Х	Ц	Ч	Ш	Щ	Ъ	Ы	Ю	Я	Конетка	З	Б	

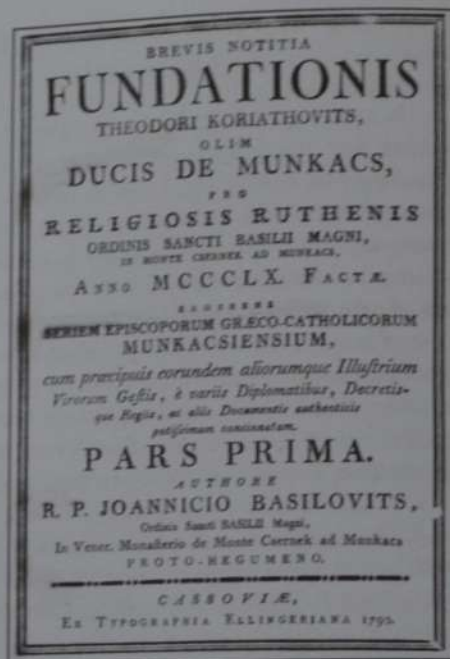
Арсеній Коцак

Сторінка рукопису
«Граматики руской...» А. Коцака

Іоан Базилович.
(Художник В. Скакандій, 2007)

Титул латинськомовного історичного дослідження І. Базиловича «Короткий нарис фундації Федора Корятювича...»

першу з них увів до «Історії карпатських русинів», а друга і нині зберігається в обласному держархіві.

Автором історичної праці був і Даниїл Бабіля (Бабилович), уривки з якої широко використав М. Лучкай, але сама праця, на жаль, не збереглася.

Накопичення знань, підвищення культурно-освітнього рівня інтелігенції сприяло появі наукових праць з історії краю, яким, всупереч властям, пощастило побачити світ. Це була праця І. Базиловича під назвою «Короткий нарис фундації Федора Корятювича, колишнього князя Мукачівського...». Вона була написана латинською мовою і видана у двох книгах у м. Кошице в 1799, 1804–1805 рр., загальним обсягом 862 с. Вже сама поява такої праці була важливою подією в науковому світі, а тим більше концепція її автора. Найважливіше те, що І. Базилович розглядав давню історію закарпатських русинів не в контексті історії Угорщини, а на тлі історії східних слов'ян і їх держави – Київської Русі. Він окремо виділяє Московію, Білорусію і Україну. Причому термін «Україна» відносить аж до XIII ст. Наприкінці XVIII ст. він нагадував, що за Карпатами – Україна і Закарпаття є її невід'ємною частиною. Саме це було надзвичайно важливо, оскільки в умовах денационалізаторської політики австрійських і угорських правлячих кіл розгляд цих питань сприяв пробудженню національної самосвідомості закарпатоукраїнців. З приводу цього академік М. Возняк у 1924 р. писав: «автор заговорив про культурну злуку Надтисяччини з

іншими українськими землями. Тому це писання І. Базиловича, будучи першим науковим історичним твором, мало zarazом велике значення для розвитку національної свідомості серед українців Надтисяччини». Такої ж думки був і чеський вчений Франтішек Тихий: «Базилович указав на те, що підкарпатські русини суть синами славного роду руського, що історія русинів сягає за Карпати в славу давнину княжеств руських».

Другий аспект праці – характеристика діяльності на Закарпатті русько-литовського князя Федора Корятювича. І. Базилович вперше представив його як національного героя. Правда, помилково стверджував, що він прибув на Закарпаття в 1360 р. Насправді, це сталося наприкінці XIV ст.

Наступна тема дослідження – це історія Мукачівської єпархії. Автор довів, що вона виникла ще в IX ст. за східним обрядом. Відомий закарпатський краєзнавець О. Маркуш відзначив головну рису праці І. Базиловича: «Його робота була русинам могутньою підпорою в бою против затоплення в хвилях мадяризації». Додамо, що вона ще й започаткувала історичну науку в нашому краї.

§ 5. Внесок закарпатців у розвиток освіти й науки в Україні і Росії

Отже, в другій половині XVIII ст. на Закарпатті жили і творили культурно-освітні і церковні діячі, вчені, які склали граматики рідної мови, писали історію рідного краю, пробуджуючи національну свідомість народу. Здібна закарпатська молодь, попри всі труднощі, здобула освіту в навчальних закладах міст Великий Варадин (Румунія), Трнава (Словаччина), Егер (Угорщина), Відень (Австрія). Ціла група закарпатців навчалась в «Руському інституті» при Львівському університеті. Так закарпатці навчалися в душі західноєвропейської системи освіти, здобували глибокі знання, сприймали ідеї Просвітництва.

У той же час в чужомовному середовищі високоосвічені закарпатці не мали можливостей застосувати набуті знання на практиці вдома. Наприклад, один із них, І. Орлай, скаржився на те, що «греко-католический закон в австрійських областях препятствует отличению талантов». А син відомого вченого закарпатця В. Кукольника Нестор ще відвертіше нарікав: «карпатороссу не представлялось никаких средств проложить себе в Венгрии или Австрии почетную дорогу». Тому й не дивно, що в таких умовах «руські професори при першій лучшій нагоді покидали незавидне своє становище і глядали де инде хліба насущного» – як писали про закарпатських вчених. І вони звернули свої погляди на Росію, вбачаючи в ній єдиного захисника інтересів поневолених слов'янських народів Австрії, в тому числі і русинів Закарпаття. Крім того, в Росії наприкінці XVIII ст. в системі освіти намітилися демократичні реформи,

реалізація яких вимагала високоосвічених кадрів. Саме в цей період почалася еміграція закарпатців в Росію.

Першим закарпатцем, який гідно представив наш край в далекій Росії, був **Іван Зейкан** (?–1739). Він уродженець с. Імстичово, що на Іршавщині (дехто вважав – с. Карачин на Виноградівщині). В історію ввійшов як високоосвічена людина, талановитий педагог і дипломат. У 1697 р. навчався у Відні і звернувся до російського посольства «*чтоб ему быть при них, великих и полномочных на послах, латинского языка в переводчиках и уметь переводить с латинского на фран- словенский совершенно*». Крім латини, він знав ще угорську, німецьку і французьку мови, і тому «*в переводчиках при настоящем посольстве быть велено*». Іван Зейкан опинився у вирі міжнародних відносин, будучи учасником дипломатичних переговорів і укладання договорів, зокрема Карловицького у 1699 р. між Туреччиною і країнами Священної Ліги.

Повертаючись додому, російський посол взяв з собою і І. Зейкана, і представив його самому імператору Петру I як можливого вихователя царевича Петра II. Імператор погодився і в листі до нього писав: «*Господин Зейкан! По- неже время присело учить внука нашего, того ради, ведая Ваше искусство в таком деле и добрую Вашу совесть, определяем Вас к тому, которое дело начни с Богом по осени*». Іван Зейкан усвідомлював всю відповідальність за таку роль при царському дворі і просив не призначати його вихователем, бо, мовляв, «*в науках таких высоким лицам пристойных я недостаточен*». Однак Петро I був невмолимий і в листопаді 1723 р. видав документ, в якому рішуче наказав: «*Указ Зейкану: определяем вас учителем к нашему внуку, и когда сей указ получишь, вступи в дела свои немедленно*».

Так Іван Зейкан був вихователем царевича упродовж 3,5 років, а після двірцевих переворотів повернувся в с. Карачин на Виноградівщині.

Еміграція закарпатської інтелігенції в Росію зростає в кінці XVIII ст. і започаткував її **Іван Орлай** (1771–1829), родом із с. Давидково на Мукачівщині. Вищу освіту здобув у Львівському університеті, де навчався на філософському і богословському факультетах. Примітним є такий факт. У 1787 р. імператор Йосиф II відвідав Львівський університет і попросив представити йому трьох найкращих студентів. Перед імператором постали троє – І. Орлай, П. Лодій і В. Кукольник, – всі закарпатці.

У 1791 р. після невдалих спроб працевлаштування один із них – І. Орлай виїхав до Петербурга. Тут вступив у Медичну академію, а після її закінчення ще три роки поглиблював свої знання у Відні. У 1806 р. у Дерптському університеті захистив дисертацію на звання доктора медицини і хірургії, а Кенігсберзький університет присвоїв йому звання доктора філософії. У 1808 р. його було призначено вченим секретарем медико-хірургічної академії, а в 1811 р. – редактором «Журнала врачебной науки». І. Орлай був членом багатьох наукових товариств. Як лікар Генерального сухопутного госпіталю, брав участь у

Іван Орлай

Титульний лист докторської дисертації І. Орлая "Історія, зміст і вимоги до вчення про лікувальні властивості природи" (1807)

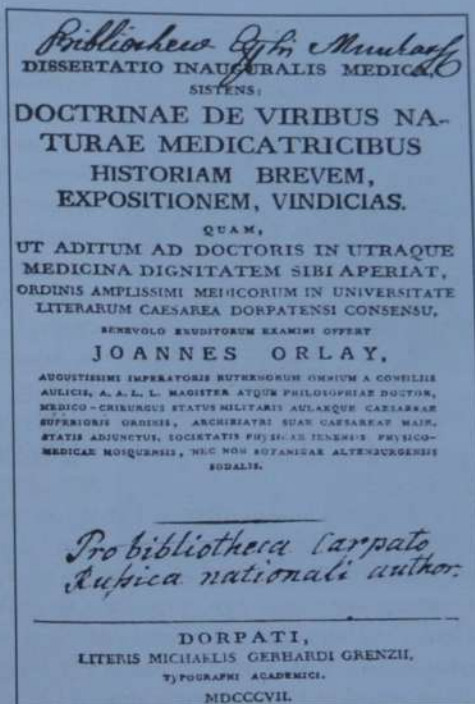
війні з французами 1812 р. і був нагороджений орденом і медалю.

Іван Орлай проявив себе талановитим, гуманним педагогом, обстоював демократичні принципи в організації загальної освіти, зокрема, безстанову систему навчання, зауважуючи, що «*в бідності приховуються нерідко превеликі обдарованості і відмінні таланти*». І на підтвердження вказував на М. Ломоносова. У 1821–1826 рр. був директором славнозвісної Ніжинської гімназії, де навчав Миколу Гоголя – майбутнього класика російської літератури.

До речі, директорство перебрав від В. Кукольника – теж закарпатця. Незабаром російські вчені відзначили: «*Замечательно, что первые два директора, и притом лучшие, В. Г. Кукольник и И. С. Орлай, были карпатороссы*».

І. Орлай переконавав російські власті в наявності на Закарпатті талановитої молоді з європейським рівнем знань. За його порадою міністр освіти О. Голіцин у «Записці» до царя відзначив: «*Один народ, от которого можно желать нам ученых, есть карпатороссы, говорящие одним с нами языком и сохранившие веру предков наших*».

І. Орлай проявив себе і як історик. У 1804 р. на сторінках журналу «Северный Вестник» він опублікував статтю «Історія о Карпато-Россах...», яка була першою в російській історичній науці про минуле Закарпаття.

Василь Кукульник

Дорогою І. Орлая пішов і його земляк – **Василь Кукульник** (1765–1821), точне місце народження якого невідоме. Його син Нестор писав, що в Угорщині, проте *«где именно – положительно не знаю; вероятно всего в Мункачи»*, але добре знав, що *«земляком и другом покойного отца моего»* був І. Орлай.

Василь Кукульник вищу освіту здобув у Львівському і Віденському університетах, працював професором ліцею у м. Замостя (тепер у Польщі), де очолював кафедру агрономії. І. Орлай добре знав В. Кукульника і в 1805 р. запросив його у Петербург, де той став професором, а згодом директором Головного Петербурзького педагогічного інституту.

Тут він читав лекції з хімії, фізики, агрономії, римського права. У підручниках з історії права він висловив слушне зауваження: *«судья за неосмотрительность обязан заплатить обиженному за все убытки, нанесенные сим последним по причине несправедливого приговора». А якщо закони «бывают темно написаны, то они требуют толкования, или изъяснения»*. У 1813–1817 рр. разом з М. Балудянським викладав римське і цивільне право великим князям Миколі і Михайлу Павловичам. В. Кукульника рекомендували на посаду ректора Петербурзького університету, але він відмовився на користь М. Балудянського і в 1820 р. обійняв посаду першого директора Ніжинської гімназії. Та, на жаль, ненадовго. Зате він плідотно впливав на світоглядні позиції О. Пушкіна, М. Гоголя, В. Белінського, О. Герцена, М. Чернишевського. Його син Нестор став відомим російським письменником, а другий син – Павло став професором Вільнюського університету. Нестор назвав батька *«одним из первых по хронологии и достоинству деятелей на поприще русской учености и педагогики»*.

Та на вершину слави зійшов інший закарпатець – **Юрій Венелін (Гуца)** (1802–1839). Його маленька батьківщина – с. Тибава на Свалявщині.

Під час навчання у Львівському університеті юнака заповонила історія слов'ян, яку викладали фахівці європейського

Юрій Венелін (Гуца)

рівня, і він з головою поринув в архіви Львова, опрацьовуючи наявні джерела. Та ширше поле наукової діяльності відкривалося перед ним у Росії і в 1825 р. він разом з двоюрідним братом Іваном Молнаром прибув до Москви, де зустрівся з земляком І. Орлаєм, який порекомендував йому вступити на медичний факультет Московського університету, що Юрій Венелін і зробив. Паралельно невтомно працює над історією одного зі слов'янських народів – болгар, бо, за його словами, *«сей народ лишился не только отечества, но и истории»*, оскільки був поневолений турками ще з XIV ст. І в 1829 р., отримавши диплом лікаря, він представив науковому світу свою працю *«Древние и нынешние Болгаре...»*, яка вразила увесь науковий світ Росії. Спеціалісти відзначали, що це *«справа майже безприкладна в історії слов'янства, щоб зусиллям однієї особи, при вкрай мізерних коштах, могли привести з собою духовне відродження п'яти мільйонного племені»*. Російська Академія наук запримітила молодого вченого і організувала йому наукову подорож по слов'янських землях Балкан. Ю. Венелін щиро подякував президенту Академії О. Шишкову за високу довіру таким листом:

*Милостивый государь
Александр Семенович!*

С чувством глубочайшего почитания и живейшей благодарности представляю Вашему Высокопревосходительству свой опыт о Болгарах. Внимание, которым Вы его удостоили, вмения себе в самую лестную награду, превзошедшую все мои ожидания.

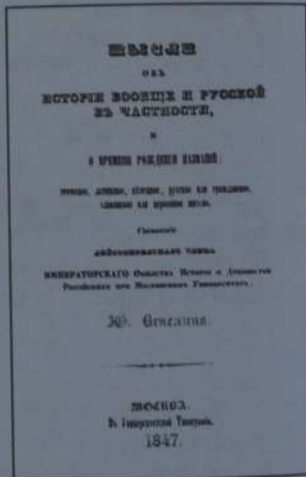
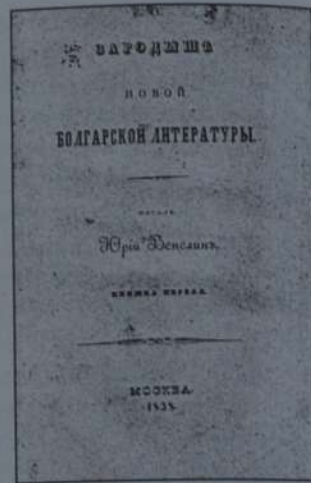
Счастлив я буду, если исполнением важного поручения, на меня возлагаемого Академиею, возмогу принести какую-либо пользу истории и языку славянскому, который имеет в Вас достойнейшего покровителя и оберегателя, и тем докажу торжественно пред всеми, что я не совсем недостоин Вашего высокого покровительства.

Повторяя пред Вами изъявление моего глубочайшего почитания и живейшей благодарности, пребыть честь имею, милостивый государь, Вашего Высокопревосходительства покорнейшим слугою

Юрий Венелин

Надгробний пам'ятник Ю. Венеліну у Москві

Праці Ю. Венеліна

Подорож була здійснена у 1830–1831 рр. Повернувшись до Москви, він опрацює велику кількість зібраного матеріалу і видає ряд праць: «Об источнике народной поэзии вообще, и о южно-русской в особенности» (Москва, 1834), «О зародыше новой Болгарской литературы» (Москва, 1838) та ін. Низку праць було опубліковано посмертно: «Скандинавская и ее поклонники...» (Москва, 1842), «Мысли об истории вообще и русской в частности» (Москва, 1847), «Конспект преподавания истории славянского языка и литературы» (Москва, 1898) та ін. Як і І. Орлай, Ю. Венелін не забув свій рідний край і

закликав знати його історію. Прислухаймося до його зауваження: «Кто бы имел столь скотское сердце, чтобы не жаждал знакомства с своими отцами, дедами, предками ... с корнем самого себя, с частью самого себя?». Доводячи це, він написав працю з історії рідного краю – «Несколько слов о россиянах венгерских и также одно словцо историческое о православной Греко-восточной церкви в Венгрии». Але через відсутність коштів вона залишилася в рукопису і опублікував її аж у 1905 р. львівський історик І. Свенціцький. У 2004 р. московські дослідники П. Тулаєв і Ю. Ругел виявили і опублікували цінну працю «Древние и нынешние словене» (Москва, 2004). У бібліотеках Москви зберігається багатий архів Ю. Венеліна, який ще в 1899 р. описав Є. Соколов під назвою «Бумаги Ю. И. Венелина». Він чекає на своїх дослідників.

Загальноновизнаним є внесок Ю. Венеліна у розвиток російського слов'язознавства. Він перший після М. Ломоносова піддав гострій критиці норманську теорію походження Київської Русі.

Велика заслуга Ю. Венеліна і в тому, що у центрі Російської імперії з великою любов'ю він писав історію України, зокрема про таку її сторінку як українське козацтво. Якщо російські вчені Запорозьку Січ називали «политическим уродством», то закарпатець називав її гордо – «Запорожская вольница». Народну пісню вважав душою і серцем народу і сміливо заявляв: «подобного народного богатства не представит ни одно из европейских племен». Юрій Венелін високо оцінив внесок Києво-Могилянської академії в розвиток освіти України і Росії. Її засновника Петра Могили за заслугами порівнював із Петром I і зауважував: «если сто раз в год изъязвляем свою благодарность Петру, хотя один раз вспомним о Петре Могиле и его Южно-Россах».

Напружена праця без допомоги з боку властей виснажила молодого вченого і він у 37 років пішов із життя. Поховали його у Свято-Данилівському монастирі в Москві. Вдячні болгари спорудили йому на могилі величний пам'ятник.

Однак офіційне російське академічне співтовариство було занадто стриманим у оцінці Ю. Венеліна як вченого-славіста.

У Болгарії і тепер свято шанують пам'ять про Ю. Венеліна, ім'я якого вписане в історію країни – у м. Габрово йому встановлено пам'ятник, його ім'я носить одна з вулиць. Нарешті славний закарпатець вшанований і на батьківщині – у приміщенні школи в с. Тибава створено музей, а в центрі м. Свалява у 1991 р. йому встановлено пам'ятник.

Визначним вченим-економістом, реформатором в історію Росії ввійшов Михайло Балудянський (1769–1847). Він народився в с. Вишня Ольшава (тепер у Словаччині). У 1797 р. при Будапештському університеті здобув науковий ступінь доктора юридичних наук, а згодом його обрано деканом юридичного факультету Пештського університету. Володів всіма основними європейськими мовами.

Михайло Балудянський

На запрошення І. Орлая М. Балудянський у 1804 р. прибув у Санкт-Петербург і обійняв посаду професора політичної економії у педагогічному інституті. Високою науковою ерудицією та добропорядністю він привернув до себе увагу вищих столичних придворних і ділових кіл. Разом з В. Кукольником він удостоївся бути вчителем великого князя, майбутнього імператора Миколи та його брата Михайла. В історію ввійшов такий повчальний епізод. На кожному занятті була присутня особисто імператриця, і коли одного разу великий князь Микола виправдовувався тим, що спізнився тільки на п'ять хвилин, вона суворо нагадала: «Не забувай, що за п'ять хвилин можна позбутися імперії». Коли Микола I вступив на престол, то

першим, кого запросив до себе, був Михайло Балудянський.

За досягнуті успіхи в науковій і педагогічній діяльності його обирають деканом юрфаку, а згодом першим ректором Петербурзького університету. Колеги про нього говорили, що він був «кладезем знаній, и мы все из него черпали».

Як реформатор, він наслідився заявити, що причиною відсталості економіки є кріпацтво, яке позбавляє селянина власності на землю і відчужує його від результатів праці, і розробив проект ліквідації кріпосного права, що «відновить природну свободу і природний порядок у суспільстві». Він пропонував надати «необмежену свободу у всіх галузях промисловості». Заслуговує на увагу і такий його висновок: «Правосуддя, покровительство і свобода промисловості разом з освітою громадян – єдиний дійовий засіб збагачення нації». Однак російське чиновництво відтягло проведення таких реформ ще на декілька десятиріч.

Будучи представником західноєвропейської науки, М. Балудянський виріс до державного діяча Росії першої половини XIX ст., зробив вагомий внесок у розвиток економічної думки, працював над реформуванням господарства, розробив кодифікацію законів.

За багаторічну плідну працю вчений був удостоєний багатьох нагород. В одну з них – герб, сам імператор наказав вписати цифру XV, за числом томів «Свода законів», які вийшли за його редагування. На жаль, він найменше з-поміж решти вихідців із Закарпаття був пов'язаний з рідним краєм.

У Росії жив і працював ще один виходець із Закарпаття – Петро Лодій (1764–1829). Його батьківщина – село Збой тодішнього Земплинського комітату (тепер Словаччина). П. Лодій був у числі тих кращих студентів Львівського

Петро Лодій

Титул підручника з логіки П. Лодія
«Логические наставления»

ЛОГИЧЕСКІЯ НАСТАВЛЕНІЯ

РУКОВОДСТВУЮЩІЯ

Къ познанію и различенію истиннаго
отъ ложнаго.

Въ пользу студентовъ Санктпетербурзькаго
Педагогическаго Института,

Сочиненная

ею Института Ординарнымъ Профессоромъ,
Словесныхъ Искусствъ и Философій
Докторомъ, Коллежскимъ Совѣтникомъ

Петромъ Лодіемъ.

ВЪ САНКТПЕТЕРБУРГѢ

въ типографіи Іос. Іоаннесова.

1815 года.

університету, яких представляли імператору в 1787 р. Він став викладачем у цьому ж університеті і за плідну наукову роботу був удостоєний наукового ступеня «доктора изящных искусств, права и богословия». Та університетське польсько-німецьке керівництво всіляко обмежувало права викладачів-русинів, принижувало їхню гідність. Як писав один дослідник у 1889 р.: «Русина не вважали годним займати в колегії професорів таке становище, яким хоснувалися Німець, Чех і Поляк». П. Лодій сподівався на кращу долю в Краківському університеті, де в 1801–1803 рр. польською мовою читав лекції з логіки, філософії, фізики й математики. Та й тут русин не був у пошані, і, як відзначив відомий вчений Я. Головацький у 1865 р.: «заслуженный профессор после двадцатилетнего труда покинул в негодовании наши страны и переселился на дальний север, в С.-Петербург ... где нашел обильную жатву для своих знаний и талантов».

П. Лодій став професором Петербурзького пединституту, де читав лекції з філософії, а з 1821 р. – вже в університеті – теорію загальних прав. Згодом його обрали деканом філософсько-юридичного факультету. Він – автор підручника із логіки, який вважався одним із кращих, і багатьох наукових праць, зокрема, таких як «Теория общих правил», «Естественное право народов» та ін. Студенти глибоко шанували свого вчителя за його сумлінну працю і широкий науковий діапазон. Один із них писав: «Неукоризненные правила жизни, прямодушие, честность, доброта, разносторонние и основательные знания ... приобрели Лодию всеобщее уважение и доверенность».

П. Лодій справедливо визнаний одним із найвидатніших представників просвітницьких і філософських ідей кінця XVIII – початку XIX ст.

А всім закарпатським вченим дали високу оцінку ще на початку XX ст. Їх роль оцінена так: «Они принесли новое начало, одушевлявшее уже с конца XVIII века лучшую часть Западной Европы... Карпаторусские ученые явились наряду с другими, одними из первых пионеров высшего образования в России; они стояли за свободу исследования и учения в то время, когда эта свобода подвергалась свирепому гонению со стороны необразованной и грубой бюрократии; наконец они были первыми карпаторусами, старавшимися обратить внимание русского общества на его зарубежных соплеменников».

Ця слава когорти закарпатців зробила значний внесок у розвиток науки і культури, сприяла зміцненню зв'язків краю з Росією та Україною. Вони орієнтувалися на Росію не тільки тому, що сподівалися на кращі умови для творчого розвитку, але й тому, що вбачали в ній єдиного захисника інтересів поневолених слов'янських народів Австрії, в тому числі й русинів Закарпаття.

Значна частина інтелігенції працювала над національним відродженням народу на теренах рідного краю.

§ 6. Подвижники відродженецького руху

Перша половина XIX ст. відзначилася дальшим зростанням культурно-національного відродження всіх народів Європи. Вони рішуче виступили за злам системи феодално-кріпосницького гноблення, за торжество омріяних людством ідей свободи, рівності і братерства. Поневолені народи потяглися до пізнання своєї історії, мови, культури. Свої національні почуття вони насамперед виразно виявляли через відродження рідної мови, літератури. Найраніше і найяскравіше це виявлялося у чехів і словаків. Біля колиски їх національного відродження стояли **Ян Коллар** (1793–1852) і **Павел Шафарик** (1795–1861).

Не стояло осторонь цього процесу і Закарпаття. Краща частина крайової інтелігенції активно працювала над пробудженням національної самосвідомості русинів шляхом розвитку освіти, мови, історії. Одним із її представників був **Іван Фогараші** (1786–1834), який продовжував роботу Арсенія Коцака по складанню граматики. Він народився у с. Великі Ком'яти (тепер на Виноградівщині). Після здобуття освіти в Ужгороді і Трнаві у 1814 р. переїхав до Відня, де став викладачем навчального закладу «Барбареум». У самій столиці Австрійської імперії в 1833 р. «с любови и ревности к моему роду» видрукував підручник «Русько-угорська ілі малярска Граматіка». Вчений підтримував зв'язки з І. Орлаєм, а М. Лучкаю допоміг здійснити наукове відрядження в Італію.

Важливу роль в культурно-освітньому і науковому житті краю відіграв **Василь Довгович** (1783–1849). Цей син закріпачених батьків із с. Золотарево на Хустщині досяг значних успіхів у поетичній, науковій і філософській сферах. Добре володів надбанням західноєвропейських філософів – Вольтера, Руссо, Канта. Відомі такі його праці філософського характеру, як «Про порядок всесвіту» і «Про комету, що з'явилась у 1823 р.». В. Довгович вірив у необмежені можливості розуму людини у пізнанні навколишньої дійсності. Спірні питання він рекомендував вирішувати не силою, а мирним шляхом, і радив: «Хочеш перемогти ворога? Не воюй жорстоким зряддям. Повір, його скоріше переможеш ласкавістю».

Свої гуманістичні погляди висловив у вірші «Роздуми під новий рік»:

Все мине! Тільки добре зроблене діло залишається!
Добре діло залишається!
Не постаріє воно у віках.
І завжди нагадає час, коли було зроблено.

Вже у наш час стала відомою його праця «Зауваження до Етнографії як до науки». У ній вперше в Україні і Угорщині було науково обґрунтовано предмет і завдання етнографічної науки. Про це сказав і сам автор: «З метою вдосконалення Етнографії, якщо вона хоче колись стати Наукою, я подав короткі міркування щодо науки як такої».

В. Довгович, подібно до М. Ломоносова, виріс від сина покріпаченого селянина до визначного науковця. Його наукова діяльність була високо оцінена ще за життя – в 1831 р. його обрали членом-кореспондентом Угорської Академії наук.

У плеяді видатних вчених і культурно-освітніх діячів першої половини XIX ст. почесне місце займає **Михайло Лучкай** (справжнє прізвище Поп) (1789–1843). Цього уродженця с. Великі Лучки на Мукачівщині дослідники справедливо назвали «вєлетнем духу і думки, зіркою першої величини на тогочасному безпросвітному небозводі, який трудився на користь своєму народові і всього слов'янства».

М. Лучкай став першим офіційним посланцем за кордон – до Італії, колиски європейської цивілізації, щоб, за його словами, скористатися її набутками для піднесення честі і гідності свого народу. У 1829–1830 рр. він виконує священницький обов'язок в італійському князівстві Лукка. Поряд з цим він посилено працює над підручником з мови і, повернувшись на Батьківщину, у 1830 р. в м. Будин видрукував «Граматику слов'яно-руську» на латинській мові, з наведенням прикладів на «руській мові», яка народу принесла користь, а її автору – заслужену славу. Це була перша друкована граматика для русинів на всіх західноукраїнських землях. У ній автор довів, що мова закарпатських русинів та ж сама, «яка вживається крім Малоросії, Польщі, ще в Галичині та на Буковині». У «Граматиці...» М. Лучкай подав зразки закарпатського

українського фольклору і вмістив багато байок: «Тиква і дуб», «Муж і жона», «Щука і карась», «Лев і ведмідь» та ін.

Навіть якби М. Лучкай більш нічого не зробив, то його ім'я вже було б вписане в ряд визначних вчених-славістів. Та своє ім'я цей закарпатець обезсмертив написанням історії свого народу – «Історія карпатських русинів» в 6-ти томах латинською мовою – мовою науки і дипломатії того часу.

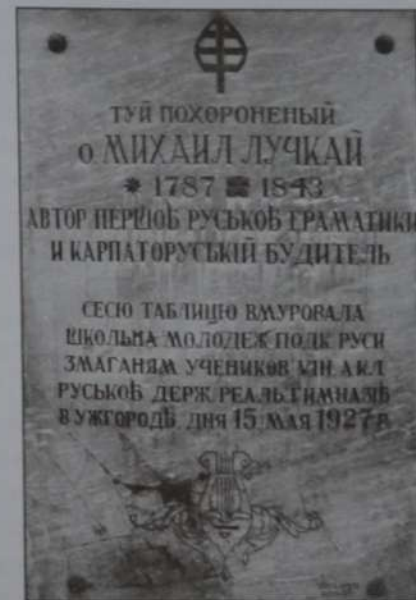
Вчений дослідив цілий комплекс питань з історії краю. Насамперед він довів, що русини Закарпаття – автохтонне населення і мають повне право на політичне існування. Другий важливий висновок – їх мова та ж сама, що і в русинів за Карпатами. Далі автор описує прихід угорських племен і підкреслює його мирний характер.

Всі подальші події автор досліджує у взаємозв'язку з історією Угорщини, Австрії та інших країн, що свідчить про його високу наукову ерудицію. Причому його метод дослідження відзначається новизною і прогресивним характером. Він висвітлив антифеодалні рухи (селянська війна 1526 р.), національно-визвольну боротьбу угорського народу 1703–1711 рр. та участь у ній закарпатських русинів, охарактеризував культурно-освітню діяльність багатьох «славних мужів» Мукачівської єпархії. Зауважимо, що в тогочасній історичній науці в основному описували діяльність царських і королівських династій, життя придворної знаті тощо, а М. Лучкай написав історію народу, показуючи такі його вимоги: *«хай перестануть існувати графи, барони і знать, хай буде знищена сама королівська влада»*. Та, незважаючи на новизну Лучкаєвої праці, ні угорські, ні австрійські власті не дозволили її надрукувати. Ця знаменита праця побачила світ аж у 1999–2011 рр.

М. Лучкай зробив ще одну важливу справу – в 1831 р. видрукував твір «Церковні бесіди», в яких розкрив суть основних морально-етичних принци-

Капличка біля церкви на Цегольні в Ужгороді, в якій похований М. Лучкай

пів християнської віри. Вони пройняті гуманізмом, любов'ю до ближнього, милосердям. Автор спонукає читача задуматися над такими вічно злободенними питаннями як: *«откуда есме ми? Кто нас поставил на сей світ и про что есме поставлен и что нас по смерти еще ожидает?»*. У взаєминах між людьми, вважає цей духовний наставник, повинні бути тільки доброта й чисті помисли. У кожного серце *«да буде чистос і непорочнос, да не гніздиться в нім скупость, ненависть, нечистота или иный порок»*.

М. Лучкай не сприймав «розкіш і сластолюбіє», засуджував чванство, бундючність багатих і ставив у приклад трудящу людину: *«Земледелец цілий тиждень при косі і мотиці жар сонечний терпить»*. Повчальною є така його настанова: *«Главнейшая повинность человеколюбия есть: не знающего научити, недоумеющему добрый совет дати, а заблудшего на путь направить»*. І тоді земля не заросте «бур'яном».

Закарпатський вчений написав наукову історію свого народу. І зробив це так блискуче, що набагато випередив свій час, став справжнім сподвижником культурно-національного відродження краю. Ім'я М. Лучкає вписане на сторінках альманаху «Русалка Дністровая», який видали у Будині в 1837 р. члени «Руської трійці» Іван Вагилевич, Маркіян Шашкевич і Яків Головацький. М. Лучкає, як вченого, відвідали російські (І. Срезневський), українські (Я. Головацький), словацькі (Б. Носак-Незабудов) вчені. Його наукову роботу високо цінували слов'янські будителі Ян Коллар і Павло Шафарик.

Обкладинка та титульна сторінка першого тому праці М. Лучкає "Історія карпатських русинів" у перекладі українською мовою

Олександр Духнович

Справу М. Лучкая гідно продовжив **Олександр Духнович** (1803–1865). Його рідне село – Тополя (тепер у Словаччині). Філософію вивчав у м. Кошице, а богословські науки – в Ужгородській семінарії.

Все своє життя він присвятив боротьбі за кращу долю свого народу, тому і удостоївся прізвиська «народолюбець». Дійсно, в умовах колоніального гноблення з боку австрійських і угорських панівних класів він відкрито заявляв, що вони *«суть самодержавни тираны, они яко сами, но еще больше через корчмарив уморяют их, и прото, чтобы непросветился народ, держати любят их (бедняков) в слепоте и*

невежествии». Тому будитель багато доклав зусиль для розвитку освіти. Він невпинно роз'яснював, що *«народ без просвещения не может называться народом, такой народ мертвый есть, в нем жизни нет, и легко пропадает як пчелы без матери»*.

О. Духнович вірив у талант народу. Особливу надію покладав на молодь, якій необхідно створити умови для здобуття освіти, бо вона є найбільшим багатством людини. Олександр Духнович гостро виступав проти латинізації і мадяризації, сприяв розвитку рідної мови і критикував тих русинів, які її цуралися: *«Суть у нас рускіе чиновники, а то в рускіх округах, кои до днесь ни читати, ни писати не умеют по-руски»*.

О. Духнович – великий патріот свого краю і народу. Його девізом було *«Отечеству своему верный буди. Отечество есть тебе колыбель, оно будет і гробом твоим, кто отечество свое не почитает, той сирота есть, без отца, без матери»*. Під час революції 1848 р. угорські власті заарештували О. Духновича, обіцяли йому волю і житейське благополуччя за відмову від своїх патріотичних почуттів.

Будитель закликав співвітчизників *«оставити глубокий сон»* і *«берімся до діла, честуйме наше письмо и народность, и церков, а легко уступятся все перепоны ... взаємно будем собі помагати тай не буде вражды»*. А сам будитель показує приклад невтомної праці: займається відкриттям шкіл, готує вчителів, за власні кошти видає книги, засновує літературні товариства, всією душею вболіває за майбутнє народу.

А нащадкам будитель і просвітитель заповів: *«Мир вам братья! Токмо бо Любовь и согласие могут двигнути упавшее домовство, токмо согласием растет милое дило, раздором же и наибольшее разрушается. Вручаю вам,*

братья, Любовь, вы поместитесь все в лонах не малого народа, только будьте смиренны и мирные межь собою!». Свою подвижницьку діяльність він продовжив в другій половині XIX ст.

Багатогранна діяльність О. Духновича сприяла включенню Закарпаття в загальний потік національно-культурного відродження всіх слов'ян Австрійської імперії.

Значного громадського звучання цьому процесу надав **Адольф Добрянський** (1817–1901).

А. Добрянський родом із села Рудльово (тепер в Словаччині). Все життя присвятив боротьбі за розв'язання національного питання в Австрійській (з 1867 р. – Австро-Угорській) імперії. Засуджуючи асиміляторську політику властей, він піддав гострій критиці керівників угорської революції 1848–1849 рр. за їх відмову від радикального розв'язання національного питання і намагання зберегти право на панування над неугорськими народами. Його вимогою було об'єднати Закарпаття з Галичиною в єдине адміністративне ціле – окремий автономний округ. Та австрійські власті і чути не хотіли про це. Тоді було складено делегацію на чолі з А. Добрянським, яка вирушила до Відня із вимогами під назвою *«Памятка Русинов Угорских»*. У жовтні 1849 р. делегацію прийняв сам імператор Йосиф I. До нього німецькою мовою звернувся А. Добрянський із викладом таких вимог: виділити територію, компактно заселену закарпатськими русинами, *«яко цілость в один округ з особливим соймом краєвим»*, тобто надання краю автономних прав, введення в школах *«руської»* (української) мови, відкрити в Ужгороді *«руську»* академію, видавати газету кириличним шрифтом, дозволити русинам займати посади в уряді і армії та ін. Імператор прийняв меморандум і сказав: *«русинський народ був завжди вірним Австрійському дому, і тому Ви можете бути впевнені в тому, що всі Ваші справедливі побажання здійсняться»*.

З надією, що вимоги будуть задоволені, делегація повернулася додому. Та з усіх вимог була реалізована одна – було створено окремий національний округ, а А. Добрянського призначили директором канцелярії. Та і цей округ в 1850 р. було ліквідовано.

Габсбурги дуже вдало використали помилки угорського дворянства, яке заперечувало політичну самостійність неугорських народів, зокрема слов'янських – словаків, сербів, хорватів і закарпатських українців. У свою чергу австрійські власті підбурювали ці народи проти угорців. Вони ефективно

Адольф Добрянський

використовували політичний принцип «*Devide et impera*» («Розділяй і влада-рью»). Всі спроби розв'язати національне питання в Австрії закінчилися провалом.

Однак перша постановка закарпатською інтелігенцією питання про возз'єднання краю з суміжними українськими землями і оформлення його в офіційний запит до Габсбургів в середині XIX ст. об'єктивно мала історичне значення. Це був документ великої політичної ваги, яким закарпатці засудили економічне і політичне безправ'я і офіційно визнали свою орієнтацію на Схід.

А. Добрянський продовжував активно займатися політичною діяльністю і в другій половині XIX ст. Його основоположним принципом було визнання права кожного народу на самовизначення, рідну мову, національну культуру. Він називав Австро-Угорщину «*надзвичайно хворою державою*» і для одужання пропонував реорганізувати її у федерацію. Про нього писали, що його «*чародійні руки зелектризували завмерлу Русь угорську і подвели її до життя*». Разом з тим його звинувачували в орієнтації на царську Росію, у невизнанні української мови, чим у суспільно-політичному русі Закарпаття він започаткував русофільський напрям, представники якого твердили, нібито закарпатські русини – це «*маленькая ветвь великого русского народа*». Дійсно, русофільство активно поширилось на Закарпатті в 20–30-х рр. XX ст. Саме ці погляди А. Добрянського гостро засудив І. Франко, вказавши, що він «*здужав надовго вбити народну душу, відвернути загал інтелігенції від народної мови та народних інтересів і сим причинити ся до страшного опізнення всякої цивілізації в тій нещасній країні, а посередно до зросту так ненависної йому Мадярицини*». Цілком протилежну оцінку дав А. Добрянському в 1902 р. російський історик К. Грот, представивши його як «*угро-руського вождя-патріота і слов'янського діяча*». Біографи відмітили, що це була людина «залізної волі і невичерпної енергії». А. Добрянський тричі обирався депутатом до угорського парламенту, виступав з палкими промовами з його трибуни, працював у Будапешті, Відні, Києві, Москві, Петербурзі.

Останні дні свого життя прожив у дочки Алексії у м. Інсбрук (Австрія), де і помер. Як і заповідав, його прах було поховано у с. Чертіжне (Словаччина). У 1929 р. в Ужгороді біля площі Поштової був встановлений бюст А. Добрянського (скульптор О. Мондич), але угорська гортіївська влада у 1939 р. його демонтувала.

Талановитою була вся сім'я А. Добрянського, а найбільшої слави зажив онук – Ігор Емануїлович Грабар, який у Росії став відомим художником, академіком, тривалий час очолював Третьяковську галерею і створений ним Інститут історії мистецтва АН СРСР. У 1955 р. у вісімдесятчотирирічному віці відвідав Закарпаття. Низько вклонившись землі предків, він згодом написав: «*Зустріч в Ужгороді не піддається опису. Здається, все місто, довго очікуючи приїзду, прийшло на вокзал*». Обласній картинній галереї подарував 26 своїх картин.

§ 7. Література і фольклор

Представники відродженського руху плідно поєднували наукову і літературну діяльність. Приклад цьому – спадщина **Василя Довговича**. До нас дійшла його збірка «*Поезії В. Довговича*», що складається з 190 віршів латинською, угорською і українською мовами. Заслужують на увагу особливо ті вірші, в яких автор осмислює європейські події початку XIX ст. і гостро засуджує загарбницькі наполеонівські війни. У вірші «*Бонапарт і Олександр російський*», написаному у 1808 р., автор передбачав поразку Наполеона у війні проти Росії:

Ти переміг. Проте, Бонапарте, ведеш ще війни,
тріумфи ми побачили твої, і немає їм кінця.
Світ, а не схід, побачив, яка твоя доблесть,
і хай жахається прус, хай дрижить англієць,
хай пізнає її австрієць.
Тільки один росіянин не хоче її пізнати.
Досі залишається росіянин!

В умовах колоніального гніту шлях розвитку літератури і фольклору також був складним і суперечливим. І все ж на літературному поприщі з'явилося чимало постатей, які своєю творчістю підносили культурний рівень свого народу. Вони писали народною мовою і відображали соціально-економічні умови, в яких томилися закріпачені селяни.

Одним із них був **Іван Ріпа** (1764–1851) – сільський дяк і учитель. Значне місце у його творчості займають події угорської революції 1848–1849 рр., зокрема скасування «урбару», тобто панщини, і відчуття сільськими трударями волі. Ці події поет висловив у вірші «*Піснь народна от урбару слобода*» (1848):

Нині радість возсіяла,
Же слобода юж настала.
Радуется господарь,
Же не робит більш урбарь...
Доки урбарь робили,
В ночі їсти варили.

Пам'ятна дошка В. Довговичу у школі с. Золотарево Хустського району – на батьківщині поета

Люде вже в ночі сплят,
Панщини ся не боят.

Дальшого розвитку набув фольклор. Шанувальники цього духовного багатства збирали перекази, легенди, казки, пісні. Одним із них був **Іван Югасевич** (1741–1814) у с. Невицьке на Ужгородщині. У 1806 р. він склав рукописний збірник духовних і світських пісень, народних приказок, прислів'їв під назвою «Календар». Ними народ висловлював своє зневажливе ставлення до панів – «пан ся гостит, а кунь постит», «трафит коса на камінь» та ін. Так на Закарпатті зміцнювалися традиції слов'янської, зокрема української, народної культури.

Різноманітні теми життя знайшли своє віддзеркалення в поетичній творчості народних мас. Насамперед через пісню народ відображав не тільки своє становище, а й висловлював почуття душі і сподівання. Велику надію він покладав на опришків, яких вважав своїми захисниками. Багато пісень складено про їх легендарного ватажка Олексу Довбуша. Великої слави зажив у народі і селянський ватажок Іван Пинтя. Він разом з О. Довбушем «і товаришами довго не давали спокою панам у Хустському замкові». Разом з побратимами виготовив канон (гармату) і розбив Хустський замок. Популярною була пісня «Сидить Пинтя у темниці», в якій висловлено надію на визволення його милою дівчиною:

Сидить Пинтя у темниці,
Пише, пише, пописує,
«Прийди, мила, пожалуй ня,
Дай сто злотих, укупи ня».
«Аж бим, милий, кужіль пряла,
Що бим за тя сто злат дала».

У народній пам'яті міцно зберігалися події угорської революції 1848–1849 рр. І. Франко у статті «Кошут і кошутська війна» ствердив, що пісня «Сидить Кошут на високій драбині» складена в Закарпатті:

Сидить Кошут, сидить на високій драбині,
Пише листи, пише по Угорській країні.

У піснях народ засуджував кріпацтво, панщину, висловлював надію, що незабаром буде покінчено з цим потворним явищем, яке принижує людську гідність, і настануть кращі часи. Ось один із варіантів пісні про панщину, яку опублікував А. Дешко на сторінках такого видання як «Записки Русского географического общества по отделению этнографии» (С.-Петербург, 1867):

Прилетіла зозуленька
Та стала кукати,
Да што я вам, добри люди,
Маю повідати?

А то панщину свобода
Перед собов гнала!
Загнала ю в ліси, в дебрі,
Аби там пропала.

Важким тягарем для народу була рекрутчина. Австрійські власті посиляли закарпатську молодь далеко від рідного краю проливати кров за чужі народи інтереси. Смуток і плач, що охопив народ під час рекрутчини, так відображено в одній з пісень:

Ти, цисаре, пане славний,
На што нас вербуєш,
В магазині хліба неє,
Чим нас нагодуєш?

Я вас буду годувати
Вусянов половов,
Та вас буду управляти
Цісарськов дорогов.

Я вас буду виправляти
На цисаря-турка,
Де будете потопати
В крові без ратунка...

У народі широко побутували приказки, в яких відображено різні аспекти виховання молоді чесними і працьовитими: «*хто не слухає отця, мамку, тот приходить до упадку*», «*нагинай лозинку – доки молода*», «*без праці не будуть калачі*», «*як собі простелеш, так і будеш спати*». М. Лучкай у «Граматиці слов'яно-руській» подав зразки усної народної творчості: 101 прислів'я, 9 народних пісень, 8 заклинань, 7 казок. Вони наочно ілюструють багатство і красу українського слова Закарпаття. Деякі з них: «*чим дале до ліса, тим більше дров*», «*в лісі дрова рубають, а до села тріски летят*», «*ворона вороні очі не викопле*», «*рука руку мис і обі білі*», «*поки сонце зійде, роса очі виїсть*», «*не все золото, що блищить*» та ін.

Звичайно, Закарпаття у першій половині XIX ст. не дало визначних представників літератури, але і в наявному творчому доробку народу належно відбито його становище, утверджено ідеї гуманізму, народолюбства, захисту соціальних і національних прав. У літературі і фольклорі чітко зафіксована ідея дружби всього населення краю – русинів, угорців, румунів, словаків тощо, ідея єдності краю з українськими землями на схід від Карпат.

* * *

У першій половині XIX ст. відбулися значні зміни і в галузі декоративно-ужиткового мистецтва. Це знайшло своє відображення у такій сфері народної

творчості як вишивання. Сільські майстрині різнокольоровим орнаментом вишивали одяг, рушники, ткали покрівці, килими з вовни, тайстри та ін. Різноманітним орнаментом сільські жителі прикрашали і свої хати, ганки.

§ 8. Музика. Живопис. Скульптура

Хоч і повільно, але розвивалося і музичне мистецтво, творцями якого були дяки-півцєвчителі. Успішно розвивався церковний хоровий спів, що пов'язано з діяльністю російського емігранта **Костянтина Матезонського** (1794–1856). Дослідники вважають, що він прибув в Ужгород у 1833 р., рятуючись від царської розправи за участь в декабристському русі 1825 р. При Мукачівській греко-католицькій єпархії, в приміщенні Ужгородського замку, з учнів духовної семінарії та гімназії він організував багатоголосий хор «Гармонія». У репертуарі хору були пісні російських і українських композиторів, зокрема Д. Бортнянського. Так К. Матезонський започаткував на Закарпатті професійне музичне мистецтво. Він був і талановитим педагогом. Обдарованим його учнем став, зокрема, І. Сільвай – майбутній поет і знавець музики. Помер і похований в Ужгороді на кладовищі біля замку. Вдячні нащадки у 1881 р. встановили надмогильну плиту.

Тісно пов'язав життя і діяльність із Закарпаттям художник **Йосиф Змій-Мікловський** (Змій-Микловшик) (1792–1841). Народився у с. Словінки (тепер Словаччина) у бідній селянській родині. Образотворче мистецтво вивчав у Віденській академії. Розписував іконостаси у церквах Закарпаття, зокрема у с. Олександрівка (Шандрово) на Хустщині.

Костянтин Матезонський

Дещо було зроблено і в галузі скульптури. Крашчим її надбанням є бронзова статуя Геракла, автора В. Кінне (1842 р.). Вона і тепер є окрасою подвір'я Ужгородського замку. А жителі с. Тур'ї Ремети на Перечинщині у 1839 р. увіковічили пам'ять листоноші **Федора Фекети** (1789–1839). Цей працелюбний трудівник заслужив доброї пам'яті своєю невтомною працею. Він майже щодня пішки долав 30-кілометрову відстань від села до Ужгорода, приносячи односельчанам різноманітні новини. Жителі на стіні сільської церкви встановили монумент-барельєф цьому трудівнику з таким написом: «В Пам'ять Приязности, Тверезности, Чесности й Послушности Посла». А в 2004 р. у центрі селища

Перечин було відкрито пам'ятник Ф. Фекеті заввишки два метри (скульптор М. Белень). Це – не тільки пам'ятка мистецтва, а й подяка людині, яка вірно служила людям, і доказ високої моралі народу.

У сфері архітектури виділялося зведення будинків для адміністративних управлінь. У 1809 р. такий комітатський будинок був побудований в Ужгороді на теперішній площі Жупанатській. Тепер у ньому розміщений Закарпатський художній музей ім. Й. Бокшая. Із культових споруд виділяється Преображенська греко-католицька церква в Ужгороді на вулиці Цегольнянській, зведена в 1802 р. У 1840-х роках М. Лучкай на її території побудував капличку. У цій каплиці він був похований на початку грудня 1843 р.

На Фрідешовському чавунно-ливарному заводі, який був заснований у с. Шелестово (на Мукачівщині) ще у 1672 р., працювали талановиті умільці ливарної справи. Вони не тільки виготовляли прості сільськогосподарські знаряддя праці для маєтку графа Шенборна, а й відзначалися мистецьким талантом у роботі з металом. Їхніми умілими руками було реалізовано задуми скульптора **Андраша Шоссєла** (1824–1874): погруддя Лайоша Кошута – одного з керівників угорської революції 1848–1849 рр.; шахові фігурки з чавуну, одягнені в угорські національні костюми; чавунна декоративна піч; чавунна декоративна ваза, яка була нагороджена золотою медаллю на промисловій виставці в Будапешті в 1842 р.

Отже, кінець XVIII – перша половина XIX ст. – важливий період в історії всіх слов'янських народів Австрійської імперії і поза її кордонами. У цей період почався процес формування нації, національних культур, піднесення освіти й культури на якісно вищий рівень завдяки рідній мові та літературі, зріс інтерес до власної історії. Це прийнято називати культурно-національним відродженням, а його подвижників – «будителями», що пробуджували в народі національну самосвідомість.

Закарпатська молодь, навчаючись у західноєвропейських закладах освіти, не лише здобувала глибокі знання, а й активно сприймала ідеї Просвітництва, нав'язані Великою французькою революцією 1789–1794 рр., учасники якої

Перший у світі пам'ятник листоноші, поставлений у с. Тур'ї Ремети.
Це – пам'ятна дошка Ф. Фекеті.

героїчно боролися за реалізацію проголошених на барикадах гасел: Свобода, Рівність, Братерство.

Відлуння цих ідей дійшло і до Закарпаття, і на теренах рідного краю вросло ціла плеяда вчених, культурно-освітніх і церковних діячів з новим поглядом на розвиток суспільства і прогресивним методом історичного дослідження.

Вони сприяли розвитку шкільної освіти, склали граматики рідної мови, розпочали вивчати історію рідного краю. Одні з них плідно працювали на рідній землі, а деякі – далеко за її межами, зокрема в Росії. А. Дешко на сторінках одного з київських видань повідомляв українській громадськості, що вони «являються уже весьма сильными умами, довольно назвать здесь имя Михаила Висяника ... каноника Ивана Чурговича, Василия Довговича, членов Академии наук пештской. Нельзя умолчать и почтенные имена Орлая, Михаила Балугьянского и некоторых других карпатских уроженцев, прославивших себя и родину свою служением в империи русской, говорят, и Венелин, столь уважаемый болгарами, был наш земляк, но в Карпатах этого не знают».

Культурно-національне відродження закарпатських русинів здійснювалося в руслі загальноукраїнського відродженецького руху, а разом з ним, в контексті загальноєвропейського історико-культурного процесу. І ніякі заходи колоніальної політики австрійських властей та місцевої угорської панівної верхівки не змогли зупинити закарпатців на шляху до знань. Великою заслугою подвижників національного відродження є захист честі і гідності свого народу перед чужинцями, які хотіли представити його темним і неосвіченим перед цивілізованим світом.

Голос протесту подав навіть І. Орлай в далекій Росії, критикуючи французького автора за такі намагання. Він зауважив, що закарпатські русини «не находятся в столь грубом невежестве, как полагает господин писатель ... они были и бываюот столь просвещенными, что из сей многочисленной колонии при Петре II находился в качестве наставника один из Карпато-Россов, именем Зейкан. Кроме сего, известно всем, что два карпаторусские ученые, как-то ... Балудянский и Кукольник удостоились быть наставниками по прыведению Великого князя Михаила Павловича».

Вдома відомий вчений, член-кореспондент Угорської Академії наук В. Довгович активно виступив проти необ'єктивної характеристики способу життя русинів Закарпаття угорським етнографом І. Чапловичем. У статті «Зауваження до етнографії як до науки» (1824) В. Довгович так дорікнув йому: «Подиву немає меж, коли Письменник висловить іноді таке (як би то сказати м'якше?) безглузде твердження, що не лише суперечить дійсності й тверезому глузду, але й ображає націю!».

Ще більш конкретно виступив на захист належного рівня духовного життя вчений-славіст Михайло Лучкай у 1830 р. Він відкрито поставив питан-

ня: «Невже не було тут талантів, чи може тут панував глибокий сон, коли в цілому світі наполегливо розвивалася література?». І тут же конкретними прикладами розвіяв цей сумнів: «Таке твердження було б далеким від правди, бо гордився народ та духовенство й будуть пишати нацадки єпископ-реставратором Бачинським, красномовним Олексієм Ільковичем, дотепним Іоанном Пастелієм, видатним єпископом Григорієм Тарковичем. Тепер теж є талановиті люди і дуже добрі знавці мови, наприклад, Степан Андрухович та Іоан Чургович».

Історичні джерела

Л. Бачинський про рідну мову

Історичний досвід, численні приклади переконливо свідчать, що для зміцнення будь-якої народності або нації немає підойми міцнішої та тривкішої, аніж збереження питомої батьківської та материнської мови, писемності та віри. Як тільки який-небудь народ починає соромитися і цуратися рідної мови, писемності та релігії, а відтак і зовсім їх забувати, одразу ж починають відбуватися незворотні зміни і з самим цим народом.

Лист І. Зейкана Петру І

Государь мой! Раболепною покорністю признав Его императорско-го величества ... высокую личность в том, что изволил мне последнему сироту назначить в служение великому князю, но я уважая к толикому делу негодность, zelo боюся что ... оное бремя не снесу, тут надобна бодрость неусыпная, и искусство повсеместное, а я на что ни подумаю, всего мне недостает к исправлению моей в таком служении, должности.

В науках таких високих лицам пристойных я недостаточен, в языках не доволен, в придворных поступках весьма неозабочен, к тому же я человек чужестранный, беспомощный, сиротливый и многими напастями настрашенный, а сам уже стар и дряхл...

Покорно прошу Государь дабы меня в моем недоумении не принять гнева. Порадуйте меня желанным ответом, за что я вам вечно и верно служить обещаю.

Соловьев С. М. История России с древнейших времен.
В 15 кн. Кн. X. – М., 1963. – С. 92.

Відгуки про життя і діяльність Ю. Венеліна

Ви дуже зобов'язані всім моїм співвітчизникам, якщо не перестанете трудитися на користь їх історії. Вони вмістять Вас в число своїх благодійників і нащадки впишуть Ваше ім'я у храм безсмертя.

Лист В. Ядрілова до Ю. Венеліна. 1837, 28 червня.

Российская научная общественность навечно утратила знаменитого ученого, которым может истинно гордиться русская народная история как в наше, так и во всякое время.

Московские новости. – 1839. – № 40.

Монографию о болгарях Ю. Венелин начертил не на бумаге, а в сердцах целого возрождавшегося народа, начертил не пером, а живым влиянием своей личности.

Безсонов П. Юрий Иванович Венелин // Журнал Министерства Народного просвещения. – С.-Петербург. – 1882. – Ч. ССXXI. – С. 7, 8.

Скромная фигура благородного, самоотверженного и честного русского ученого, в молодые годы сошедшего в могилу как жертва житейских невзгод и лишений в обстановке господствующего в царской России полицейско-бюрократического режима, фигура Венелина стоит на высоком пьедестале, особенно в сознании болгарского народа, в числе первых его будителей и основоположников национально-освободительного движения.

...

В истории болгарского возрождения Ю. И. Венелин, закарпатский украинец по рождению, русский по культуре и романтик-славяновед по настроению, своими историческими и филологическими трудами, написанными на русском языке и изданными в Москве, представляет собою яркую выдающуюся фигуру, сыгравшую исключительно крупную роль "народного будителя" в начальный период болгарского возрождения.

Державин Н. С. История Болгарии. – М.; Л., 1945. – Т. 1. – С. 154, 236.

... Имя Гуцы не должно быть забыто и в истории национального пробуждения славянских народов.

Мавродин В. В. Борьба с норманизмом в русской исторической науке. – Л., 1949. – С. 13.

Ю. И. Венелин не был принят академическим сообществом столицы и не стал классиком славяноведения. Одной из причин такого недоразумения было холодное, если не сказать отрицательное отношение к нему ведущих авторитетов того времени. В русине, приехавшем из Закарпатья, они видели лишь одаренного провинциала и дилетанта, который со временем может составить им конкуренцию.

В этом смысле судьба Венелина чем-то напоминает драму Гоголя и Шевченко, гениальных писателей, попавших из теплых и уютных городков "неньки Украины" в студёные просторы северных столиц.

Тулаев П. Юрий Венелин. Древние и нынешние словене / П. Тулаев, Ю. Ругел. – М., 2004. – С. 16.

Едва ли в истории мировой культуры можно отыскать подобное феноменальное явление, когда молодой ученый одного народа оказал бы столь мощное воздействие на духовную жизнь другого народа.

Смолянинова, М. Юрий Венелин и болгарская литература эпохи национального возрождения // Ю. И. Венелин в Болгарском возрождении. – М., 1998. – С. 5.

... Это слабое численно, бедное материально, иногда даже угнетаемое более сильными соседями ... племя уже более тысячи лет не только существует и сохраняет свой язык, но еще и выдвигает из своей среды таких великанов духа и мысли, которые трудятся над духовным пробуждением и просвещением не своего только народа, но и всего славянства. Такого великана дала Подкарпатская Русь сто лет тому назад в лице Михаила Лучкая. Лингвист, историк, проповедник – он всю свою, сравнительно недолгую жизнь (1789–1843) посвятил труду на пользу своему народу и на пользу славянства.

Погорелов В. Карпаторусские этюды [1939]. Цит. за: Рудловчак, О. Біля витоків багатоводної ріки. До 200-ліття від дня народж. Михайла Лучкая // НЗМУК у Свиднику. – № 16. – Пряшів, 1990. – С. 7.

Між тодішніми угорськими Русинами розпочався такий науковий рух, що вони не тільки у себе дома мали відповідні сили для виховання молоді, але доставляли їм і до Галичини, а навіть для Росії. Такі імена, як Балудянський, Венелін-Гуца, Орлай, даліше Іван Земанчик, Петро Лодій, ще і досі мають почесне місце в історії російського шкільництва і російської науки... Здавалось через якийсь час, що Угорська Русь станеться джерелом, з котрого живуча вода розлілась по цілій Україні-Русі.

Наш угорський русин Юрко Гуца, що, втікаючи з Австрії перед репресіями, прозвався в Росії Юрієм Венеліним, як будитель народного духу болгарського, воскреситель їх славної минувшини стоїть гідно обіч імен таких болгарських патріотів, як Любен Каравелов, Раковський, брати Миладинови, Заря Стоянов.

Франко І. І ми в Європі. Протест галицьких русинів проти мадярського тисячоліття : зібрання тв. у п'ятдесяти томах. – Т. 46, кн. 2. – К., 1986. – С. 25, 341.

Тема 7.

ЗАКАРПАТТЯ У СКЛАДІ АВСТРО-УГОРСЬКОЇ МОНАРХІЇ (1867–1918 рр.)

Гадкуймо, аби наші потомки на нас не нарікали!
Абисьмо славу й честь заслужили перед руським народом і перед усім світом. Покажімо, што і ми такі люди, як другі, самі будуймо свою будучність! Не даймо, аби другі нам будували.

*Із рішення зборів Сігетської Руської Ради
про проведення всенародних зборів в Хусті
21 січня 1919 р.*

§ 1. Соціально-економічне становище краю

У другу половину XIX ст. Австрія ввійшла переможницею над угорською революцією 1848–1849 рр. Над керівниками революції було здійснено жорстоку розправу. Вся влада зосередилася в руках міністра внутрішніх справ Олександра Баха. Автономію, проголошену Конституцією 1849 р., було ліквідовано, та й саму Конституцію відмінили і наприкінці 1851 р. проголошено необмежений імператорський абсолютизм.

Однак в середовищі угорської панівної верхівки виникло незадоволення обмеженням її прав. До цього додалася ще й ізоляція Австрії на міжнародній арені і її поразка у війні з Пруссією за панування над німецькими землями. Габсбурги у 1867 р. змушені були піти на поступки. Вони дозволили сформувати уряд і обрати парламент Угорщини. Так виникла нова дуалістична (двосидна) держава із спільними міністерствами зовнішніх справ, оборони і фінансів та офіційною назвою Австро-Угорська імперія, але загальноживаною була назва – Австрія. Остаточне рішення з усіх питань приймав імператор Франц Йосиф. У межах монархії проживало одинадцять національностей: німці, угорці,

чехи, словаки, поляки, румуни, серби, русини та ін. За це її і називали клаптиковою імперією. Угорщина із Закарпаттям, як і всі західноукраїнські землі, залишилися в складі імперії.

Що собою являв наш край у другій половині XIX – на початку XX ст.? Сучасна його територія входила в основному до складу чотирьох комітатів: Ужанського, Березького, Угочанського і Марамороського, у яких в 1857 р. проживало 330 тис. чоловік, у тому числі 230 тис. русинів. Станом на 1910 рік територія цих комітатів становила близько 18 тис. кв. км. Комітати поділялися на райони у яких загалом проживало 848 160 чол., у тому числі русинів – 405 994, тобто 48,1%, угорців – 18%, євреїв – 15%, румунів – 11%, словаків – 4,5%, німців – 8% та ін. Отже, незважаючи на денационалізаторську політику австрійських і угорських властей, автохтонне населення – русини становили основну частину населення.

Після поразки революції 1848–1849 рр. трудовий люд продовжував зазнавати тяжкого соціального, національного і політичного гніту. Скасування кріпосного права в 1848 р. не полегшило становище селянства, воно залишалося в цілковитій залежності від поміщиків, сільської буржуазії, яка народжувалася, лихварів. Влада продовжувала проводити аграрну політику в інтересах великих землевласників. Згідно з царським указом від 2 березня 1853 р. було проведено так звану *сегрегацію* – відмежування урбаріальних лісів і пасовиськ від поміщицьких, а також *комасацію* – зведення в один масив усіх селянських господарств. При підтримці влади землевласники захоплювали кращі землі, що вело до обезземелення селян і формування сільської буржуазії. Новий, капіталістичний, лад розвивався за «прусською» моделлю, яка позбавляла основного виробника – селянина – власності на землю. Масово з'являються такі категорії селян як наймити, поденники, сезонні робітники. Ринкові відносини змушували землевласників використовувати сільськогосподарські машини і найману працю. Наприклад, якщо в 1895 р. на Закарпатті було 108 парових молотарок, то в 1915 р. – вже 199.

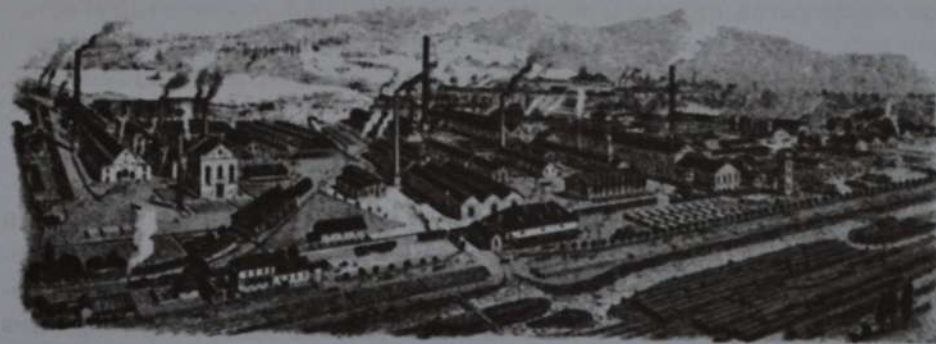
Поступово у низинних районах набирало розвитку садівництво, виноградарство, а в гірських – тваринництво і скотарство. Одним з головних джерел існування верховинського населення було вівчарство. Крім виробництва зернових, значно збільшилось вирощування картоплі й кукурудзи, які становили основний вид харчів народу.

Скасування кріпосного права відкрило деякі можливості і для розвитку промисловості, але угорські власті концентрували її навколо великих міст, а національні окраїни перетворювалися в сировинні бази. У другій половині XIX ст. на Закарпатті модернізували техніку і технології видобування солі в Марамороському комітаті. Почалась розробка граніту, каоліну, мармуру, вапняку, андезиту. Особливо інтенсивним був видобуток мармуру між ріками Теремля і Тересва та в районі Рахова і Ділового на Мараморощині.

У 1865 р. у с. Ільниця на Іршавщині була закладена перша вугільна шахта. На основі мануфактур, заснованих ще у другій половині XVIII ст., запрацювало 13 металургійних та металообробних заводів, які виробляли в основному сільськогосподарське знаряддя. Продуктивно працювали, зокрема, підприємства у Кобилецькій Полянці (на Мараморощині) і Фрідешові (біля Мукачеве).

Наявність великого масиву лісів сприяла розвитку лісозаготівельної та деревообробної промисловості. У 1869 р. в Ужгороді був побудований перший паровий лісопильний завод, а в 1882 р. – меблева фабрика «Мундус». Наявність достатньої кількості сировини і дешевої робочої сили приваблювали іноземний капітал. Так фірма «Клотільда» за рахунок угорського, австрійського і французького капіталів в 1868 р. у Великому Бичкові побудувала лісохімічний завод, який був першим у цілій Угорщині. Фірма «Бантлін» у 1893 р. побудувала Перечинський хімзавод, а фірма «Сольва» – хімічний завод у Сваляві. У 1903 р. в Чинадієві стала до ладу сірникова фабрика «Вулкан».

Швидкого розвитку набрали галузі будівельної промисловості, зокрема цегельно-черепична. Найбільше цегли і черепиці вироблялося на заводах в Берегові і Ужгороді. Продовжувала розвиватися борошномельна галузь на базі парових млинів. У 1898 р. була побудована тютюнова фабрика у Мукачеві. Початок XX ст. ознаменувався певними зрушеннями в техніко-економічному відношенні і початком електрифікації краю. У 1890 р. у с. Фрідешові (нині Кольчино на Мукачівщині) була побудована перша гідроелектростанція з потужністю генератора 200 кВ, яка працювала до 1961 р. Важливою подією була побудова електростанції в Ужгороді в 1902 р., яка започаткувала загальне освітлення міста. Розпочалося будівництво залізниць. Перша з них була прокладена між Чопом і Ужгородом в 1872 р., а в 1860–1870 рр. – Чоп–Мукачево, Чоп–Берегово–Виноградово–Королево–Хуст–Тячево–Мараморощ–Сігет. Велике значення для налагодження зв'язків Закарпаття з західноукраїнськими землями мала побудова в 1893–1905 рр. залізниці через перевал в напрям-

Панорама лісохімічного заводу фірми «Клотільда» у Великому Бичкові (з рекламного проспекта)

Угорська поштова листівка з видом залізниці у Карпатах

ку Ужгород–Великий Березний–Ужок–Сянки, а в 1881–1887 рр. до ладу стала залізнична гілка Мукачево–Свалява–Лавочне–Стрий через Верецький перевал. Східну частину Закарпаття з Галичиною з'єднала залізниця Мараморощ–Сігет–Рахів–Ясіня через Яблунецький перевал.

Хоч і повільний, але поступовий розвиток промисловості сприяв зростанню міст і містечок на Закарпатті, яких на початку ХХ ст. було 21. Найбільшими з них були Ужгород, Мукачево, Берегово, Хуст і Мараморощ–Сігет, в яких в 1910 р. проживало 76,5 тис. чоловік. Удосконалювалась і система міського самоврядування, яке здійснювали бургомістр, міська рада і міська дума. Участь у виборах обмежувалася високим майновим цензом.

Міста ставали не тільки адміністративними, а й торговельними центрами. Щороку в них проводилося по 8-9 ярмарків, на які приїжджали купці з багатьох міст Угорщини і Росії.

§ 2. Наростання протестних акцій. Гуцульська республіка і Всенародні збори у Хусті

У процесі промислового розвитку з'являвся і робітничий клас, який формувався із розорених селян і ремісників. На початку ХХ ст. у фабрично-заводській промисловості працювало понад 15,5 тис. чоловік. Становище робітників було вкрай тяжким. 15-16-годинний робочий день, низька заробітна плата, непомірні штрафи за найменші провини, відсутність техніки безпеки і, врешті, політичне безправ'я – все це лягло важким тягарем на плечі робочого

люду. Робітники протестували як могли. Від подання скарг вони переходять до проведення страйків, і в травні 1893 р. застрайкували робітники на будівництві залізниці Ужгород–Великий Березний, а згодом і робітники фабрики «Мундус». Основною вимогою страйкарів було скорочення робочого дня і підвищення заробітної плати. Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. робітництво Закарпаття влилося в революційну боротьбу пролетаріату всієї Угорщини, яку очолила утворена в 1890 р. Угорська соціал-демократична партія. Під її впливом робітники виявляли свій протест у формі першотравневих демонстрацій. Така демонстрація ужгородських робітників відбулася 1 травня 1899 р. біля Невицького замку.

До Закарпаття і всієї Угорщини доходили звістки про революцію 1905–1907 рр. в Росії. Про події, що відбувалися, зокрема, в Москві, повідомляла газета «Унгарі кезлень» («Ужгородські відомості»), яка виходила в Ужгороді. Це значно піднесло хвилю страйкової боротьби, і один із страйків робітників-лісорубів хімзаводу фірми «Бантлін» на початку 1906 р. закінчився перемогою – власники підвищили заробітну плату.

Незадоволення існуючим економічним і політичним становищем охопило і сільськогосподарських робітників, батраків і сільську бідноту. Закарпатський селянин вже не обмежувався вимогами економічного характеру – боротьби за землю, а включився і в політичну боротьбу. Це яскраво видно на прикладі подій, що мали місце в с. Білки на Іршавщині. Тут 15 січня 1906 р. відбувалися вибори сільського старости, під час яких влада намагалася провести свого ставленика, а селяни – свого представника, Юрія Горзова. Відчуваючи програв, влада спровокувала криваву сутичку, в результаті якої було вбито 13 чоловік і 36 поранено, а 13 було віддано до суду. Все-таки старостою села був обраний Юрій Горзов. Протестні акції по всьому Закарпатті не стихали аж до початку Першої світової війни.

Угорські власті, здійснюючи денационалізаторську політику, повели наступ навіть на право закарпатців на віросповідання. Виступаючи проти мадяризації, на початку ХХ ст. у 28 селах жителі почали переходити у православ'я, зокрема в таких як Іза, Липча, Ясіня, Великі Лучки, Чумальово, Тереля тощо, що ввійшло в історію під назвою «православний рух». Угорський уряд сприйняв це за прояв симпатії закарпатців до російського і других слов'янських народів і організував два Марамороські процеси – у 1904 і 1913 рр. На другому судовому процесі було здійснено судову розправу над 94 селянами із сіл Іза, Липча, Ясіня, Великі Лучки. Всіх звинуватили у «державній зраді». 32 селяни було засуджено на 39,5 років ув'язнення.

Угорський уряд денационалізаторську політику проводив і через ліквідацію українських шкіл. Якщо в 1880/1881 н. р. на Закарпатті було 349 початкових шкіл з українською мовою навчання, то в 1900–1901 н. р. їх залишилося тільки 29. А згідно з так званім законом Аппоні, в 1907 р. і вони були

ліквідовані до Першої світової війни. Так трудолюбивий люд терпів політичне безправ'я і економічний гніт.

Злиденне економічне становище призводило до вкрай поганого харчування населення, особливо на Верховині. Етнограф Ю. Жаткович у 1900 р. так описав їх раціон: *«вранці варена картопля з капустою, на обід – капуста з вареною картоплею, на вечерю – смажена картопля»*. Постійне недоїдання, хвороби, важка щоденна праця призводили до високої смертності серед закарпатського люду. Вона була найвищою в Європі. Все це разом з політичним безправ'ям змушувало закарпатців шукати кращої долі в західноєвропейських країнах та за океаном. За період з 1899 до 1914 р. із Закарпаття емігрувало 120 тис. чоловік.

Становище було настільки тяжким, що єпископ Юлій Фірцак звернувся до угорського уряду з меморандумом, в якому просив вжити заходів щодо поліпшення становища русинів, особливо верховинців. У відповідь угорський уряд у 1897 р. доручив держслужбовцю Е. Егану організувати «Верховинську акцію» – ознайомлення зі становищем населення гірських сіл. Все побачене він підсумував у «Меморандумі», який закінчувався таким невтішним висновком: *«Неспромога дивитися на сей вимираючий нарід. Нині можна уже передбачити день, коли остатній русин утече зі свого краю»*. Накреслені заходи

по покращенню життя верховинців так і залишилися на папері, а самого Е. Егана у вересні 1901 р. місцеві багатії вбили.

Тяжке становище місцевого населення у складі Австро-Угорщини ще більше погіршилося у зв'язку з Першою світовою війною, оскільки територія краю також стала ареною воєнних дій. Масовими стали реквізиції сировини і продовольства для австро-угорської армії, що призвело до ще гіршого становища селянства. Воно сподівалося на визволення від колоніального гніту і радо вітало російське військо, яке у вересні 1914 р. перейшло Ужоцький перевал і оволоділо прилеглою частиною краю. А в жовтні 1915 р. закарпатці як могли надавали допомогу російським військовополоненим. Австро-угорські власті

жорстоко переслідували тих, хто допомагав російській армії. Угорський військовий суд в Марамороській жупі 35 чоловік засудив навіть до смерті. Такі криваві розправи за «зв'язок з ворогом» відбулися в селах Ясіня, Великий Бичків, Верхня Апша, Торунь та ін. Та ніякі репресії не змогли вплинути на послаблення антивоєнних настроїв населення. Навпаки, молодь тікала в гори, організовувала загони і нападала на австро-угорських чиновників та місцевих багатіїв. Такий загін в 1916 р. діяв під керівництвом М. Шугая.

Епохальними подіями в європейській історії став розпад Російської імперії на Сході в 1917 р. і Австро-Угорської на Заході в 1918 р. На уламках останньої з'явилися нові незалежні держави: Чехословаччина, Угорщина, Австрія, Королівство сербів, хорватів і словенців, Польща та Західно-Українська Народна Республіка.

Закарпаття залишалося у складі Угорщини, але до нього виявляли інтерес й інші сусідні держави. Тому гостро постало питання про державну належність краю. Новостворений уряд Угорщини, очолюваний М. Карольї, і не думав розв'язувати соціально-економічні проблеми в інтересах народу, що викликало піднесення хвилі революційної боротьби. У містах відбувалися масові виступи проти місцевих властей, селяни почали насильно захоплювати поміщицькі і державні землі. На Закарпатті, як і у всій Угорщині, для керівництва революційною боротьбою почали створюватися селянські і робітничі Ради. Крім соціально-економічних вимог, вони вимагали возз'єднання Закарпаття з Україною. Ця історично виправдана вимога у загальному вигляді була викладена у резолюції селянської Ради села Синевир Волівського району у грудні 1918 р.: *«Ми, народ Синевира, єдиногласно из'являємо, що ми хочемо до України присоединитися і з ними воедино жити ... з своїм народом, з нашими братами, хочемо любовно жити з тими, откуда наш корінь проїсходить, от востока»*. Під натиском наростаючого революційного руху угорські власті змушені були визнати міжнародне право націй, в тому числі і русинів Закарпаття, на самовизначення і 21 грудня 1918 р. парламент прийняв конституційний Закон № X «Про автономію Руської нації, яка проживає на території Угорщини». Автономна територія отримала назву «Руська Країна» (дехто перекладає з угорської як «Русинська Країна»). Однак така поступка угорських властей не могла зупинити наростання революційної боротьби народних мас.

Революційне піднесення відбувалося й у східній частині краю. 8 листопада 1918 р. в с. Ясіня на Мараморощині відбулися загальні збори населення, на яких виступили С. Клочурак, І. Климпуш, М. Сабадюк, які затаврували політику угорських поневолювачів, закликали створити загони міліції. Для керівництва боротьбою було обрано Раду з 42 чоловік та її Головну управу у складі 10 чоловік і прийнято рішення про возз'єднання з Західно-Українською Народною Республікою. З цим рішенням С. Клочурак і І. Климпуш поїхали в Станіслав з надією його реалізації, а 8 січня 1919 р. озброєні загони гуцулів

Едмунд Еган

вигнали угорських солдат, встановили свою владу і проголосили Гуцульську Республіку. Однак вона проіснувала недовго – у квітні 1919 р. її було повалено військами боярської Румунії.

Та ніякі окупанти не змогли подолати волю закарпатців до возз'єднання з Україною. Ще 18 грудня 1918 р. учасники зборів у Мараморош-Сигеті закликали провести 21 січня 1919 р. у м. Хуст Всенародні збори, на яких мали би визначити державну належність Закарпаття, «*бо в цілїм світі кожний народ говорить про себе де він хоче бути, чи з своїми людьми, чи з другими народами*».

Заклик був почутий, і 21 січня 1919 р. до Хуста прибуло 420 обраних делегатів, які представляли 175 населених пунктів. Крім них в Хуст прибуло близько тисячі гостей з навколишніх сіл. Роботу Всенародних зборів (зібрання ще називають Всезакарпатським з'їздом) відкрив голова Хустської Народної Ради М. Бращайко, який наголосив, що головним завданням є вирішення державної приналежності Закарпаття. Після нього виступив селянин із с. Нанково І. Волощук і внїс пропозицію возз'єднати Закарпаття з великою Україною, яку було підтримано і одногосно прийнято. Так було юридично закріплено волю закарпатців до возз'єднання краю з Україною, після чого делегати співали «Многая літ», вигукували гасла «Да живе Україна!», «Най вас Бог благословить!».

Треба відзначити, що державною належністю Закарпаття цікавилися і емігранти у США. У листопаді 1918 р. серед них був проведений плебісцит, в результаті якого 67% голосуючих висловилися за включення Закарпаття до складу Чехословаччини, 28% – за возз'єднання з Україною та ін. Лідер закарпатських емігрантів Г. Жаткович повідомив про цей результат президента Чехословаччини Т. Масарика.

В умовах піднесення національно-визвольного руху угорський уряд подав у відставку. Цим скористалися комуністи, і 21 березня 1919 р. вони проголосили Угорську Радянську Республіку, яка проіснувала 133 дні. Радянська влада була встановлена і на Закарпатті, де проіснувала 40 днів.

Складні політичні умови спонукали національно-патріотичні сили до вироблення єдиного курсу в питанні державної належності Закарпаття, і 8-9 травня 1919 р. відбулося об'єднання Пряшівської, Ужгородської та Хустської Рад у Центральну Руську Народну Раду, яка прийняла спільне рішення про входження Закарпаття до Чехословаччини.

Історичні джерела

Нарід, що не має ні землі, ні худоби, чия доля в руках лихваря; нарід, що залежить від настрою і сваволі свого лихваря; нарід, споєний зумисно і здеморалізований, котрому вже ні священик, ні сільський голова не можуть прийти на поміч, якого кожен урядовець використовує і кривдить; нарід, якому взагалі ніхто в світі не подає руки допомоги, – сей нарід буде поступово падати матеріально і морально щодалі нижче, аж поки не загине.

Еган Е. Економічне становище руських селян в Угорщині : меморандум. – Ужгород, 2001. – С. 23–24.

Всенародні збори угорських русинів-українців з дня 21-го януара 1919 року визказують зєднанє всіх русинів украинців комітатів Мараморош, Угоча, Берег, Унг, Земплин, Шаріш, Спіш и Убауйторна и прирученє русинами украинцами заселених земель до Соборної України, просять, щоби нова держава при виконаню сеї злуки угляднила особливе (окремїшнє) положєне угорских русинов украинцов...

Сергійчук В. Українська соборність. Відродження українства в 1917–1920 роках. – К., 1999. – С. 402.

Тема 8.

КУЛЬТУРА КРАЮ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст.

Дай сину твоему здоровый разум, дай ему добрый нрав, дай ему науку, способность трудолюбия, доброе сердце, любовь к Богу и ближнему, дай ему добрую волю, и уже дал еси ему богатство, которое ни червь не подбедает, ни вор не подкапывает, которое и в беде и нещастии останется с ним на вѣки... Богатство крылья имеет и часто улетает.

О. Духнович

§ 1. Освіта

Після придушення угорської революції 1848–1849 рр. Габсбурги, боячись нового революційного піднесення, пішли на пом'якшення гостроти національного питання, незначне розширення демократичних свобод і задоволення певних інтересів народів. Крім того, нові – капіталістичні – умови економічного розвитку вимагали піднесення культурно-освітнього рівня населення, особливо робітників.

Деяке полегшення відчули і закарпатські русини – їм навіть було дозволено займати урядові посади. Закарпатська прогресивна інтелігенція була приємно здивована такими поступками. О. Духнович у 1862 р. відзначив: *«Кто бы был пред 12 літами осмилился и подумати, что и бидный потупленный русин может быти публичным чиновником, то бы был грех до неба вопиющий, если бы русин намагався писарем быти»*.

Скориставшись пом'якшенням денационалізаторської політики Габсбургів, прогресивна частина закарпатської інтелігенції розгорнула роботу у справі

поширення освіти серед народу, захисту і розвитку рідної мови, звичаїв, традиційської православної віри.

Практичним кроком на цьому шляху було створення у 1862 р. за ініціативою О. Духновича Товариства Іоана Хрестителя. У його статуті чітко відзначалося, що «цель общества вспомогати скудных». О. Духнович виступив ініціатором заснування і Товариства св. Василя Великого, яке почало діяти в 1862 р. Метою його діяльності було «сочинение, составление, издавание, награждение и распространение книг школьных...». Цьому сприяло і заснування в 1863 р. першої друкарні в Ужгороді.

Завдяки діяльності товариств на Закарпатті почали виходити перші періодичні видання: «Месяцеслов» – з 1865 р., газета «Свет» – в 1867–1871 рр., замість неї з 1871 р. почала виходити газета «Новый Свет», яка в 1873 р. була реорганізована у нове видання – «Карпат», яке виходило до 1886 р. Така часта зміна назви видань була викликана втратою їх авторитету, оскільки матеріали писалися «язичієм» – мішаниною церковнослов'янської з російською мовою та місцевими діалектами, а «Карпат» дотримувався мадярофільської орієнтації. Протилежну позицію займала газета «Сова», видання якої у 1871 р. організував В. Кімак. Вона гостро критикувала політику асиміляції, висміювала прислужників властей, за що після п'ятого номера була заборонена. Редактор В. Кімак змушений був емігрувати в Росію. Тільки у 1897 р. замість «Карпат» почала виходити газета «Наука» за редагуванням В. Гаджеги. Її мова вже була наближена до народної, і, змінивши назву, газета виходила ще і в 20-х рр. XX ст. З 1898 до 1919 р. в Будапешті видавалася «поучительно-газдовская новинка для угро-русского народа» – «Неділя». Вона друкувалася місцевим діалектом і публікувала твори Т. Шевченка, Марка Вовчка, Л. Глібова, Л. Толстого та ін. У 1867 р. викладач Ужгородської вчительської семінарії Андрій Ріпай видавав першу педагогічну газету «Учитель», яка надавала значну методичну допомогу вчителям, виступала за поліпшення їх матеріального становища. Разом з тим газета активно виступала проти політики мадяризації, яка охопила

Газета «Новый Свет»

вже і богослужіння в церквах. Наприклад: в «патріархальної церкви Унгарської уже за полгода не по-русски держится проповідь». Саме за таку критику власті заборонили видання газети. Вийшло всього 30 номерів.

Активізація суспільно-політичного життя, з усіма його вадами, все-таки сприяла розвитку освіти, розширенню мережі народних шкіл і вже в 1868/1869 навчальному році в краї працювало 473 народні школи, в яких в основному дітей навчали рідною мовою. Однак вчителі перебували у важкому матеріальному становищі, їх утримувала як могла сільська громада, не вистачало підручників, що вело до низького рівня викладання.

Таке становище не задовольняло навіть пануючу угорську верхівку, яка усвідомила необхідність приведення системи шкільної освіти у відповідність з новими умовами економічного розвитку. У зв'язку з цим у 1868 р. була проведена реформа шкільної системи. Вона багато в чому повторювала елементи реформи Марії Терезії, але на більш реальному підґрунті – школи остаточно звільнялися з-під контролю церкви і підпорядковувалися державі, вводилося загальне обов'язкове навчання дітей віком від шести до п'ятнадцяти років. Кількість шкіл збільшувалася, але за рахунок шкіл з угорською мовою навчання.

У свою чергу, в мовному питанні школи візували роботу представників русофільського напрямку. Ще до реформи, у 1865 р., вийшла «Грамматика письменного русскаго языка» К. Сабова (250 с.). Мету цього видання автор визначив так: «Послужити народу своему изданием этой книги тогда, когда она сталась потребнейшею хлеба ежедневного, и когда однако ж никто не заботится об издании оной».

Позитивним у «Грамматиці...» було те, що при її вивченні учні опанували знання з історії та географії. Наприклад, для засвоєння правила вживання великих букв розповідається, що у Європі є моря: «Средиземное, Адриатическое, Черное и Балтийское». У «Грамматиці...» вміщено уривки з біографії М. Ломоносова, вірші О. Пушкіна, І. Тургенєва, оповідання Марка Вовчка.

У 1890 р. була видана «Русская грамматика и читанка с упражненіями и задачами. К изучению угорско-русского литературного языка» Є. Сабова (174 с.). У ній граматичні правила подавалися по-російськи і паралельно по-угорськи. Однак ця граматики була далекою від російської і угорської літературних мов. Є. Сабов багато зробив для збереження давніх писемних пам'яток, творів закарпатських літераторів та істориків і уривки з них опублікував у збірці «Христоматія церковно-славянскихъ и угро-русскихъ литературныхъ памятниковъ» (Унгвар, 1893).

У 1896 р. були відкриті «господарські повторні школи», в яких учнів ознайолювали з господарськими професіями. Діяли і горожанські школи з шестирічним курсом навчання, випускники яких могли працевлаштуватися або продовжувати навчання. Ці школи відкривали у великих містах і приймали до них тільки тих дітей, які добре володіли угорською мовою. Напередодні Першої світової війни таких шкіл було 9.

У 1856 р. Ужгородську чотирикласну гімназію було реорганізовано у повну восьмикласну середню школу. Її директором був талановитий організатор і педагог І. Чургович. У гімназії здобували освіту вихідці із Північної Угорщини, Східної Словаччини і Галичини. У 1850-х рр. у ній навчалися 22 галичанини. У 1900 р. гімназія нараховувала 590 учнів. У 1895 р. було відкрито гімназію в Берегові з угорською мовою навчання, а з 1919 р. – введено українську мову навчання. Гімназія діяла і в Мукачеві, в якій окремі предмети викладали російською мовою вихідці із Галичини і емігранти з Росії.

В Ужгороді продовжувала працювати греко-католицька півцеучительська семінарія, директором якої в 1858–1883 рр. був Михайло Лихварчик, а далі – Юлій Дрогобецький. Останнім директором був А. Волошин – із 1917 до жовтня 1938 р. – з руською мовою навчання і проукраїнською орієнтацією. Семінарію ліквідували у 1945 р. Тепер в її приміщенні розміщений юрфак УжНУ.

Важливим кроком у поєднанні освіти з виробництвом була діяльність в 1897–1918 рр. реальної школи з техніко-природничим профілем навчання і відкриття в 1883 р. керамічного училища, спеціальної школи для глухонімих, а при Ужгородській міській лікарні – курсів з підготовки акушерів. В Ужгороді діяла і учительська семінарія з угорською мовою навчання, яка належала Мукачівській греко-католицькій єпархії, а в 1914 р. була відкрита державна учительська семінарія в Мукачеві.

Попри деякі позитивні зміни в галузі освіти політика угорської влади була спрямована на асиміляцію населення. Це підтверджується конкретними заходами влади. Так, в 1874 р. парафіяльні школи з рідною мовою навчання були реорганізовані у так звані змішані школи, у яких більшість предметів викладалися угорською мовою, а з 1879 р. в усіх школах вводилося обов'язкове вивчення угорської мови, а викладачів, що не володіли нею, звільняли з роботи. В результаті реалізації денационалізаторської політики за 20 років

(1875–1895 рр.) на Закарпатті було ліквідовано 238 шкіл з українською мовою навчання, що призвело до зростання неписьменності серед русинів до 85,5%. Багато дітей залишалося поза школою. Таких, наприклад, у Марамороській жупі в 1874 р. було понад 65%. Ганебним актом угорського шовінізму була заборона в 1916 р. слов'янського алфавіту – кирилиці як в державних, так і в церковних школах та запровадження латинського алфавіту.

У таких умовах життя вимагало талановитих педагогів, які б чесно і самовіддано служили інтересам народу. Таким на ниву освіти ступив **Олександр Духнович**. Найперше він турбувався забезпеченням учнів підручниками. Ще у 1847 р. він видав буквар «Книжиця читалная для начинающих» (120 с.), яка неодноразово перевидавалася, а в 1853 р. світ побачила його «Сокращенная грамматика письменного рускаго языка» (51 с.), написана мовою, близькою до народної. Великою підмогою вчителям став «Краткій землеписъ для молодыхъ Русиновъ» (1851) – своєрідний підручник з історії та географії, в якому зроблено географічний опис усіх великих країн світу, вміло поєднаний з географією та історією рідного краю. Настільною книгою для вчителів став підручник «Народная педагогія в пользу училищ и учителей сельских» (1851) – перший не лише на Закарпатті, а й в усій Україні з дидактики навчального процесу. Будитель закликав вивчати історію рідного краю, бо вона виховує в молоді почуття пошани до своїх предків, любов до рідної землі і національну гідність. Як заповіт, звучать його слова до вчителя: *«Чтобы в детях народолюбия возбудил и в сердцах их зажегил Любовь к своей народности, ибо человек без народности подобен есть скитающемуся волку, котрому всякий лес отечеством есть».*

О. Духнович як талановитий педагог в кожній дитині бачив радість вступу до школи, устремління до пізнання навколишнього світу:

Мамко, мамко, куп ми книжку,
Тинту, папір і табличку,
Бо я пойду до школи,
Учитися поволи.
Діти в школі ся молити
Учат, красно говорити,
Знают тонко співати,
Каждому честь давати.
Там учаться, як на світі

«Книжиця читалная для начинающих» О. Духновича

Треба мудро, чесно жити,
Як треба ся сповідати
І як всягда справовати.

О. Духнович з болем у серці спостерігав, як тяжке економічне становище народу супроводжується ще й духовним збідненням, зокрема занепадом шкільної освіти.

Незважаючи на зусилля прогресивної інтелігенції покращити систему освіти, вона в умовах колоніального становища краю залишалася на низькому рівні. Сучасники вказували на відсутність достатньої кількості шкіл, матеріальної бази, низький рівень методики викладання. Один із них, І. Сільвай, так охарактеризував стан освіти: *«Обыкновенно чтением, изучением истин веры и затверживанием молитв ограничивалось все школьное образование нашего народа. По выходе из школы учившиеся скоро позабывали и читать, а еще меньше умеющих писать. Причины такого дурного состояния наших народных школ: неудовлетворительная педагогическая подготовка наших дьячков, скудное жалование их, нерасположение простолюдинов к грамотности и непосилание детей в школу зимой, за неимением обуви и теплой одежды, а летом по причине употребления детей в полевых работах, неимение учебников и проч. Высших училищ, например реальных школ, гимназий, у нас нет, так как они все мадьярские».*

У таких же тяжких соціально-економічних і політичних умовах знаходилась і наука. І все-таки вона розвивалася.

§ 2. Наука

В умовах асиміляторської політики угорських і австрійських правлячих кіл гостро постала потреба довести право автохтонного населення, русинів, на політичне існування. Цю тезу з трибуни угорського парламенту науково обґрунтував А. Добрянський. Свої аргументи згодом він виклав у праці «О западных границах Подкарпатской Руси со времён св. Владимира» (газ. «Слово», 1880), в якій доводив, що русини раніше за угорців поселилися на території краю і перебували у сфері впливу Київської Русі, а певний час після входження до складу Угорського королівства користувалися широкою автономією. І тільки через століття цей край став *«утраченным достоянием русского племени»*. Головна праця А. Добрянського – «Австрійські слов'яни і мадяри» (1861), в якій обґрунтував право кожного народу на самовизначення і передбачав розпад клаптикової Австро-Угорської імперії.

Ряд важливих питань з історії Закарпаття досліджував О. Духнович, але його праці не були опубліковані, оскільки зроблені в них висновки не

відповідали політиці правлячих кіл Австрійської імперії. Такою є праця «Истинная история Карпато-Россов». Її опублікував російський вчений Ф. Ф. Аристов у 1914 р. в журналі «Русский Архив». Інший російський вчений – К. Л. Кустодієв у 1877 р. видав ще одну його працю – «История Пряшевской епархии». У рукописі залишилася праця «О народах Крайнянских...», яка була опублікована вже в наш час. У ній описано життя, побут, традиції закарпатських русинів. Народолобець вірив, що ні економічне, ні духовне поневолення не може вбити в народі кращі його риси. Крайнянський народ *«есть яко здорового тела, так ясного и здорового ума и памяти, в очах его характер щирости, справедливости, великодушия и совестныя чистоты показываются, в лицах же и устах жаль сердца и беспокойность души видима есть»*. Закарпатський трудівник *«не жадаєт чужое, он красти не знает и просто всё его именьи смело лежит без замков»*. Будителю і просвітителю О. Духновичу в 1997 р. в Ужгороді було відкрито пам'ятник (скульптор М. Белень).

В історичній науці другої половини ХІХ ст. відбулися якісні зрушення в оцінці ряду важливих питань з минулого Закарпаття. Зокрема, було доведено, що закарпатські русини не тільки взагалі належать до східних слов'ян, а безпосередньо споріднені з українським народом.

І першим це зробив **Анатолій Кралицький** (1835–1894), заявивши: *«Мы семья преславной Украины и незабвенного Запорожья»*. У статті «О малороссиянах и козаках» українських козаків називає «братями-соплеменниками».

Він перший із закарпатських вчених вжив етнонім «українець» і зробив це в історичній повісті «Князь Лаборець» (1863), яка відразу стала популярною і неодноразово перевидавалася у 20–30-х рр. ХХ ст.

Перу вченого належать сотні науково-популярних праць, зокрема таких як «Северо-Восточная Угорщина», «Степная жизнь на дальних Уграх», «Русины Лаборские» та ін. Він описав архіви багатьох монастирів Закарпаття, виявив і опублікував багато давніх писемних пам'яток.

А. Кралицький, як патріот своєї землі і народу, з великою любов'ю і знанням справи ставився до їх історії, до відомих діячів. Наприклад, автора граматики А. Коцака він назвав «знаменитым мужем». Вчений вказав на генетичну спорідненість закарпатських русинів із українським народом. Український народ – це *«люди насквозь проникнути честностью, поважны, веселы ... трудолюбивы, совсем отданы гостеприимству, любви и спиву»*.

Анатолій Кралицький

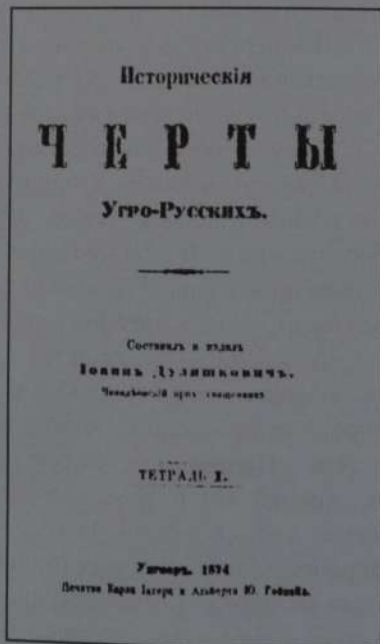

Іван Дулішкович

Та все-таки завдання полягало в тому, щоб написати комплексне дослідження з історії Закарпаття і зробити його доступним для широкого кола читачів.

Із цим завданням сповна справився **Іван Дулішкович** (1815–1883) – уродженець с. Голятин на Міжгірщині. Дослідник зібрав великий фактичний матеріал, підготував його до друку, але матеріальні нестатки не дозволили йому це зробити. І тільки за фінансової підтримки іншого священника, О. Павловича, вдалося видати працю «Исторические черты Угро-Русских» у трьох книгах (1874, 1875, 1877). Автор не забув надану йому допомогу і у вступі до першої книги відзначив: «Долж-ностию своею считаю объявити, что возможность печатания сего сочинения удалось наиболее вследствие поддержки Его высок. Преп. Приходского Священника Свидницького Александра Павловича, мужа благородных чувств, народного писателя и поджигателя всего ведущего к просвещению народа нашего, далее вследствие и других мною много уважаемых лиц, давших предварительно денежное пособие».

Джерельна база та історіографія праці свідчать, що її автор добре був обізнаний із найновішими досягненнями історичної науки. На основі даних візантійських і римських авторів він дослідив історію Закарпаття на тлі минулого всіх слов'ян, визнавав, що вони – автохтонний європейський народ і поділяються на східних, західних і південних. Причому цілком справедливо східних поділяв на «великороссов в северо-восточной России, на мало Руссов – в южной России, и бело Руссов – в западной части России». На основі багатьох джерел вчений дійшов правильного висновку, що русини Закарпаття є невід'ємною частиною українського народу: «Угорские Руссы принадлежат к мало-русской ветви». А називають їх «руськіє», на думку автора, лише тому, що «выговор сей наиболее соответствует коренному слову "Русь"».

Титул історичного дослідження І. Дулішковича

І. Дулішкович був високоєрудованим вченим свого часу і добре знав стан історичної науки в Європі. Він часто цитував уривки з праць таких відомих славістів як П. Шафарик, Й. Енгель, М. Карамзін, хронік С. Кезаї, Я. Длугоша тощо. Закарпатський вчений захищає честь і гідність давньоруського літописця Нестора від нападок німецьких істориків, зокрема Тунмана, які намагалися принизити значення «Повісті минулих літ» як історичного джерела, що «будто бы Нестор был лишь Чернец, невежда, да что письма его слишком баснями, анахронизмами и ошибками переполнены». І. Дулішкович називає Нестора «уважаемым» і підкреслює, що він «рожденный славянин, писатель русский XII века, который составил сочинение свое из жерел домашних, преданий древних, повестей и песен народных». Друга книга присвячена діяльності на Закарпатті русько-литовського князя Федора Корятювича. Як і І. Базилович, І. Дулішкович високо оцінює його як захисника національних інтересів русинів, який «жити ждал не только в качестве управляющего князя; но и об общем благе труждающегося мужа».

У третій книзі досліджується історія Мукачівської єпархії, показано боротьбу єпископів М. Ольшавського, І. Брадача за незалежність від Егерської єпархії латинського обряду, яку успішно завершив єпископ А. Бачинський.

Звичайно, з позиції сьогодення стану історичної науки до праці І. Дулішковича можна висунути ряд претензій. Та й він сам визнав свої недоліки: «Все возможное сделал для представления достопочтенным читателям чого-то занимательного, и если все-таки мое намерение мне не удалось – то недостатки пусть исправят опытейшие». Така самокритичність аж ніяк не применшує ролі праці. Її поява була значним кроком як на шляху дальшого розвитку історичної науки на Закарпатті, так і в піднесенні національної самосвідомості закарпатських русинів, коли прогресивні сили краю вели боротьбу проти денационалізаторської політики угорських властей. Саме це її достоїнство відзначив український історик В. Лукич у 1887 р.: «Се діло серйозне і оперте на жерелах історичних, має добру ціль, а іменно оповіданням повної історії угорсько-руського народу розбудити у земляків почуття народности». Передбачливо писала газета «Слово» у 1874 р. про І. Дулішковича: «сочинитель будет причислен к тем мужам, котрим наш народ благодарностью одолжится». Сам історик повідомив, що написав працю для «Русской братии, усердно почитающей память предков своих». Вшануємо і ми, дорогий читачу, пам'ять про відомого історика Закарпаття.

Важливим завданням прогресивної частини закарпатської інтелігенції було викриття політики мадяризації і захист національних прав русинів. Із цим завданням успішно справлявся **Іван Сільвай** (псевдонім – Уріл Метеор, 1838–1904). Народився у с. Сускове на Свалявщині. Був священником у багатьох селах, помер у с. Нове Давидково на Мукачівщині.

Задумуючись над гіркою долею співвітчизників, Іван Сільвай у своїй багатій історико-публіцистичній творчості глибоко осмислює історичне минуле

Іван Сільвай

Закарпаття. Найкраще це зроблено в «Автобіографії». Мовою фактів він охарактеризував усі основні етапи історичного розвитку краю, показав тяжке соціально-економічне становище та політичне безправ'я закарпатських русинів у складі Угорського королівства, а згодом Австро-Угорської імперії. Цілком слушно підкреслює, що іноземці позбавили їх можливості користуватися природними багатствами рідної землі. І. Сільвай називає народ бідним, а його працю – «*кровавым трудом*». У феодально-кріпосницьку епоху «*крепак был раб, скот, ниже скота*».

Особливо велика заслуга І. Сільвая в тому, що він широко охарактеризував суспільно-політичне життя на Закарпатті в дру-

гій половині XIX ст., в якому і сам брав участь. В історико-публіцистичних творах захищав національні інтереси русинів. Найбільш аргументовано це зроблено у статті «О современном положении русских в Угрии», підписаній криптонімом NN. У ній простежено весь процес розвитку системи політичного гноблення в Угорщині, але і в таких умовах закарпатці висунули із свого середовища ряд учених і культурно-освітніх діячів. Він гідно оцінив І. Базилевича, який був «*не только первым из знаменитых монахов ... но и историком*». І. Сільвай високо оцінив діяльність А. Добрянського, назвавши його «*душою движения*», і О. Духновича, який «*пробуждал своих соплеменников из летаргического сна*».

І навпаки, у статті «Положение угорских русских под управлением Стефана Панковича, епископа Мукачевского» (1875) Іван Сільвай засудив діяльність цього єпископа, оскільки вона була спрямована на посилення мадяризації закарпатських русинів. С. Панковича засудив як такого, що свій народ «*очернил пред мадыарским правительством*».

Слід сказати і про патріотичні мотиви у творчості І. Сільвая. Він з великою любов'ю розповідає про рідний край, Карпатські гори, які своєю неповторною красою зачаровують як їх мешканців, так і чужинців. Навчаючись у Пешті, він з нетерпінням чекав канікул, щоб ступити на рідну землю і переступити поріг батьківської хати.

Творчість І. Сільвая була оцінена неоднозначно. Народовці (український напрям) у 1920–1930-х роках критикували його за відмову від української мови. Дійсно, у запалі боротьби проти політики мадяризації його заповонило почуття приналежності закарпатських русинів до «руського» народу і сподівання на порятунок з боку православної Росії. Представники русофільського напрямку

значно перебільшували його творчість, зокрема поетичну.

Сам І. Сільвай вважав, що «*жизнь человека оценивается пользою, принесённой для общего блага*». Без сумніву, він з числа тих, котрі трудилися «*для общего блага*».

Поряд з І. Сільваєм активну громадсько-політичну роботу проводив **Іван Раковський** (1815–1885). Він гостро критикував власті за політику мадяризації, зокрема метод проведення перепису населення. Так, у анкетах власті передбачили все: територію, статі, освіту, але «забули» щось важливіше. Тому І. Раковський нагадував, що в анкетах «*нигде нет графы для означения: кто к какой народности принадлежит, а внимание обращено на лошадей, быков, коров, коз, овец, буйволов, свиней, а народы, живущие в Венгрии, совсем вытиснены из угорской статистики, будто бы вовсе не было никакого национального различия ... где, в которых комитетах живут немцы, славяне и румыны, кажется, до этого нет мадыарам никакого дела*».

За сприяння І. Раковського з 1856 р. почала виходити «Церковная газета», яку власті в 1859 р. перейменували на «Церковный вестник», який того ж року був заборонений. Причина в тому, писав І. Раковський, що він видавався «*великорусским языком*» і «*в глазах правительства он становился колючим тернием и ужасом, угрожающим безопасности государства*». Однак І. Раковський помилково вважав, що мова русинів є та сама, що й «московська».

Переслідуваний властями, І. Раковський змушений був перебраться в с. Іза на Хустщині, де показав себе талановитим освітянином, залишивши добрий слід на педагогічній ниві.

Велика заслуга закарпатських вчених і культурно-освітніх діячів в тому, що вони реально зображували життя, звичай і побут народу, розвиваючи етнографічну науку. Належне місце серед них займає **Олександр Митрак** (1837–1913) із села Плоске на Свалявщині.

Щоб зібрати доказові факти і донести їх до відома широкої громадськості, він у 1867 р. здійснив подорож по гірських селах краю. Свої враження від побаченого він описав у нарисі «Путевые впечатления на Верховине» і опублікував у газеті «Свет». Спостережливий мандрівник описав не тільки красу рідного краю, а й її недосяжність для простого верховинця. Злидні і бідність, що спостерігалися на кожному кроці, охоплювали всіх, не обминаючи і дітей. На

Іван Раковський

Олександр Митрак

запитання, як їм живеться, вони смутно відповіли: *«Тісно паночку, не є хліба».*

Знайдені на дорозі дорогоцінні камені (доломіти) викликали у Олександра Митрака не радість, а почуття болю за гірку долю свого народу: *«Я прибег к помощи поэзии и подумал себе: не окаменелые ли это слёзы нашего народа, столько веков страдавшего и заплакавшего не мало?».* Він відмітив тяжке становище русинів по обидва боки Карпат: *«Я стоял на самой границе и обращал взор мой то на угорскую, то на галицкую сторону. И тут и там мертвая тишина среди гор, будто в сих горбах нашего народа погребена и его доля».*

У етнографічних нарисах О. Митрака яскраво описано працелюбність закарпатців, їхню любов до землі, уміння господарювати.

Такими є статті *«Как исполняет свои весенние работы угрорусский народ»*, *«Сенокосы угро-русов»* та ін. Жодний архівний документ не схвилює читача так, як матеріал статті *«Домашний быт угро-русского крестьянина»*. Ось яке було дитинство: *«Угро-русские дети рождаются, обыкновенно, здоровыми, крепкими и необыкновенно красивыми, но что, когда они уже в колыбели принуждены встречаться с бедствием, когда прежде всякого иного приветствия – улыбается им нищета!.. Дети не имеют приличной одежды, даже приличных пелен, повиваются в грубые рубища, стискаются веревочкой».*

О. Митрак як духовний пастир з великою любов'ю ставився до народу, називав його працелюбним і підкреслював, що *«без народа нет отечества, а только пустая земля, которая недостойная человеческой любви и привязанности».* Всі важливі події з життя селян він записував у щоденнику *«Для памяти».* Це важливе свідчення очевидця було опубліковано П. Лінтуром у 1958 р. Наведені факти доводять, що О. Митрак головну причину соціальної напруги бачив у самій основі суспільно-політичного ладу, в органах державного управління, діяльність яких спрямована на пограбування народу.

О. Митрак успішно працював на ниві мовознавства. Головною його лексикографічною працею є *«Русско-Мадьярский словарь»*, виданий у 1881 р. (близько 30000 слів), який високо оцінили сучасники. Часопис *«Листок»* у 1893 р. відзначив: *«Словарь Александра Митрака соперничает со всеми, даже чужеземными, сего рода, изданиями. А в русской литературе, бесспорно, занимает первенствующее место».* Така робота не влаштовувала угорські власті і вони всіляко перешкоджали її продовженню. Складений О. Митраком *«Мадьярско-русский словарь»* залишився в рукопису і був виданий аж у 1922 р.

У галузі мовознавства плідно працював Ласло (Василь) Чопей (1856–1934) – уродженець с. Ромочевича на Іршавщині. Навчався в Мукачівській гімназії, а вищу освіту одержав у Будапештському університеті, жив у Будапешті й працював викладачем гімназії. Переклав на угорську мову твори багатьох російських письменників, але відзначився як лексикограф. У 1883 р. він видав у Будапешті *«Русько-Мадьярский словарь»*, в якому науково опрацював значну кількість слів народної мови Закарпаття кінця XIX ст. і доводив, що вона є самостійною, а не діалектом російської мови.

Та найбільш успішно продовжували розвиватися етнографічні дослідження. Услід за О. Духновичем і О. Митраком ними зайнявся Юрій Жаткович (1855–1920) в Ужгороді. Його головна етнографічна праця – *«Замітки етнографічні з Угорської Русі»*, в якій детально описав весілля, хрестини, одяг, їжу тощо і зробив висновок, що *«русин живе дуже скромно»* і раціон його харчування вкрай обмежений: *«Між стравами, перше місце у Русина мають крумплі і пасуля і то так, що ачей нема в році такого дня, в котрім не варили би їх. Дуже часто варять також чир із тенгеричної муки... У Марамороши і взагалі там, де держать віці, варять дуже часто токан... Зимом варять капусту і то або сиру з крумплями, або варену з пасулею... М'ясо їдять русини лиш у гостині, на комашині і коли хворі, бо лиш для хворих відважуються зарізати курицю або кура».*

Та й ці мізерні харчі батьки змушені були розподіляти так, щоб сім'я могла прожити від урожаю до урожаю, зберігаючи їх на найбільш напружені дні роботи.

Ю. Жаткович підкреслює, що, незважаючи на матеріальну бідність, народ багатий на усну літературну творчість, зокрема на прислів'я, які збережені донині: *«із честю підеш через світ, а без честі ані до сусід»*, *«ситий голодному не вірить»*, *«не плюй у миску, із котрої їси»*, *«де хліб та вода, там не є голода»*, *«много би говорити, а ніщо слухати»* та ін.

Велика заслуга Ю. Жатковича і в тому, що він перший почав ознайомлювати закарпатців, у тому числі й угорців, з творчістю українських письменників. Найбільше він приділив уваги популяризації творів І. Франка, з яким перебував у дружніх стосунках. У 1896 р. він переклав на угорську мову збірку його оповідань *«В поті чола»*, а в різних угорських виданнях опублікував низку його творів. Він насмілився перекласти на угорську мову протест прогресивної галицької інтелігенції *«І ми в Європі».*

Ю. Жаткович перший приділив увагу розвитку історичної науки на Закарпатті – в 1890 р. угорською мовою опублікував статтю *«Історія історіографії угорських русинів».* Він дійшов висновку, що

Юрій Жаткович

закарпатські русини мають більше істориків, ніж будь-яка інша народність Угорщини. Серед них належне місце займає і Ю. Жаткович.

Важливу роль у зміцненні культурних зв'язків з угорською громадськістю відіграв **Міхай Фінцицький** (1842–1916), багаторічний мер м. Ужгорода (у 1890–1894 і 1904–1916 рр.). Юрист за освітою, господарник за діяльністю добре розбирався і в літературних справах. Він захопився творчістю російських письменників і переклав на угорську мову твори О. Пушкіна, І. Тургенєва, М. Гоголя тощо і опублікував окремою збіркою «Російські оповідання» у 1871 р. у двох томах. Добре знав пісенний талант українського народу і опублікував 349 українських народних пісень. Завдяки його перекладацькій діяльності угорський читач дізнався про такі відомі імена як М. Ломоносов, Г. Державін, В. Жуковський, І. Крилов та ін.

У другій, як і в першій, половині XIX ст. закарпатці жили і працювали в Україні та Росії, ознайомлюючи наукову громадськість з історією рідного краю. Один із них – **Андрій Дешко** (1821–1874), який про себе повідомляв, що він із «Дешковицы Карпатской», тобто із села Дешковиця біля Іршави.

Закінчивши у 1847 р. Київський університет, працював у Кам'янець-Подільському, а згодом виїхав до Пскова, потім до Симбірську, де був викладачем гімназії. Помер у Петербурзі.

Працюючи на педагогічній ниві у різних містах України і Росії, А. Дешко звертався до історії рідного краю, намагаючись викликати до неї інтерес у наукових колах. У 1850 р. у журналі «Киевлянин» була надрукована його стаття «О Карпатской Руси». Із незначними змінами і доповненнями її надрукували і в журналах «Семейная библиотека» і «Киевская старина».

Насамперед автор описав тяжке економічне становище закарпатських селян, які не мають власної землі, а живуть на землях «владыческих, церковных и коронных». За користування земельним наділом селянин зобов'язаний був відпрацювати на землевласника 52 дні піших або 25 тяглих днів на рік, давати десятину із «полевогобору хлебного», сплачувати

Русини з с. Довге (1915)

Русинська сім'я з Довгого (1915)

«порцію». У той же час з великою любов'ю описав красу рідного краю, його великі природні багатства, які, однак, не належать народу.

Стаття в основному має етнографічний характер із описом зовнішнього вигляду русина. Наприклад, чоловіки «на ногах носят кожанные постолы. Волосы носят длинные, подстригаемые только на лбу, на голову летом надевают клбаны, у мужчин широкие гати, кожаныя пояса, называемые чересами, и верхнее длинношерстяное одеяние, называемое гунею».

Вчений добре знав життя простого народу і описав, як він оберігає звичаї і обряди, що утверджували добропорядність у взаємостосунках, зміцнювали сімейний уклад. Про це читач може дізнатися із його статті «Свадьба на Угорской Руси».

Охарактеризувавши «житье-бытье здешнего народа», А. Дешко наголошує, що він має значні успіхи в культурно-освітньому житті. З його середовища вийшло чимало вчених, імена яких відомі далеко за межами краю. Вони вже у першій половині XIX ст. «являются уже весьма сильными умами». Він перелічує багато імен, зокрема І. Орлая, Ю. Венеліна, М. Балудянського та інших, «прославивших себя и родину свою служением в империи русской».

Загальне визнання А. Дешку як вченому-мовознавцю принесла написана ним «Венгерская грамматика с русским текстом и в сравнении с чувашским и черемисским языками...» (С.-Петербург, 1855. 308 с.). Він вивчав і мову закарпатських русинів і дійшов висновку, що «язык карпаторусского народа ясно показывает, что он есть ветвь народа южнорусского». Перебуваючи далеко від рідного краю, А. Дешко думав не про власне благополуччя, а про долю рідного народу, знайомив громадськість України і Росії з його культурою і закликав до вивчення її.

Карой Мейсарош

Значний внесок у вивчення історії Закарпаття внесли і представники угорської народності. Першим відомим із них був **Карой Мейсарош** (1821–1890). Він жив і працював в Ужгороді. У 1850 р. видав монографію угорською мовою «Історія русинів Угорщини» (162 с.). Автор як об'єктивний учений визнав автохтонність закарпатських русинів і вказав, що вони перебувають у тяжкому соціально-економічному становищі і позбавлені політичних прав. Він відзначив: «*Боляче бачити, що хоча русини відзначаються рідкою обдарованістю, цей народ ... живе в найбільш пригноблених матеріальних умовах і в найбільшій духовній самотності в Угорщині*». І він широко звертався до угорців як пануючої нації з проханням: «*Отже, покажі-*

мо, що ми щодо жодного народу не скутимося на благо свободи, не заздriamo їм і не бажаємо пригноблювати їх. Горнімося до кожної народності, з якою пов'язала нас доля; поважаймо її національність, як найважливіше право її свободи».

К. Мейсарош став і першим дослідником історії Ужгорода. З-під його пера в 1861 р. вийшла теж угорською мовою праця «Історія Ужгорода з найдавніших часів до сьогодні». Тут важливим є його твердження про слов'янське походження назви «Ужгород» і що до приходу угорців мешканцями поселення були «руські слов'яни». Автор наводить цікаві дані про господарську і культурно-освітню діяльність жителів міста, високо оцінює наукову роботу М. Лучкая тощо. Такої ж оцінки заслуговує і сам К. Мейсарош.

Тиводар Легоцький

Все своє свідоме життя прожив на Закарпатті уродженець с. Фунжіне (тепер у Хорватії) із сім'ї лісника – переселенця із Словаччини **Тиводар Легоцький** (1830–1915). У Кошицькій академії одержав юридичну освіту і з 1855 р. жив у Мукачеві, працюючи прокурором в домінії графа Шенборна. Молодий юрист твердо став і на наукову ниву, зайнявши почесне місце як археолог, історик, етнограф, організатор музейної справи на Закарпатті.

Головною заслугою Т. Легоцького як археолога є виявлення ним давньослов'янських пам'яток у Верхньому Потиссі, в с. Зняцево

біля Мукачева, в околицях Берегова, на основі яких зробив висновок про те, що слов'яни заселили Тисо-Дунайську низовину задовго до приходу угорців – ще в період Великого переселення народів (IV–VII ст.). Славу йому як археологу принесло відкриття одного з найбільших в Європі ремісничих центрів – поселення кельтів II–I ст. до н. е.

Т. Легоцький – автор багатьох наукових праць угорською мовою, зокрема таких як «Монографія Березького комітату» (1881–1882) в трьох томах, «Історія греко-католицької церкви Березького комітату до кінця XIX ст.» (1904), «Короткий нарис Мукачівського замку» (1912) та ін.

Багатогранною була наукова діяльність ще

одного угорця за походженням – **Антонія Годинки** (1864–1946). Він народився в с. Ладомірів (тепер у Словаччині), деякий час жив з батьками в с. Сокирниця на Хустщині, а в Ужгороді закінчив гімназію і духовну семінарію. Опісля працював у різних навчальних закладах Угорщини. Найбільш повно історію Закарпаття виклав у монографії угорською мовою «Історія Мукачівської греко-католицької єпархії» (1909). А. Годинка помилково вважав, що територія краю до приходу угорців не була заселена. Але його заслуга в тому, що опублікував цінні джерела про масове завезення на Закарпаття з Москви, Києва, Почасва різноманітної літератури, зокрема шкільних підручників.

На початку XX ст. на підґрунті культури русинів Закарпаття розпочали свою діяльність майбутні відомі культурно-освітні і громадсько-політичні діячі **А. Волошин** (1874–1945) і **В. Гаджега** (1864–1938).

Августин Волошин – майбутній Президент Карпатської України, пішов у великий світ науки і політики із верховинського села Келечин, що на Міжгірщині. Закінчив Ужгородську гімназію і духовну семінарію, а в 1899 р. – фізико-математичний факультет Будапештської вищої педагогічної школи.

Насамперед він себе проявив як вчений-педагог – упродовж 1912–1938 рр. був директором Ужгородської учительської семінарії. З-під його пера вийшли десятки шкільних підручників, зокрема «Читанка для угро-русской молодежи» (1890), «Методическая грамматика карпаторусского языка для народных школ» (1899), «Азбука и перва читанка для I класу народных школ на русском языке» (1905) та ін. У 1903–1914 рр. був редактором газети «Наука». Та його талант як вченого і державного діяча сповна розцвів на благо народу в 1920–1940-х роках, а В. Гаджега став відомим істориком.

Антоній Годинка.
(Художник В. Скакандій, 2006)

§ 3. Література

Соціально-економічне і політичне становище закарпатців вчені відображали не тільки в наукових дослідженнях, а й в літературній творчості, яку широко сприймали широкі маси народу. Це насамперед стосується творчості О. Духновича.

В умовах наступу реакції після поразки революції 1848–1849 рр. О. Духнович докладає ще більших зусиль для того, щоб закарпатські русини «оставили глубокий сон». Він пише вірші, драми, п'єси. У 1850 р. заснував «Литературное заведение Пряшевское», яке видавало художньо-літературний альманах «Поздравление Русинов» на 1850–1852 роки. У той час, коли консервативна інтелігенція відхрещувалася від свого роду й імені, побігла служити угорській владі, О. Духнович не ганьбився свого походження і у поезії «Вручание» на весь голос заявив:

Я Русинъ был, есмь и буду,
Я родился Русином,
Честный мой род не забуду,
Останусь его сыном.

Русинъ был мой отецъ, мати,
Русская вся родина,
Русины сестры и братья
И широка дружина.

Ці слова заповнили серця всіх закарпатських русинів, стали національним гімном, і його співали у всіх селах Закарпаття. Будитель на власні очі бачив пробудження національної свідомості насамперед у молоді і відмічав: «*Да то и радость, когда молодцы наши и девочки рускии поют песни! Радостные слезы точились мне, бывшему в Торисках на посвящение, як то молодежь запела: "Я Русин был, есмь и буду"*». Будитель звертається до народу з проханням пробудитися від «глибокого сну»:

Подкарпатскии русины,
Оставьте глубокий сон!
Народный голос зовет вас:

Не забудьте о своем!
Наш народ любимый
Да будет свободный.

Наукове обґрунтування закономірності возз'єднання Закарпаття з Україною поет висловив такими поетичними словами:

Бо свої то за горами – не чужі,
Русь єдина, мисль одна у всіх в душі.

Дослідники справедливо відмітили, що цим закликом О. Духнович «*убезпечив собі серед нас глибоку пам'ятку, а може й безсмертність*».

Життя і діяльність О. Духновича – яскравий приклад патріота рідного краю, невтомного борця за кращу долю свого народу. На старості літ Будитель оцінив свою діяльність такими словами: «*Я радуюся из сердца, что наши забытые русины ожили духовно. Я трудился день и ночь и боролся со многими препятствиями; я терпел муки, битвы и много беди за мой народ, чтобы он жил и счастливый был*». Це були істинно праведні слова.

О. Духнович гостро засуджував соціальну структуру суспільства, зокрема тих «обраних світу», яким належали влада і багатство. Це «*люди умные, в коих есть сила беседы, многоглаголенья, они мудрствуют, но мудрость их есть подобна змеиной мудрости, суть же вороватые, лукавые, хитрые, несправедливы и пороков полны, которые покрывают плащом лицемерия, они истинные лисицы, фальшивостью наполнены. Тем способом обманывают глупцей ... похваляют красноречно добродетель, но посмеиваются в тае ... и прито суть враги...*». Вони «*все в свою корысть делают и похваляют*».

Такі люди для досягнення корисливих цілей не гребують ніякими засобами: «*А где коварство и лезть не поспешает их интригам, там берутся за усилия, силою побеждают невинных, меч и пламень употребивши*». О. Духнович попереджав, що таких людей не можна допускати до влади, бо коли вони «*управляют городами, казенными судами, тогда плачевное бывает состояние, они под покрывалом коварства угнетают народ, ярость и неистовство перемагают закон, злодейство без наказания шествует повсюду и потоптано лежит невинность и добродетель*».

Невтомна праця О. Духновича справила значний вплив на формування світогляду наступних представників культурно-освітнього життя Закарпаття в другій половині XIX ст., він сповна виконав свій патріотичний обов'язок перед народом.

На літературній ниві успішно виступав Анатолій Кралицький. Він народився, як сам пише, у «самой подошвы Бескидов, где первый раз я узрел свет Божий» – у с. Чабини (тепер у Словаччині). З 1869 р. і до останніх днів життя був ігуменом Мукачівського монастиря. Саме тут він проявив себе як вчений і письменник. Героями його творчості стали як реальні історичні постаті, так і уявні, але через образ яких відтворював справжні історичні події. Такою є його історична повість «Князь Лаборець», яка відразу стала популярною і неодноразово перевидавалася.

Автор засобами художнього образу з гордістю розповідає про наших предків, підкреслює, що вони були вільні і ні від кого не залежні: «*Земля, на которой мы тепер живём и боремся за свои права и народность, называлась в то время Панония – бо была вольна. Обыватель горделиво показывал и казал на своего собывателя: Пан-он-и-я, все мы панове! Нашими русскими предками*

владел старенький Лаборец». Але наприкінці IX ст. прийшли угорські племена і взяли фортецю Унг. Лаборець рятувався втечею, але був схоплений на березі річки Свіржава і там же вбитий. Тому, нібито, річку почали називати Лаборець. Дочку князя, Віру, врятував українець, що прибув разом з угорцями, і «*после совокупилися браком с изрядным Украинцем*».

А. Кралицький добре знав становище закарпатського села, соціальну політику угорських властей щодо селянства. Вона відображена у таких творах як «Сельский учитель», «Іван» і особливо в оповіданні «Екзекутор». Вартий уваги такий епізод. Перед екзекутором і біровом (старостою) села, які прийшли збирати недоїмки (борги) з селянської сім'ї, постала така картина:

«Кімната була простора, але зовсім порожня. Убогість зирала зі стін, з лавок, з неца, а тут треба екзекувати (забирати) за недоїмки! Що тут брати "Іменем закону"? Жалогідний господар повів нас до сусідньої кімнати і мовчки показав у кут. Там лежала хвора жінка, господарка.

Узголів'я під нею не було, тільки солома, але вона була прикрита теплою периною.

– Ось це одне можна би забрати, – сказав біров, киваючи на перину.

– Але я цього не беру, – майже закричав я, схвилюваний баченням і своїм важким обов'язком. – Скільки числиться за вами недоїмки?

– Прошу, сімнадцять гульденів і тридцять два крейцери.

– Стільки! Знайте, тут я не екзекутор. Прощайте.

Коли я вийшов на двір, відчув, як мені серце стискається від жалю над бідним народом. Я зненавидів свій хліб і вирішив відмовитися від посади екзекутора. Повернувшись додому, я погасив зі своєї кишені недоїмки трьох боржників. Згадую про це не для вихвалання, але тому, що за те мені Бог благословив».

І це було сказано А. Кралицьким у 1892 р., коли шовіністична політика угорських властей досягла свого апогею.

Важливі проблеми із історії Закарпаття у художній формі описані і в творчості Івана Сільвая. Письменник добре знав життя народу і детально змалював соціально-побутові умови закарпатського села, як на зміну феодално-кріпосницькому гніту прийшло пограбування села ненажерливими лихварями, корчмарями та іншими паразитичними елементами буржуазного суспільства.

В оповіданні «Миллионер» засуджено багатіїв, що збагатились нечесним шляхом, а тому їм не мають задоволення від свого багатства. Ось чому «*простые смертные домогаются всеми силами приобретения земных благ, а завладевшие богатствами мира счастливыцы страдают им одним известною болезнью, омерзением от того излишества, в котором плавают по шею, и смотрят на все таким оком, каким рассматривается самая отвратительная грязь*».

В оповіданні «Из-за одной рюмки водки» змалювано таке соціальне зло як пияцтво, адже «*корчма – это храм разврата, жид – священник, а жертва – это наши крестьяне*».

Автор щиро вірив, що настане краще життя, але вважав, що за нього треба боротися. Однак він виступив не за руйнування, а за збереження і збагачення духовного надбання народу, всіх загальнолюдських цінностей. Слушною є думка І. Сільвая про те, що «*все, завоеванное насилем, может быть отвоевано таким же насилем, но что приобретается влиянием культуры, то приобретается неотъемлемо навеки*». Повчальні слова!

Однодумцем І. Сільвая у боротьбі за національні права закарпатських русинів виступив Євген Фенцик (1844–1903) – вчений, літератор, церковний і громадсько-політичний діяч. Народився у с. Мартинка на Свалявщині. Вищу освіту здобув на богословському факультеті Віденського університету.

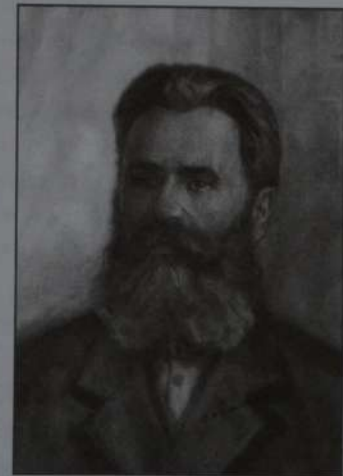
Є. Фенцик зумів згуртувати навколо себе кращі літературні сили і організував видання часопису «Листок», який упродовж 1885–1903 рр. був єдиним «руським» виданням на Закарпатті. Необхідність у такому часописі було визначено у першому номері: «*Наш народ в упадке; приближается к гибели; будем усилываться выкнуты во причины этого жалкого состояния, объяснить діло, и искати лікарства для отстранения этого зла*».

І ці причини сповна вказані у багатьох історико-публіцистичних статтях Є. Фенцика. Він обстоював автохтонність закарпатських русинів, їх належність до східних слов'ян, стверджуючи, що вони «*принадлежат к великой славянской семье*». Однак всіх слов'ян, у тому числі й русинів Закарпаття, об'єднував під одною етнічною назвою «руській народ»:

От волшебных стран Карпата
До окрестностей Урала
Повсюду русский народ.

Водночас у статті «Великоруссы» пояснив, що в Києві живе «малорусській», а не «великорусській» народ. А між русинами Закарпаття і «малоросами» Полтавщини в говірках, піснях, звичаях більше схожості, ніж відмінностей. Правда, Є. Фенцик, як і І. Сільвай, так і не сприйняв українську національну ідею. Однак багато зробив для ознайомлення читачів з важливими подіями в історії краю. Так, у героїко-романтичній драмі «Покорение Ужгорода» змалював мужність захисників фортеці Унг у боротьбі з уграми наприкінці IX ст. У поемі «Коріатович» високо оцінив роль цього русько-литовського князя на Закарпатті.

Є. Фенцик не боявся відкрито говорити про справжнє становище народу. В розгул пропагандистського галасу у 1895 р. по відзначенню

Євген Фенцик.
(Художник В. Скакандій, 2007)

тисячоліття Святостефанської корони і її «блага» для народів Угорщини він роз'яснював:

О, много ты терпишь, оставленный люд,
И холод, и голод, и стыд, и презренье,
Карпатские дебри, твой древний приют,
Тоскуя, глядят на твое опустенье.

Більше того, на сторінках «Листка» він друкує цілу серію статей під назвою «Нищие духом». Із його уст власті почули: *«Наш народ беден, он не живет, а только прозябает, его гражданственность равняется почти нулю»*. Таке становище письменник описує в статтях «Обеднение нашего народа», «О бедственном положении и улучшении быта угро-русского народа» та ін. Причина бідності – *«разного рода злоупотребления и сдирки, которым подвергаются наши люди со стороны безсовестных сельских настоятелей (бировов) и новтарошев»*.

Всі причини письменник звів до одного – нема кому заступитися за інтереси народу: *«Все это есть от того, что в нас нет настоящей любви к своему отечеству, любви к ближнему, заботы о благе общем»*. На думку будителя, ці риси мала б виховувати інтелігенція. На жаль, більша її частина свої власні інтереси поставила вище від народних, заради корисливих цілей перекинулася в табір властей і вислужувалася перед нею. Вона байдужа до народу. У статті «Наше равнодушие – одна из причин бедности нашей» автор констатує гірку правду: *«У нас есть мирская интеллегенция, но она из малодушия отреклася не только своего народа, – но и к вере сделалась холодною»*.

Автор публічно затаврував цих ренегатів:

Ах, они одно с врагами,
За платеж ничтожный все
Под враждебный прапор стали...
На против своей семьи
За титул, позорну славу,
За пустейшее ничто,
В торг пустили и продажу
Что лиш мило сердцу, – все.

Діяльність Є. Фенцика, що була спрямована на зміцнення національної самосвідомості закарпатських русинів, єднання і мирне співжиття всіх народностей краю, високо оцінена вдячними нащадками. При відкритті йому пам'ятника в Ужгороді в 1926 р. (скульптор О. Мондич) один із промовців, Є. Сабов, сказав: *«Памятники Владимира Евг. Фенцика и Дойка Габора будут служить напоминанием и русским, и мадярам о необходимости и праве свободно развивать свои культуры в мирном сожительстве для процветания обоих народов так, как мирно обрабатывают смежные нивы русский и*

мадярский земледельцы, ибо русским, словакам и мадярам Провиденье Божье судило: тут жить и умереть!». І це – правда.

Наукові дослідження плідно поєднував з літературною творчістю і Олександр Митрак. Він, будучи священиком, все своє життя провів серед народу, пильно спостерігаючи за становищем сільських трударів, і наочно бачив їхні біль і страждання. Поет добре розумів, що злиденне становище народу є наслідком колоніальної політики австро-угорських властей і що ніякого просвітку при цьому режимі немає. Цю думку він висловив у вірші «На Верховині»:

Горы наші горы,
Наші бідні горы!
На вас я печально
Устромляю взоры...

Таите ли в недрах
Золотую долю,
Иль готовите нам
Вічную недолю!

О. Митрак, як і його попередники, виступав палким поборником збереження і розвитку національної культури русинів і цьому присвятив весь талант публіциста. Він гостро викривав ренегатів, які заради задоволення корисливих інтересів зрікалися свого народу, навіть прізвище змінювали на угорський лад, сприяли проведенню денационалізаторської політики з боку угорських властей. Про таких у вірші «Мы убоги» сказав:

Добре им там говорить,
При сытости полной,
И писати статечки
О жизни народной.

Поезія О. Митрака засвідчує, що і в найтяжчі часи він вірив в людину, силу народних мас. Сподівався на краще майбутнє народу, але для цього треба діяти:

Бо слободу силов
Треба добувати,
А кто її смиренно
По жебрацьки просить,
Тому вона нікда
Добре не послужить.

О. Митрак, як представник духовенства, не сприймав революційних, насильницьких методів перебудови суспільства, а обстоював здійснення її еволюційним шляхом. Тому і закликав інтелігенцію піднімати голос на захист народу, активніше ставити на порядок денний болючі питання життя, краще

працювати над підвищенням культурно-освітнього рівня народу. Він заповідав бути вірним своєму роду і батьківщині, свято берегти народні традиції:

Чтoб всі діти Русі
В согласії жили
І єдиним серцем
Народність любили.

Нашадки вшанували О. Митрака. У 1931 р. громадськість міста Мукачева в центрі спорудила йому пам'ятник, який стояв до 1944 р., а потім був знятий. На щастя, хвиля духовного відродження винесла на поверхню історії краю і це ім'я. У 1990 р. на будинку в с. Плоске Свалявського району, в якому народився О. Митрак, вдячні насадки встановили меморіальну дошку, а в 2010 р. – на подвір'ї школи – бюст. Такі імена не можна забути.

* * *

Наприкінці XIX – на початку XX ст. на Закарпатті активізувалася суспільно-політична думка. Її представники почали гостро критикувати соціалістичні ідеї, які набули широкого поширення і в краї. На сторінках періодичних видань вони представлялися такими, що пропагували диктатуру, класову боротьбу і руйнували тисячолітні морально-етичні християнські традиції. Часопис «Листок» відзначав, що ці ідеї почали *«дерзко піднимать голову»* з 1895 р. Є. Фенцик на сторінках «Листка» публічно піддавав анафемі соціалістичні ідеї, оскільки вони *«угрожали церкви и християнству»*.

Ще більш рішучу боротьбу проти поширення ідеї соціалізму повів часопис «Месяцеслов». На його сторінках засуджувалася діяльність керівників «товариств работников», бо вони виступали проти віри і церкви. Така ідеологія викоринювала у молоді почуття патріотизму, формувала з неї безбожників, для яких *«там є отечество, где им жобре живеся»*.

Та соціалістичні ідеї набували все більшого поширення, матеріалізувалися в багатьох країнах. А чи відповідали вони інтересам народу, показало саме життя наприкінці XX ст.

§ 4. Закарпаття очима українських і російських вчених

У 1895 і 1896 рр. на Закарпатті тричі проводив наукові дослідження В. Гнатюк, який зібрав велику кількість етнографічного матеріалу і опублікував його під назвою «Етнографічні матеріали з Угорської Русі» в 6-ти томах (Львів, 1897–1911). Він же високо оцінив збірку М. Врубеля «Угроруські народні пісні» (1901). Львівський дослідник В. Лукич написав спеціальну працю з історії Закарпаття – «Угорська Русь єї розвой і теперішній стан» (1887).

А. Кралицький, будучи ігуменом Мукачівського монастиря, у 1875 р. радісно зустрів українського вченого і громадського діяча М. Драгоманова і з великою вдячністю прийняв з його рук твори Т. Шевченка, Марка Вовчка, М. Костомарова, І. Тургенєва, Ю. Федьковича та ін.

Свої враження від побаченого на Закарпатті Михайло Петрович виклав у таких рядках: *«Є одна частина нашої спільної бітьківщини, котрої я не можу забути ніколи, немов пораненого брата (розрядка наша – Авт.). Се Угорська Русь. Відвідавши двічі (в 1875 і 1876 рр. – Авт.) ту сторону, я пересвідчився, що там про простий люд або ніхто не дбас, або беруться до нього тільки способами, котрі зарані засуджені на невдачу»*.

Значний інтерес до історії Закарпаття виявляв І. Франко і зробив вагомий внесок у вивчення його духовного багатства. З-під його пера вийшов ряд статей, зокрема «Карпаторуська література XVII–XVIII віків». Вчений дійшов висновку, що, незважаючи на відірваність краю від східноукраїнських земель, його письменство мало *«симпатичний відгук у серцях слухачів, бо його мова проста народна і виховує почуття патріотизму, єдності з усім українським народом»*. У статті «Южнорусская литература» Великий Каменярь високо оцінив діяльність єпископа А. Бачинського, який *«збирає навколо себе значне число вчених, сприяє поширенню грамотності і освіти серед простого народу»*, а І. Базилевича – як першого історика Закарпаття тощо.

Велике обурення в інтелігенції Східної Галичини і Буковини викликало посилення антинародної політики угорських властей у період відзначення тисячоліття Святостефанської корони в 1895 р. І. Франко, М. Павлик, В. Гнатюк, О. Терлецький – всього 45 відомих діячів, 15 червня 1896 р. виступили з документом великої ваги – «І ми в Європі. Протест галицьких русинів проти мадярського тисячоліття», яким було засуджено колоніальну політику угорської влади. У документі було прямо сказано, що *«нищити русинів зробилося немов патріотичним обов'язком мадярським...»*, що *«вело за собою економічну руйну, духовну темноту і безпомічність півмільіонової маси народа»*.

Українські і російські вчені були в захопленні від значної кількості цінних рукописних писемних пам'яток, першодруків, історичних досліджень закарпатських авторів. Закарпаття стало для них своєрідною науковою лабораторією, з якої черпали цінні матеріали для своїх праць, які виходили в Росії. Так, у 1890 р. в закарпатських архівах і бібліотеках працював професор Петербурзького університету Олексій Петров. Він зібрав цінні стародавні рукописи і частину з них опублікував в Петербурзі під назвою «Материалы для истории Угорской Руси» у 9-ти випусках, а в Празі – «Древнейшія грамоты по истории Карпаторусской церкви и иерархии. 1391–1498» (1930).

У 1899 р. по Закарпаттю здійснив поїздку професор Варшавського університету Володимир Францев. Зібрані матеріали опублікував у Варшаві в 1901 р. під назвою «Обзор важнейших изучений Угорской Руси». Закарпаття відвідав професор Українського Вільного університету у Празі Євгеній Перфецький і в

1914 р. в Петрограді опублікував статтю «Обзор угрорусской историографии». Про Закарпаття писали і такі російські вчені як О. Соболевський, І. Філевич, Л. Василевський та ін.

Бобовица, 18. Июня, 1883.

Любовный Другъ Сильва!

Вотъ, откуда отвѣтъ я на твоё письмо. Видишь, какъ села, какъ глуши. — Да, эта глушь такъ огорождаетъ. Значитъ вдали отъ шума, обрываетъ себя рожько „мисковичиномъ“, гур. Коня и чашу второму медленю, надзираю за экономіею и составляю „писковичиномъ“ для камен. Календаръ на будущія года, если ты мож. въ посылкѣ. Осені дождятъ и зима. Значитъ. Иконами О. Антоніи Войцехъ выслана въ епископальномъ гдѣ въ Закарпатскія конна. тѣтъ и возбудятъ только одно слѣдую. щего кетверга. До того времени заступаютъ его и. Моему тутъ много дѣла: коннаіе музеевъ и зборна іона, погодѣ спрѣйствѣ и работѣ идетъ какъ неслѣдъ мурше.

Вотъ такъ утромъ чѣго раса, значитъ не сон. дивно слышу исторію въ часовни св. Сурешовъ, что то жаву и убиваютъ въ бл. маіинъ стѣнѣ, въ аурабу для „пискович-

Уривок з листа А. Кралицького до І. Сильва (червень, 1883)

§ 5. Мистецтво. Архітектура

Складним був шлях розвитку мистецтва, оскільки колоніальний гніт сковував народні таланти і розвиток культури взагалі. І все ж у другій половині XIX ст. заявили про себе відомі майстри художнього пензля. Одним із них був **Фердинанд Видра** (1815–1879). Жив і працював у с. Білки на Іршавщині. Основи малярства вивчав у школах Відня і Рима. Із відомих його робіт виділяється розпис іконостаса Мукачівського греко-католицького храму і ряд настінних малюнків в Ужгородському кафедральному соборі і в багатьох сільських храмах краю.

Великої і заслуженої слави у мистецькому світі здобув **Міхай Мункачі** (справжнє прізвище – Ліб) (1844–1900). Його справедливо вважають засновником угорської національної школи реалістичного живопису. Професійні знання здобував у Віденській, Мюнхенській, Паризькій та Дюссельдорфській академіях мистецтв. Світову славу художнику принесли картини «Христос перед Пілатом», «Голгофа», «Селянка з хмизом», «Камера смертника». 4 листопада 1880 р. жителі Мукачева обрали його почесним громадянином свого міста.

М. Мункачі народився в Мукачеві, а помер у Будапешті, де й похований. У 1994 р. в Мукачеві було відкрито пам'ятник художнику (скульптор М. Бель). Його ім'ям названа одна з вулиць міста. Меморіальна дошка на будинку у Мукачеві по вулиці Миру, 15, сповіщає: «На цьому місці стояв будинок, в якому 20 лютого 1844 р. народився видатний угорський художник-реаліст Міхай Мункачі».

Тісно поєднав життя і творчість із нашим краєм **Шимон Голлоші** (1857–1918). Він народився у м. Мараморш-Сігет у сім'ї вихідців із Вірменії. Навчався у мистецьких школах Будапешта і Відня. У 1896 р. очолив відому школу мистецтв у м. Нодьбань, а в 1904–1918 рр. жив і працював у м. Тячево. Увійшов в історію як відомий художник і педагог. Він автор таких картин як «Дівчина в капелюсі»,

Міхай Мункачі

Шимон Голлоші. Автопортрет

«Чоловічий портрет», композицій «Подвиг Зрінї» і «Червона кукурудза». Закарпатську тематику зобразив в картині «Селянський будиночок на околиці Тячева» і в серії робіт «Стоги сіна».

Заслуги Ш. Голлоші як талановитого педагога в тому, що в Тячеві він організував школу живопису, в якій навчалися і працювали представники різних національностей – угорці, українці, росіяни, грузини, вихідці з південних слов'ян – болгари, серби, навіть французи та ін.

Ш. Голлоші помер в м. Тячево, але за бажанням дружини, австрійки, похований у м. Сігет. Тячівці належно вшанували пам'ять Ш. Голлоші. На будинку, в якому він жив, встановлено меморіальну дошку і його іменем названо одну з вулиць міста, а в 1992 р. встановлено бюст художника (скульптор – Е. Товт).

Ш. Голлоші був добре знаний і в мистецьких колах Росії. Російські митці в 1957 р. у Москві урочисто відзначили 100-річчя від дня його народження.

До видатних закарпатських майстрів портретного живопису належить і **Гнат Рошкович** (1854–1915). Він народився в Славковцях (тепер у Східній Словаччині). Працював професором в Ужгородській богословській семінарії, своєю майстерністю вдосконалював у школах Парижа, Мюнхена. У 1883–1885 рр. жив і працював в Ужгороді, а потім – до кінця своїх днів – у Будапешті.

Та його зачарувала краса Карпатського краю. Г. Рошкович неодноразово навідувався в його мальовничі місця, розписував внутрішні стіни церков, зокрема в Ужгороді. Його рисунки ілюструють нариси про Закарпаття в краєзнавчій енциклопедії Австро-Угорщини, що вийшла на початку ХХ ст.

У м. Севлюш (тепер Виноградів) жив і творив художник-живописець **Імре Ревес** (1859–1945) – учень М. Мункачі, яскравий представник реалістичного мистецтва Угорщини. Він створив широковідомі твори з тематики угорської революції 1848–1849 рр. – «Петефі в таборі», «Петефі серед народу», «Вимагаємо хліба», «Тяжко» та ін., а за картину «Дезертир» одержав бронзову медаль на виставці у Парижі. У Виноградіві одна з вулиць носить ім'я І. Ревеса, воно присвоєно і школі № 4.

До числа відомих митців і педагогів слід віднести **Ференца Хевердле** (1841–1910). Після закінчення Віденської Академії мистецтв у 1863 р. він упродовж 30 років був викладачем малювання в ужгородській гімназії і показав себе талановитим педагогом. Із його вихованців відомим художником став Г. Рошкович.

Розвиток мистецтва спостерігався в галузі архітектури. Активно здійснювалося будівництво житлових, господарських, адміністративних споруд з їх привабливим зовнішнім виглядом і внутрішнім оформленням. Найбільш яскраво це видно на прикладі м. Ужгорода. Якщо в 1869 р. у місті було 1020 житлових будинків, то в 1910 р. – вже 1346, а жителів – 15 980. У 1895 р. було завершено будівництво приміщення для гімназії (тепер у ньому розміщено хімічний факультет УжНУ), а в 1909 р. перед входом у центральний корпус

було встановлено пам'ятник Габору Дойці (1769–1796), колишньому вчителю гімназії, угорському поету (скульптор Еде Самовольський, уродженець Великого Березного). Це був перший пам'ятник, встановлений в Ужгороді.

У 1904 р. почалася телефонізація міста, а в 1910 р. став до ладу готель «Корона».

Із культових споруд слід назвати церкву по вулиці Цегольнянській, остаточно вигляду якій надано у 1906 р. Вона важлива тим, що на її подвір'ї у 1839 р. була побудована капличка, в якій похований відомий вчений – історик М. Лучкай. У 1904 р. угорськими архітекторами Д. Паппом і Ф. Саболчем була зведена єврейська синагога, яку у 1950-х роках перетворили у філармонію. Ще в 1793 р. було збудовано реформатську церкву, яка сучасного вигляду набрала у 1906 р. До Першої світової війни найвищою будівлею був п'ятиповерховий будинок для монахів-василіан, зведений у 1912 р. Тепер там розміщений фізичний факультет УжНУ.

* * *

Друга половина ХІХ ст. в історії Закарпаття відзначилася зміцненням культурно-освітніх і громадсько-політичних взаємин краю із західноукраїнськими землями і Наддніпрянською Україною.

Міцна дружба єднала О. Духновича із західноукраїнським вченим, редактором львівської газети «Зоря Галицка» Я. Головацьким. Вони вели жваве листування, в якому О. Духнович інформував Я. Головацького про соціально-економічне і політичне становище закарпатських русинів. У свою чергу, «Зоря Галицка» часто друкувала матеріали, надіслані О. Духновичем.

Отже, ніякі утиски з боку як австрійських, так і (після утворення дуалістичної монархії в 1867 р.) угорських властей не змогли зупинити культурний розвиток народів, які населяли Закарпаття. Хоч і поволі, але розширялася мережа шкіл, працювали гімназії, духовні і учительські семінарії, відкривалися училища природничого профілю, що сприяло підвищенню грамотності населення. Так, у 1910 р. понад 45% всього населення краю вміло читати і писати, а в містах ще більше – 63%, зокрема в Ужгороді – 47%.

* * *

Плідною була діяльність закарпатських вчених і культурно-освітніх діячів. Більшість з них – це сини безправних дяків і священників, сільських півце-учителів, закріпачених селян. Плоть від плоті рідного народу, вони одностайно показували його тяжке соціально-економічне життя і політичне безправ'я. Однак серед них не було одностайності щодо національної приналежності і літературної мови русинів. Одні вважали, що вони належать до російського народу і сподівалися на допомогу з боку царської Росії, інші – відносили русинів до східних слов'ян і писали зрозумілою народу мовою – діалектом української мови.

Важливою рисою культурного життя були зв'язки прогресивної частини закарпатської інтелігенції з вченими України. Це послугувало ознайомленню угорської громадськості з їх творчістю, що сприяло зміцненню дружби між народами. Значний інтерес до Закарпаття виявили і російські вчені, які відвідали край і написали цінні праці з його історії.

Фактом є і те, що чимало представників закарпатської інтелігенції за свої патріотичні почуття зазнали гонінь з боку державних та церковних властей і змушені були переселитися у віддалені від центру села. Так, Є. Фенцик завершив свій життєвий шлях у с. Горінчево, І. Раковський – в с. Іза на Хустщині, Ю. Жаткович – у с. Стройне на Свалявщині, І. Сильвай – у с. Давидково на Мукачівщині. Та ніякі утиски влади не змогли зупинити культурного розвитку Закарпаття. Культура розвивалася і значно вплинула на національне пробудження русинів, угорців, румунів, словаків та представників інших народів, які проживали на Закарпатті. Із значним духовним надбанням вони вступили в новий період історії і в складі іншої держави.

Історичні джерела

Мир вам, братья! Токмо бо Любовь и согласие могут двигнути упадшее домовство, токмо согласием растет милое дило, раздором же и наибольшее разрушается. Вручаю вам, братья, Любовь, вы помиститесь все в лонах не малого народа, только будьте смиренны и мирные меж собою!

О. Духнович (1853)

Брате! У нас читательство вельми слабое, книги купувати не обыкли, еще наши даже и сами священники, наибольше даром раздаваю, чтоб привикали понемногу, грошей нет а дорого все, и голод великий, словом, все русини жebraки, им не поможет ничто, кроме школы. ...школы народные на папери, а в деле ничего... Я совсем потерял свои деньги, раздавая книги, подвергся строгой критике, а пользы нет!

О. Духнович. Лист до Я. Головацького (24.IX.1854)

Суть у нас русские чиновники, кои до днесь ни читати, ни писати не умият по русски... Так братья! Не жалуймесь на чужих ... но беримся и мы до дила, честуйме наше письмо и народность, и церковь, а легко уступятся нам все перепоны...

О. Духнович (1863)

Природа щедрою рукою наделяла эту благодатную землю всеми условиями к довольной жизни. Огражденная кругом лесистыми горами и пересекаемая реками плодородная равнина могла бы называться раем, нарочно созданным для блаженства людей. Такие благоприятные условия жизни в вековом мирном бытии жителей должны бы проявиться всеобщим благоденствием.

Посмотришь на живописные, лесом покрытые горы, и горные поляны, на пересекаемые реками долины, всё это прекрасно, и оставляет источник дохода владельцам, только что этот владелец не народ.

Сильвай И. Избранные произведения. – Братислава, 1957. – С. 82.

Я скучал за моими родными горами, они постоянно представлялись в моём воображении в таком райском освещении, в каком может их представлять одно тужающее сердце. Не было меры моей радости, когда я после двухлетнего отсутствия, на возвратном к дому пути уже из-за Тисы завидел синеющие вдаль родные горы и почувал от них веяние свежего воздуха.

Сильвай И. Избранные произведения. – Братислава, 1957. – С. 113.

В протягу року (русини) їдять дуже не рівно, пів року їдять тричі, а знов пів року лиш двічі у день. Коли скінчатся осінні роботи, батько каже: "Но діти, понесли журавлі полуденок, себто відтепер будемо лиш двічі у день їсти". Коли прийде яр, батько знов особливо на велику радість дітей, говорить: "Но діти, принесли ластівки назад полуденок, себто уже тепер тричі будемо у день їсти" (обід, полуденок, вечеря).

Жаткович Ю. Записки етнографічні з Угорської Русі. 1896. Окрема відбитка. – С. 29–30.

Непрестанно слышу тут, при работі і при другом случаі, что наш народ дерут, что всі званія і должности попов, учителей, инженеров, врачей і прочих, придумані панамі только для того, чтобы народ дралі і что служеніе їх ему не приносит ніякої пользы, а лиш вред. Всяка власть придумана только для того, чтобы народ угнетати, его обирати.

Митрак О. Щоденник "Для памяти". 1893–1899.

Соціал-демократи хочуть людей изовсім оторвати от церкви, аби не вірували, не молилися, не ходили на богослужіння, не постили, словом, аби сталися безбожними, атеїстами, ... для яких "там є отечество, где им добре живется".

Месяцеслов на 1910 г. – Унгвар, 1909. – С. 16, 17.

Тема 9.

ЗАКАРПАТТЯ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД (1919–1939 рр.)

Наші першочергові завдання щодо Підкарпатської Русі: підняти народ до рівня парламентаризму, провести шкільну і земельну реформи, розбудувати систему охорони здоров'я. Я не можу уявити, щоб у Чехословацькій Республіці утискувалася якась національна меншина.

Т. Г. Масарик, Президент ЧСР

§ 1. Включення краю до складу Чехословацької Республіки та його економічний стан

У 1919 р. в Парижі проходила Мiroва (світова) конференція, яка після закінчення Першої світової війни перекроювала політичну карту Європи, встановлюючи нові державні кордони. Конференція проходила під вирішальним впливом правителів країн-переможниць, але всі справи вирішували президент США Вудро Вільсон, прем'єр-міністр Великобританії Ллойд Джордж і прем'єр-міністр Франції Жорж Клемансо (голова конференції).

На порядку денному стояло питання і про долю всіх українських земель, що входили до складу Австро-Угорської монархії, яка розпалася і на її уламках були створені нові держави – Чехословаччина, Угорщина, Австрія, Польща, згодом – Югославія. Західноукраїнські землі – Східна Галичина і Буковина – були окуповані відповідно Польщею і Румунією. За Закарпаття розгорнулася дипломатична боротьба між Угорщиною і Чехословаччиною.

Чехословацька делегація, маючи на руках рішення Центральної Ради Закарпаття від 9.05.1919 р. та завдяки енергійній діяльності міністра іноземних справ Едварда Бенеша, домоглася підтримки з боку членів конференції. Доля Закарпаття була остаточно вирішена у палаці Сен-Жермен-ан-Ле під Парижем. Тут 10 вересня 1919 р. між країнами Антанти і Чехословаччиною було підписано Сен-Жерменський мирний договір, згідно з яким Закарпаття включалося до складу новоутвореної слов'янської держави ЧСР на правах автономії під назвою «Підкарпатська Русь», територія якої була значно обмежена і складала 12 617 км², на якій за переписом 1921 р. проживало 604 593 чол. А кордон з Угорщиною був упорядкований Тріанонським договором 1920 р.

Герб Підкарпатської Русі

Виконуючи рішення Сен-Жерменського договору, чехословацький уряд 20 жовтня 1919 р. прийняв перший нормативний акт, який регулював державно-правове становище Закарпаття, – «Генеральний статут про організацію та адміністрацію Підкарпатської Русі, приєднаної Паризькою конференцією до Чехословацької Республіки». Це була територія південнокарпатських русинів під офіційною назвою «Підкарпатська Русь» як адміністративна одиниця у складі Чехословаччини з широкою автономією (самоврядуванням), тобто їй

надавалося право створити свій сейм, мати губернатора, якого призначав президент ЧСР, обирати депутатів до Національних зборів (парламенту) країни та ін. Національні збори ЧСР 30 березня 1920 р. затвердили державний прапор, герб і печатку Підкарпатської Русі.

Зліва направо: губернатор Підкарпатської Русі Григорій Жаткович, головний розпорядитель Підкарпатської Русі, представник Антанти французький генерал Едмонд Еннок та віце-губернатор Петро Еренфельд в місті Ужгород на Підкарпатській Русі (1919).

Центральна Руська Рада в Ужгороді (8 травня 1919)

Щит герба розділений на два поля. Праве поле утворюють чотири сині і три золоті (жовті) смуги. У лівому полі на срібному (білому) тлі зображений ведмідь червоного кольору. Західна частина краю – комітати Спиш, Шариш і Земплін, які також були заселені в основному русинами, опинилася під адміністрацією Словаччини без офіційної назви. Її прийнято називати Пряшівщиною.

Генеральний статут визначив структуру нової адміністрації Підкарпатської Русі. Для управління краєм була утворена тимчасова Директорія у складі п'яти русинів. 7 серпня 1919 р. її головою був призначений Г. Жаткович – уроженець с. Голубине на Свалявщині, який на початку ХХ ст. із батьками переселився в США і став одним із лідерів русинської міграції. Директорія була допоміжним органом при французькому генералові, військовому диктаторі, Е. Еннок, в руках якого була вся повнота влади. Створенням адміністрації краю зайнялося Цивільне Управління, яке очолив Я. Брейха. У його структурі були реферати (відділи): політичний і шкільний, охорони здоров'я, судовий, поліції, публічних робіт, пошт і телеграфу, господарський. Кількість рефератів поступово збільшувалася, охоплюючи різні сфери життя.

Однак реалізацію автономних прав, визначених Генеральним статутом, правителі Чехословаччини всіляко гальмували. Наприклад, Генеральний статут зобов'язував владу вести в школах навчання народною мовою, але чеська влада в школах і в усіх установах краю ввела чеську мову. Вибори до автономного сейму відкладалися на невизначений час і т. д.

Протести Г. Жатковича проти таких дій влада ігнорувала, і він 19 лютого 1920 р. подав у відставку з посади голови Директорії, а згодом це зробили і всі її члени. Щоб не викликати масових протестів в краї, уряд ЧСР 26 квітня 1920 р. призначив Г. Жатковича губернатором Підкарпатської Русі. Він склав проект реалізації автономних прав краю, який не був підтриманий чехословацьким урядом. Зневірившись в чесності намірів празького уряду надати краю автономію, Г. Жаткович 16 березня 1921 р. подав у відставку з посади губернатора. Він виїхав до США, де і жив до смерті в 1967 р.

У територіально-адміністративному відношенні Підкарпатська Русь з 1921 р. поділялась на три жупи: Ужгородську з центром в Ужгороді, Берегівську з центром у Мукачеві, Марамороську з центром у Хусті. Жупи в свою чергу поділялися на округи. Треба віддати належне Президенту Чехословацької Республіки Т. Масарику як далекоглядному політичному діячеві з демократичним поглядом на вдосконалення суспільно-політичного і соціально-економічного життя. Вони стосувалися і Підкарпатської Русі, де вже з 1919 р. почали проводитися земельна, освітня і медична реформи.

Головним змістом аграрної реформи був дозвіл на купівлю-продаж землі. Для організації грошового обігу в 1920 р. в Ужгороді було відкрито Підкарпатський банк.

Солотвинський солерудник

Вкрай необхідною була реформа в галузі освіти. Адже станом на 1921 р. неграмотність населення досягла 50%, а серед русинів вона була ще вищою. Це результат політики угорських властей, які за період з 1874 до 1916 року на Закарпатті ліквідували всі народні початкові школи з українською мовою навчання.

Чехословацька влада отримала у спадок від попередніх австро-угорських правителів і економіку Закарпаття на вкрай низькому рівні. Про це яскраво свідчить порівняння його з іншими землями країни. Так, згідно з даними перепису 1930 р. на Закарпатті у сільському господарстві було зайнято 195,1 тис., або 71,6%, а в промисловості і ремеслі – всього 30,3 тис., тобто менше 11% населення. У той же час перший показник у Чехії становив лише 20%, а другий –

44,6%. Крайовий президент А. Розсипал іронічно назвав Підкарпатську Русь «жебрацькою торбою колишньої Угорщини».

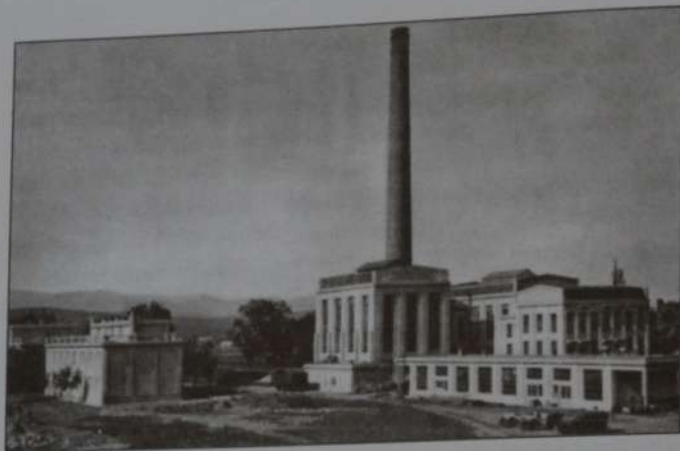
Та й в цих умовах економічний розвиток краю не припинявся. Розширення внутрішнього і зовнішнього ринків спонукало власників вишукувати ефективніші форми ведення господарства, підвищувати рентабельність підприємств. Насамперед, продовжували працювати промислові об'єкти, збудовані ще у XVII–XVIII ст. – металургійні і металообробні заводи у с. Довгому, Фрідешові, Кобилицькій Полянці. Їх продукція була неконкурентоспроможною, і тому вони обмежувалися виробництвом сільськогосподарських знарядь праці (мотики, лопати, молотки, кліщі, ланцюги тощо) та предметів домашнього вжитку. На кожному підприємстві працювало до 100 робітників. Дещо зростає солевидобувна галузь, оскільки її продукція знаходила широкий попит на внутрішньому ринку усїєї країни. Її центром залишалось Солотвино.

Розвиток будівельної галузі вимагав збільшення видобутку мармуру (Берегово, Ділове), вапняків (Свалява, Перечин, Довге). Будівництво мостів, прокладання тунелів в гірських районах, розбудова адміністративних і приватних будинків викликали потребу в збільшенні добування щебеню у Радванському і Кам'яницькому кар'єрах, виробництві цегли і черепиці в Ужгороді і Берегові.

Наявність великого лісового масиву сприяла розвитку лісозаготівельної та деревообробної промисловості. На цінні породи деревини з карпатського лісу значно зріс попит за кордоном. Для збільшення заготівлі лісу в краю було прокладено декілька вузькоколієк, які діяли аж до нашого часу (Тересва–Усть-Чорна, протяжністю 54 км, та ін.). Ліс сплавляли плотами (бокорами) по гірських річках, а по Тисі – за кордон. Ліс переробляли і на місцевих державних і приватних лісопилках. Продовжували працювати Перечинський, Свалявський і Великобичківський лісохімзаводи, які виготовляли оцтову кислоту, метиловий спирт, деревне вугілля тощо.

Тож чим стала Підкарпатська Русь за чехословацької влади? Найперше, що було зроблено – влада прибрала до своїх рук всі наявні в краї промислові об'єкти, зміцнюючи свої економічні позиції. На зміну австрійському, німецькому, французькому капіталу прийшов чеський. У його власність перейшли Свалявський, Перечинський і Великобичківський лісохімзаводи, деревообробні підприємства в Чинадієві, Сваляві, меблева фабрика «Мундус» в Ужгороді, пивоварний завод в Мукачеві, цегельно-черепичні заводи в Берегові й Ужгороді. Ряд промислових підприємств став власністю держави – Мукачівська тютюнова фабрика, солотвинські солерудні та ін. Великий маєток (домінію) графа Шенборна уряд в 1928 р. продав іноземній фірмі за значно заниженою ціною.

Економіка краю набирала колоніального характеру. Ознакою цього був той факт, що з краю ввозили сировину у промислові центри країни, там її пе-

Електро-
станція в
Ужгороді
(1932)

переробляли і готовий продукт знову ввозили в край і реалізовували за високими цінами. Приклад цьому – вивезення, переробка і ввезення солі, яку добували в Солотвині, великої кількості лісоматеріалів та іншої сировини. Так обмежувалося виробництво на місцевих підприємствах, а деякі з них взагалі припинили роботу, як, наприклад, в 1924 р. один з найбільших лісохімічних заводів на Закарпатті – «Клотільда». Знизила темп розвитку металообробна промисловість, а висока конкуренція розорила кустарні підприємства і майстерні. Все це призвело до появи великої кількості безробітних, яких у 1929–1937 рр. було 100 тис. Працюючим значно зменшували заробітну плату, подовжуючи при цьому тривалість робочого дня.

Тобто за період свого панування чехословацька влада на Закарпатті не побудувала жодного підприємства для переробки місцевої сировини, жодного великого заводу, не було вкладено ніяких інвестицій у розвиток промисловості.

Зате широкого розмаху набрала будівельна галузь. Швидкими темпами виростили будівлі під суди, в'язниці, військові казарми, жандармські і поліцейські установи. Швидкими темпами і, до речі, якісно йшло будівництво житлових будинків для різних чиновників, які масово наводнили край, займаючи державні посади. Чехословацький парламент потурбувався і про губернатора Підкарпатської Русі. Провладна більшість у парламенті 8 липня 1937 р. прийняла закон № 172 «Про тимчасове врегулювання становища губернатора Підкарпатської Русі». Його третя стаття встановлювала губернатору зарплату в 100 000 крон щорічно, а примітка ще й зазначала, що «його окремі службові доходи врегулює уряд».

У новоствореній Чехословацькій Республіці не кращим було становище селян, а їх питома вага серед самодіяльного населення краю була значною: 195,1 тис., або 71,7%, тоді як в Чехії – лише 29%, в Моравії – 35,9%. Не виправдала їх надію на кращу долю і земельна реформа, яка проводилася у

два етапи: в 1919–1925 і 1925–1929 рр. Згідно з реформою кількість землі, що перевищувала 100 га, підлягала відчуженню і продажу малоземельним і безземельним селянам. А таких було багато. І все ж вони й надалі залишалися такими, оскільки не мали коштів на викуп землі. За підрахунками фахівців, із 17 тис. селян, які виявили бажання купити землю, її фактично викупили лише 10 521 чоловік. Земля і надалі залишалася у власності пануючої верхівки.

У 1924 р. із загальної площі Закарпаття 2 192 365 кадастральних угрів* у володінні держави, поміщиків та урбаріальних громад було 78,9% земельної площі, а 450 тис. селян володіли тільки 462 977 кадастральними уграми, що становило 21% всієї території Закарпаття. Кращі землі потрапляли до рук заможних селян, колоністів, лідерів багатьох партій. Наприклад, губернатор А. Бескид придбав понад 1000 га землі. Великим землевласником була держава, у володінні якої в 1924 р. було майже 30% всієї території краю.

До малоземелля селянських господарств додавався ще й примітивний агротехнічний рівень обробітку землі, що призводило до низької врожайності. На Закарпатті у 1920-х рр. з одного гектара збирали всього 10,7 центнерів озимої пшениці. Причиною цього була і відсутність належної кількості сільськогосподарської техніки, більшість якої була зосереджена у поміщицьких господарствах.

Великим гальмом у розвитку сільського господарства була наявність пережитків кріпацтва – безземельні селяни змушені були працювати на державних і поміщицьких землях за третину, четвертину, п'ятину врожаю. Правда, у 1920 р. було відмінено панські побори – *коблину*** і *роковину****, однак вони продовжували тяжити над сільськими трударями. На початку 1930-х рр. нараховувалося 79% бідняків, 16% середняків і трохи більше 5% куркулів (заможних селян). Останні мали по 10–20 га.

Вже у 1920-х роках у Чехословаччині великої гостроти набуло національне питання. У країні проживало понад 13 млн чол., в тому числі чехів і словаків – 8 760 937, німців – 3 123 568, угорців – 745 431, русинів – 461 849, євреїв – 180 835, поляків – 75 853, румунів – 13 974, південних слов'ян – 2108, а також 9789 чол. інших національностей. Конституція ЧСР проголошувала рівноправність всіх національних меншин і усіх громадян перед законом, навіть гарантувала національним меншинам навчання в школах рідною мовою і засуджувала всякі форми денационалізації. Однак на практиці урядовими колами здійснювалося зовсім протилежне. Прикладом цьому є шкільна система освіти, яка вже з самого початку почала набирати риси чехізації. Так, якщо в 1920 р. чеська початкова школа була тільки в Ужгороді, то в 1921 р. на За-

* Кадастральний утр – 0,57 га.

** Коблина – міра зерна, яку здавав селянин церкві – 96 кг.

*** Роковина – відпрацювання селянином одного дня на церковній землі.

карпатті їх було 4, а в 1926 р. – 54 школи, не рахуючи середні та торговельні. Чеські школи відкривалися і в тих селах, в яких проживало 1–3 чехи, так як це було, наприклад, в с. Чинадієві, хоча тут було 1500 русинів.

І все ж не слід відкидати спроби уряду покращити це безрадісне становище. Однією з них була організація спеціальних курсів для ліквідації неграмотності, що дало певні результати, але це було далеко від насущних потреб. Було звернуто увагу і на соціальний захист дітей із незаможних родин та дітей з фізичними вадами.

Урядові кола Чехословаччини не влаштувало зобов'язання Сен-Жерменського мирного договору про надання Закарпаттю автономії, тому визрів план ліквідувати його автономний статус. У зв'язку з цим, під виглядом «уніфікації» законодавства всієї республіки 14 липня 1927 р. був прийнятий закон «Про організацію політичного управління», який почали називати адміністративною реформою. Згідно із законом територію Чехословаччини було поділено на чотири адміністративні одиниці – краї: Чехію, Моравію і Сілезію, Словаччину і Підкарпатську Русь (Закарпаття). Найвищим державним органом в краю стало крайове представництво. Його очолив крайовий президент, призначений президентом республіки і наділений всією повнотою влади. Губернатор краю, якого призначав президент ЧСР із місцевих жителів, був значно обмежений у своїх правах. Зате міністерство внутрішніх справ було уповноважене стежити за громадським порядком і на свій розсуд оцінювати його характер. З цього часу будь-які форми мирного протесту розцінювалися як порушення громадського спокою, а його організатори притягувалися до відповідальності. Ще раніше, законом «Про охорону республіки», прийнятим в 1923 р., було розширено права каральних органів аж до права застосовувати зброю проти протестуючих. І це в той час як Конституція ЧСР 1920 р. проголошувала: *«кожний в межах закону може висловлювати свою думку словом, письмом, друкованим способом, малюнком і тому подібним»*. Так питання про надання краю автономії урядовими колами було знято з порядку денного і лицемірно пояснювалося «політичною незрілістю» населення Закарпаття.

* * *

Реформи чехословацького уряду аж ніяк не поліпшили життя простого народу. Промислові підприємства стали власністю чеських багатіїв, землю купили великі землевласники і чеські колоністи. Зросло число безробітних, малоземельних і безземельних селян. Не маючи засобів до існування, народні маси були приречені на голод. Низький рівень медичного обслуговування зумовлював різні хвороби і високу смертність населення. На Закарпатті особливо високою вона була серед дітей. Якщо на 1000 народжених дітей в 1928–1930 рр. на першому році життя у Чехії вмирало 28,4, то на Закарпатті – 170,9. Однією з причин цього була недостатня кількість лікарень. На Закарпатті наприкінці 1920-х рр. одна лікарня припадала на 151 642 жителів, тоді як у Чехії – на 72 302.

До всіх цих соціально-економічних бід додавалося ще й обмеження прав і свобод, особливо національних меншин. Цензура забороняла вживати терміни «українець», «Закарпатська Україна». Зростав апарат репресивних органів. Зокрема, з вересня 1921 до 1924 р. кількість жандармських станцій на Закарпатті збільшилася зі 102 до 138.

Ще гіршим стало становище робочого люду під час світової економічної кризи 1929–1933 рр. В умовах капіталістичного ринку Чехословаччина значно скоротила експорт промислових товарів, що призвело до скорочення виробництва, а це – до зростання безробіття. У 1933 р. в країні безробітних було понад 920 тис. чоловік.

Економічна криза дуже вплинула на промисловість Закарпаття. Вже в перші її роки припинили свою діяльність 30 підприємств і значно скоротили випуск продукції провідні підприємства – лісохімзаводи «Сольва» у Сваляві, «Клотільда» у Великому Бичкові, «Бантлін» у Перечині. Меблева фабрика «Мундус» в Ужгороді, на якій працювало понад 200 робітників, у 1932 р. скоротила виробництво на 70%, а сірникова фабрика «Вулкан» у Чинадієві у липні 1920 р. зовсім припинила виробляти продукцію. Все це породжувало масове безробіття. У 1931 р. воно досягло 60 тис., а 1932 р. – вже 100 тис. Всі безробітні залишилися без засобів до існування і ледве животили. Це змушена була визнати місцева влада. Так, Воловецький окружний начальник жандармерії у червні 1932 р. доповідав у вищі інстанції, що *«більшість сімей живе з того, що просить подачки»*.

Погіршення життєвих умов переважної більшості населення, голод, злидні викликали протест з боку робочого люду. Хвиля страйків, демонстрацій і заворушень охопила всю територію Підкарпатської Русі. На боротьбу за краще життя поряд з русинами виступили чехи, словаки, угорці, представники інших національностей. Всіх їх єднала одна мета – домогтися кращих соціально-економічних і політичних умов.

§ 2. Підкарпатська Русь в політичній системі ЧСР

Соціально-економічне і суспільно-політичне становище краю стало сприятливим підґрунтям для зародження і діяльності партій, які представляли інтереси різних верств населення. Треба відзначити, що Конституція Чехословацької Республіки була однією з найдемократичніших конституцій європейських країн. Вона забезпечувала створення політичної багатопартійної системи. Кожна партія мала вирішувати взаємовідносини певної частини народу з державою. Оскільки основну масу населення Закарпаття становили селяни, то й першими партіями були ті, які тією чи іншою мірою обстоювали їх інтереси. Це так звані землеробські партії, які почали виникати вже з 1920 р. Одна з

них – «Підкарпатський Земледільський Союз» (ПЗС), заснована у 1920 р., русофільського напрямку. Очолювали партію В. Рижак і Й. Камінський.

21 березня 1920 р. в Ужгороді була створена Міжнародна соціалістична партія Підкарпатської Русі (МСП). Керівниками стали І. Мондок, І. Локота, Е. Сайдлер, Й. Гаті, М. Сидоряк, Б. Іллеш. Партія пропагувала комуністичні ідеї і в травні 1921 р. об'єдналася з Комуністичною партією Чехословаччини. У складі КПЧ було створено 15 окружних організацій, в тому числі Закарпатська, проукраїнської орієнтації. Тривалий час її очолював Олекса Борканюк. Проукраїнської орієнтації була і Християнсько-Народна партія (ХНП), створена в 1924 р. під керівництвом А. Волошина.

Політичні партії створювалися і за національною ознакою – угорські, єврейські, німецькі. Кількість партій швидко зростала і досягла 30. Попри всі недоліки, багатопартійна система сприяла залученню широких мас народу до політичного життя. Активізувалося і релігійне життя, в якому провідну роль відігравала греко-католицька церква. Пожвавилася діяльність і православної церкви. Прості селяни-вірники вимагали остаточного скасування роковини і коблини – цих кріпацьких пережитків, що і було зроблено в 1926 р.

Конституція Чехословацької Республіки гарантувала права і свободи громадян, дозволяла без всяких обмежень проводити мітинги, демонстрації, страйки. Трудовий люд, перебуваючи в тяжкому соціально-економічному і політичному становищі, не забарився скористатися цими правами. І вже весною 1920 р. по Закарпаттю прокотилася хвиля селянських виступів. Запротестували селяни сіл Тересва, Нересниця, Вишково, Страбичово та ін. Та найбільшим був виступ селян с. Арданово на Іршавщині у червні 1921 р. До них приєдналися жителі сусідніх сіл – Мідяниці, Сільця, Бродів та ін. Селяни вимагали повернення їм земель, захоплених місцевим поміщиком. Виступ набрав такого розмаху, що для його придушення прибула військова частина. Під час сутички декілька селян було поранено і один з них незабаром помер. 49 учасників виступу було заарештовано і віддано під суд, і на початку 1922 р. Берегівський суд деяких з них засудив до ув'язнення.

Та це не залякало селян і вони продовжували обстоювати свої права на землю, пасовища, протестувати проти непосильних податків та штрафів. Селянські виступи набрали такого розмаху, що центральні власті змушені були піти на деякі поступки. Зокрема, в Тячівському і Свалявському округах було припинено екзекуцію та збирання податків, а голодуючим було надано грошову допомогу в 10 млн крон та 100 вагонів кукурудзи. Однак така мізерна допомога не рятувала селян від голоду і вони надіялися самі на себе. Вони розширяли свої земельні наділи за рахунок вирубування поміщицьких лісів, розкорчовування чагарників, бо, як визнавали самі місцеві власті, «бідному русинському народові нема куди вигнати навіть однієї корови», що призводило до збройних сутичок. Так сталося в 1922 р. у с. Грушево на Тячівщині, де по натовпу було відкрито вогонь. Жандарми поранили 19 чоловік. У селі було

Офіційний візит на Підкарпатську Русь прем'єр-міністра ЧСР Е. Бенеша (Ужгород, травень, 1934)

введено надзвичайний стан. Місцеві поміщики просили у центральної влади захисту, «щоб жандармська станція у с. Довгому, яка складається з 6 чол., була посилена до 15 чол. До того часу військо необхідно там залишити», і в деяких селах, наприклад у тому ж Довгому, було розквартировано регулярні війська. У 1923 р. жандарми застосували зброю і проти селян у с. Дулово на Тячівщині і було вбито 58-річного селянина, батька сімох дітей – Д. Гісема. Були поранені 52-літній Петро Сокал і 13-річний Василь Попович. Жандарми по-звірячому товкли чоловіків, жінок і дітей. Відомості про це кровопролиття дійшли до чехословацького парламенту. Виступи селян тривали і в період економічної кризи 1929–1933 рр.

Боротьба селян за землю не могла не привернути увагу політичних партій. Значну роз'яснювальну роботу вели комуністи. Під їх керівництвом у жовтні 1930 р. було створено «Союз працюючого селянства» (СПС), який мав свій друкований орган – «Голос життя». Боротьба селян наростала, і комуністи гордилися успіхами своєї пропаганди. У циркулярі крайкому КПЧ від 23 січня 1932 р. відзначалося: «Бойові виступи стали звичайним явищем по всіх округах нашого краю. Трудящі женуть екзекуторів, демонструють за підпору безробітним, борються за безмитний довіз зерна ... Боротьба принесла уже і деякі успіхи. По многих селах вибороли собі безробітні деяку підпору. По многих округах застановлено уже екзекуції податків. Влада примушена розпочати з допомогою акцією голодуючим нашого краю».

Масове безробіття, низька заробітна плата, вимога 8-годинного робочого дня були причиною виступів робітничого люду промислових підприємств Ужгорода, Берегова, Сваляви, Великого Бичкова. Масовим став протест проти призначення у червні 1920 р. Г. Жатковича губернатором Підкарпатської Русі, правда, не без агітації комуністів, які приховували бажання Г. Жатковича працювати в інтересах краю. Робітництво Закарпаття взяло активну участь у

загальнодержавному страйку в грудні 1920 р. У 1922 р. відбулося 14 страйків, в яких взяло участь понад 7 тис. промислових і сільськогосподарських робітників. Найбільшим з них був загальний страйк у червні проти зниження заробітної плати і безробіття. Комуністи щороку організували першотравневі демонстрації з вимогою підтримувати більшовицьку Росію.

Треба віддати належне комуністам в організації індивідуальної роботи серед промислових і сільськогосподарських робітників. Їх обіцянки розв'язати аграрне питання на користь селян, а робітникам віддати фабрики і заводи, і особливо їх проукраїнська орієнтація, відіграли свою позитивну роль. На виборах до чехословацького парламенту 16 березня 1924 р. за кандидатів від КПЧ проголосувало більше 100 тис. виборців – 39,4% усіх голосів. Від комуністів Закарпаття депутатами стали І. Мондок, М. Сидоряк, Й. Гаті, Е. Шафранко, І. Боднар та І. Чегі. Такого успіху комуністи більше не мали.

І все ж, хвиля селянських виступів не спадала і в 1930-ті роки. Вони відбувалися під лозунгами «Геть езекуції!», «Геть великі податки і високу орендну плату!», «Хай живе боротьба за хліб, роботу, землю і волю!». Як і раніше, жандарми жорстоко розправлялися із протестуючими – і тільки за те, що вони виступали проти непосильних податків та езекуцій. Приклад цьому – криваві події 21 вересня 1932 р. у с. Нижня Апша (з 1948 до 2003 р. – Діброва) на Тячівщині. Проти протестуючих жандарми відкрили вогонь – був вбитий 77-річний селянин-румун Михайло Фуцур і 16 чоловік поранено.

Трудове селянство продовжувало виступати проти податкового гніту, езекуцій, за надання допомоги голодуючим упродовж всіх 1930-х років.

Із виступами селянських трударів солідаризувалося робітництво. Справедливі вимоги ставили лісоруби Довгого і Волівця, робітники лісопилки Рахова і Драгова, металургійного заводу Фрідешова. Кількість страйків швидко зростала. Якщо в 1935 р. їх було 37, то в 1936–1937 рр. – 75. Масовим був виступ виноградарських робітників у травні-червні 1936 р., лісових робітників Хуста й Волівця у березні-квітні 1937 р., участь в яких взяли тисячі знедолених. Такий розмах привернув увагу прогресивних громадсько-політичних діячів, письменників, і деякі з них відвідали Закарпаття, зокрема чеський письменник Іван Ольбрахт.

Здавалося, що під натиском європейської громадськості та супротиву на місцях влада піде хоча б на деякі поступки трудовому люду. Та, на жаль, Закарпаття опинилося у вирі європейської політики, яка розвивалася під диктовку верховодів фашистської Німеччини.

* * *

Отже, можемо констатувати, що Підкарпатська Русь (Закарпаття) у складі Чехословацької Республіки залишалася економічно відсталим краєм. Тут не було побудовано жодного великого промислового підприємства. Край залишався аграрним додатком до більш економічно розвинутих чеських земель. Переважна більшість працюючого населення залишалася в тяжкому

соціально-економічному становищі. Така політика чехословацького уряду значною мірою пояснюється тим, що провідні діячі, зокрема сам президент Т. Г. Масарик, були свідомі того, що це – українська земля і за сприятливих умов вона буде включена до української держави. І їх передбачення збулося!

А в той час чехословацькі власті всіляко гальмували реалізацію права на автономію краю, що було закріплено в умовах Сен-Жерменського договору і Конституції ЧСР. До розв'язання цього питання власті приступили тільки наприкінці 1930-х років, під тиском політичних обставин, що склалися на той час.

§ 3. Діяльність автономних урядів. Проголошення Карпатської України

Події в Чехословаччині, в тому числі і на Підкарпатській Русі, розвивалися під впливом нового міжнародного становища, що склалося внаслідок агресивних дій фашистської Німеччини. На Мюнхенській конференції, що проходила 29-30 вересня 1938 р., глави урядів Англії, Франції та Італії уклали угоду, яка дозволяла фашистській Німеччині розчленувати Чехословаччину. Німеччина захопила понад 30 тис. км² чехословацької території з населенням 3,5 млн. чол.

За таких умов празький уряд вирішив задовольнити вимоги керівників політичних партій щодо надання автономії і 11 жовтня 1938 р. було створено перший автономний уряд Підкарпатської Русі, який очолив Андрій Бродій – лідер русофільського напрямку. Міністрами стали Е. Бачинський, Ю. Ревай, С. Фенцик. А. Волошин і І. П'єшак були призначені державними секретарями. Однак А. Бродій проводив проугорську політику, бажаючи приєднати Закарпаття до Угорщини. Це не відповідало інтересам уряду Чехословаччини і 26 жовтня 1938 р. А. Бродія було заарештовано.

Чехословацькі та угорські прикордонники на Підкарпатті під час визначення нового міждержавного кордону відповідно до рішення Мюнхенської конференції (жовтень, 1938)

Андрій Бродій

«Карпатська Україна».

Однак за рішенням Віденського арбітражу від 2 листопада 1938 р. гор-тійська Угорщина при згоді фашистської Німеччини окупувала південні райони Закарпаття з містами Ужгород, Мукачево, Берегово загальною площею 1523 км², що становило 12,1% території краю. Автономний уряд з Ужгорода переїхав у м. Хуст. Відразу почалася підготовка виборів до Союму – парламенту Підкарпатської Русі.

Августин Волошин

Другий автономний уряд був сформований 26 жовтня 1938 р. з представників української орієнтації, за винятком Е. Бачинського. Його очолив Августин Волошин. У виголошеній промові він сказав: *«Обіцяю на свою честь і своє сумління, що буду совісно та несторонньо виконувати свої обов'язки і буду додержувати конституційні та інші закони»*. Міністерство юстиції очолив С. Дутка, шкільництва – А. Штефан, комунікацій – Ю. Ревай, який виконував і обов'язки міністра внутрішніх справ. Особистими секретарями А. Волошина були С. Росоха, І. Рогач та С. Клочурак. Автономний статус Підкарпатської Русі був затверджений законом парламенту Чехо-Словацької Республіки від 22 листопада 1938 р. Він дозволяв вживати назву як «Підкарпатська Русь», так і

Одночасно розпочалася робота з розбудови економіки краю. Найбільше уваги приділялося лісовому господарству. Передбачалося побудувати фабрики з виробництва меблів, паперу, підвищити ефективність виробництва на діючих лісохімзаводах – «Бантлін», «Сольва», «Клотільда», сірниковій фабриці «Вулкан» та ін. Планувалася побудова підприємств харчової промисловості, зокрема на околицях Тячева – фабрики з переробки м'яса. Великі труднощі постали перед урядом в розбудові транспортного сполучення, лінії якого були розірвані новими кордонами. Карпатська Україна була залучена до будівництва автостради «Захід–Схід». Було заплановано будівництво автомобільних доріг для сполучення важливих центрів краю. Товариство «Карпатські електрарні» розпочало електрифікацію

сіл Дубове, Поляна, Голубине, Ракошино, Давидково, налагоджувало телефонне сполучення. Було накреслено ряд заходів щодо вирішення багатьох соціальних проблем.

Складна міжнародна обстановка зобов'язувала уряд приділяти увагу захисту краю, і 9 листопада 1938 р. була заснована Організація народної оборони «Карпатська Січ», головним командантом якої став Дмитро Климпуш, а також напівмілітарна організація «Січ». З метою зміцнення її боєздатності в край прибули відомі діячі ОУН – Михайло Колодзінський, Роман Шухевич, Зенон Косак, Гриць Барабаш та ін. Всі вони стали членами військового штабу «Карпатської Січі».

На основі рішення пражського уряду про розпуск політичних партій А. Волошин видав указ про заборону їх діяльності і на Закарпатті. Натомість 18-20 січня 1939 р. було створено єдину українську політичну партію – Українське національне об'єднання (УНО). У таких умовах у неділю 12 лютого 1939 р. відбулися вибори до Союму Карпатської України. До кандидатського листа від УНО було внесено прізвища 32 кандидатів. Результат голосування такий: з 92,5% осіб, що взяли участь у виборах, за список партії УНО проголосувало 92,4%.

У той же час події в Чехословаччині розвивалися надзвичайно стрімко під впливом нової міжнародної ситуації, викликаній агресивною політикою фашистської Німеччини. З далекоглядною метою А. Гітлер дозволив проголосити 14 березня 1939 р. незалежність Словацької Республіки на чолі з президентом Й. Тісо. Дізнавшись про це, А. Волошин увечері того ж дня виступив по радіо і сказав, що і Союм (парламент) Підкарпатської Русі проголосить автономну Підкарпатську Русь суверенною республікою під назвою Карпатська Україна. Дійсно, 15 березня 1939 р. Союм розпочав свою роботу. Головою було обрано Августина Штефана.

В'їзд угорських окупаційних військ у м. Мукачево (листопад, 1938)

Сойм прийняв конституційний Закон такого змісту:

«§ 1. Карпатська Україна є незалежна держава.

§ 2. Назва держави є Карпатська Україна.

§ 3. Карпатська Україна є республіка з президентом, вибраним Соймом Карпатської України, на чолі.

§ 4. Державна мова Карпатської України є українська мова.

§ 5. Барва державного прапора Карпатської України є синя і жовта, причому барва синя є горішня, а жовта є долішня.

§ 6. Державним гербом Карпатської України є дотеперішній краєвий герб: медвідь у лівім червонім півколі, і Тризуб св. Володимира Великого з хрестом на середньому тризубі. Переведення цього місця закону полишається окремому законіві.

§ 7. Державний гімн Карпатської України є «Ще не вмерла Україна...».

§ 8. Цей закон обов'язує зараз од його прийняття».

Після цього таємним голосуванням одностайно (22 голосами) було обрано Президента Карпатської України – Августина Волошина.

Відкритим голосуванням було затверджено уряд Карпатської України в такому складі:

Юліан Ревай – прем'єр-міністр і міністр закордонних справ;

Юрій Перевузік – міністр внутрішніх справ;

Степан Клочурак – міністр господарства і оборони;

Юлій Брашайко – міністр фінансів та комунікацій;

Микола Долинай – міністр здоров'я і соціальної опіки;

Августин Штефан – міністр освіти й релігійних справ.

Так на законодавчому рівні був визначений новий державно-правовий статус нашого краю – незалежна Карпатська Україна, що стало важливим етапом в історії українського державотворення.

На жаль, в середовищі самого керівництва Карпатської України виникли суперечки щодо подальших тактичних кроків. Проти виваженої політики А. Волошина, який діяв з урахуванням обставин, що склалися, виступили деякі члени керівництва, штовхаючи його на радикальні дії. Зокрема, проти його волі, січовики під керівництвом

Угорське
окупаційне
військо
на вулицях
м. Хуст
(березень, 1939)

галичан в ніч з 13 на 14 березня напали на чеську жандармерію у місті Хуст з метою захоплення зброї. Це призвело до кровопролиття, послаблення «Карпатської Січі», що і прискорило трагічний кінець Карпатської України.

Правитель Угорщини Міклош Горті отримав дозвіл від Адольфа Гітлера окупувати все Закарпаття. І вже в післяобідню пору 15 березня 1939 р. угорські війська вдерлися на територію Карпатської України. Чеський уряд наказав своєму війську і службовцям не чинити опору і залишити Карпатську Україну. Оборона краю лягла на плечі виключно «Карпатської Січі». Усвідомлюючи значну перевагу ворога, А. Волошин залишив Хуст і через Румунію емігрував до Праги, де викладав в Українському Вільному університеті і був деякий час його ректором.

Кульмінацією збройного супротиву угорським окупантам був кровопролитний бій на Красному Полі (між Хустом і Великою Копанею). Героїчний опір загарбникам вчинила патріотично налаштована молодь – гімназистки-семінаристи, пластуни, яких вивів до бою вчитель Я. Голота.

Багатьох захисників рідного краю було вбито, а полонених окупанти розстрілювали на місці. У трагічні години, коли молодь стікала кров'ю, штаб «Січі» здезертирував. Один тільки М. Колодзінський (Гузар) залишився на полі бою, але разом з побратимом З. Косаком потрапив у полон, і обох окупанти розстріляли. 18 березня 1938 р. захисники Карпатської України припинили опір. Знущання і тортури угорських окупантів над захисниками рідної землі стали звичайним явищем. Гортіївська Угорщина при сприянні гітлерівської Німеччини окупувала всю територію краю.

Незважаючи на поразку, імена захисників Карпатської України навіки вписані в історію рідного краю, в історію боротьби українського народу за свою незалежну державу – Україну.

Прем'єр о. А. Волошин, міністр Ю. Ревай, секретар І. Рогач та урядовці Президії Уряду Карпатської України на нараді

Історичні Джерела
Із Сен-Жерменського Мирового Договору між країнами Лянганги і Чехословаччиною:

Частина II

§ 10

Чехословаччина зобов'язується встановити Руську Територію на південь від Карпат в кордонах, визначених Головними і Союзними потугами, як автономну одиницю в Чехословацькій Державі і надати їй найвищу самоуправу, сумісну з цілістю держави.

§ 11

Країна Русинів на південь від Карпат буде мати окремі Сойм. Цей Сойм буде мати законодавчу владу у всіх мовних, шкільних і релігійних питаннях, в справах місцевої адміністрації та в інших справах, які закони Чехословацької республіки йому призначають. Губернатор Країни Русинів буде іменовані президентом Чехословацької республіки і буде відповідальний Сойму.

§ 12

Чехословацька республіка зобов'язується, що урядники в Країні Русинів будуть вибрані по-можливості з-поміж мешканців цієї території.

§ 13

Чехословаччина забезпечує Країні Русинів пропорційну репрезентацію в парламенті Чехословацької республіки, до котрого то парламенту вишле послів, вибраних в зміслі конституції Чехословацької республіки. Ці послі не будуть мати право голосу в таких законодатних питаннях, які будуть призначені Руському Сойму.

Шандор В. Закарпаття : історично-правний нарис від IX ст. до 1920. – Нью-Йорк, 1992. – С. 219.

Прем'єр-міністр Л. Волошин про економічний і культурний розвиток Карпатської України (січень 1939 р.)

... У шкільництві потребуємо багато шкіл та класів, будемо наше шкільництво поширювати, народ це добре розуміє, дві депутації передучора тут просили владу, щоб зорганізувала дві горожанські школи на селі. Український Університет хочемо перенести з Праги до Хуста. Признаємо, що Український Університет багато виконав у Празі, але ліпше його мати в серці народу ...

... У наступному році з весни розпочнемо будувати залізничну лінію впродовж Карпатської України через Перечин, Сваляву до Хуста. Рахуємо при тому на чеський капітал і чеські технічні сили. Правда, зголошується

й чужий капітал. Будемо підпирати туристичний рух, а це нас ще більше зближить із заходом і з Чехією. Український народ є релігійний і будемо його виховувати у вірі в Бога. З щирого серця бажаю державі чехів, словаків і українців, щоб у новім році всебічно закріпила свою внутрішню структуру. Я вірую в її добру господарську, культурну й соціальну будучність.

Волошин, Л. Про актуальні проблеми Карпатської України : [із інтерв'ю кореспонденту чеської газети "Лідове Новини"] // Волошин, Л. Вибрані твори. – Ужгород : Закарпаття, 2002. – С. 160.

Лист регента Угорщини Міклоша Горті німецькому рейхсканцлеру Л. Гітлеру з висловленням вдячності за згоду на окупацію угорськими військами Карпатської України

ПИСЬМО МИКЛОША ХОРТИ ГИТЛЕРУ

Будапешт, 13 марта, 1939 г.

Ваше Высокопревосходительство!

Сердечно благодарю!

Не могу выразить, как я счастлив, поскольку эта богатая ресурсами провинция – я неохотно пользуюсь высокопарными словами – действительно имеет для Венгрии жизненное значение. Несмотря на то, что новобранцы прослужили всего пять недель, мы с величайшим энтузиазмом приступили к делу. Распоряжения уже отданы. В четверг, 16-го числа сего месяца, произойдет пограничный инцидент, вслед за которым в субботу должен быть нанесен большой удар.

Я никогда не забуду этого свидетельства дружбы, и Ваше Высокопревосходительство всегда может твердо рассчитывать на мою благодарность.

Дружески преданный
Хорти

Карпатська Україна : Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії. У 2-х т. Т. 1. – Ужгород : Закарпаття, 2009. – С. 275.

14 березня 1939 р.

Декларація Лвгустина Волошина по радіо з проголошенням незалежності Карпатської України

ГРОМАДЯНИ Й ГРОМАДЯНКИ КАРПАТСЬКОЇ УКРАЇНИ!

Рішенням словацького сойму була проголошена незалежність Словаччини. Тим була змінена й міжнародна ситуація Карпатської України,

яка рішенням нашого Союму буде ще офіційно проголошена незалежною державою.

До остаточного рішення Союму наша влада вже тепер цю нашу незалежність проголошує...

Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії. У 2-х т. Т. 1. – Ужгород : Закарпаття, 2009. – С. 276.

14 березня 1939 р.

Телеграма Уряду Карпатської України міністру закордонних справ Німеччини Й. Ріббентропу з проханням про захист Карпатської України

В імені Уряду Карпатської України прошу Вас прийняти до відома проголошення нашої самостійності під охороною Німецького Рейху.

Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії. У 2-х т. Т. 1. – Ужгород : Закарпаття, 2009. – С. 276.

15 березня 1939 р.

Вказівка міністерства закордонних справ Німеччини німецькому консулу в Хусті Г. Гофманну поінформувати уряд Л. Волошина про позицію III Рейху в конфлікті Угорщини з Карпатською Україною

Прошу поінформувати уряд Карпатської України усно, що з огляду на те, що мадярські війська на широкому фронті посунулися вже вглиб Карпатської України, уряд Німеччини радить йому не ставити опору. Так як справи зараз стоять, уряд Німеччини вважає, що він не є в позиції прийняти охорону.

Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії. У 2-х т. Т. 1. – Ужгород : Закарпаття, 2009. – С. 277.

* * *

Саме в час мордування студентів у Копані – у Королеві топили мадяри січовиків живими в Тисі, яких полонили нижче моста. Шістьом січовикам зв'язали руки сильним дротом, окремо пов'язали мотузками ноги і ще раз зв'язали їх всіх до купи, неначе сніп перевеслом. Заволочили їх на берег плеса і живими вкинули "плавати".

Гренджа-Донський В. Щастя і горе Карпатської України. Щоденник // Василь Гренджа-Донський. Твори. – Т. III. – Вашингтон : Видання Карпатського Союзу, 1987. – С. 354.

Тема 10.

КУЛЬТУРНИЙ РОЗВИТОК КРАЮ У СКЛАДІ ЧСР

Не забудьте рідну пісню,
Що вас мати вчила,
Доки з уст вам не забере
Студена могила.

В. Гренджа-Донський

§ 1. Суспільно-політичне і духовне життя. Освіта

Культура Підкарпатської Русі (Закарпаття) у складі Чехословацької Республіки почала розвиватися на демократичних засадах. Незважаючи на економічну відсталість краю, все-таки позитивні зрушення сталися у всіх сферах матеріальної і духовної культури, і не тільки русинів, а й інших народів – угорців, словаків, німців, румунів та ін.

Разом з тим ряд факторів гальмував розвиток культури. Насамперед, це мовне питання. Учені Чеської Академії наук у 1920 р. об'єктивно віднесли до нього, визначивши, що мова русинів – це частина української мови. Попри це, зародилися три мовні напрями – русофільський, український (народовецький) і карпаторуський. Русофільський напрям очолював А. Бескид – губернатор, однак він прихильно ставився до українофілів. Русофіли твердили, що русини – це частина великого російського народу, а їх мова – діалект російської мови. Вони об'єднувалися навколо культурно-освітнього товариства «Общество им. А. Духновича», заснованого в 1923 р. Першим головою його був Є. Сабов. Друкованими органами були «Карпатській край» (1924–1925), «Карпатській свет» (1928–1933, 1938). Товариство організувало «Дни русской культуры».

Представники українського напрямку об'єдналися навколо товариства «Просвіта» (1920–1939). Незмінним його головою був Ю. Брацайко. Головною метою товариства було виховання русинів в душі любові до рідного краю,

почуття належності до українського народу. Це завдання розв'язувала редакція журналу «Подкарпатська Русь». У першому його номері вона писала: *«Познати свій рідний край, то не лише задача кожного інтелігентного чоловіка, доброго горожанина, але також і шкільної молодіжи. Пізнання рідного краю у других народів розвинулося до такої степені, що воно стало новою галуззю под назвою краєзнавство.»*

На Чехах и на Моравії вагу тої науки в школі зрозуміли давно, так що науку шкільну починають і основиають на своїм власнім краю, починаючи од села, найближшої околиці, краю, держави, а лише потом переходять на чужі краї». З цією метою просвітяни видавали такі ілюстровані журнали як «Наш рідний край», «Пчілка», «Віночок для підкарпатських діточок» та ін.

Представники карпаторуського напрямку вважали, що русини «не москалі і не українці», а окремий народ з окремою мовою. Така розбіжність у оцінці мови наклала відбиток і на освіту та науку. З проголошенням Карпатської України переміг український напрям.

Вже в перші роки нової влади у системі народної освіти намітилися позитивні зміни. Значно зросла кількість народних шкіл з рідною мовою навчання. Наприкінці 1919 р. на Закарпатті працювало 475 початкових шкіл, в тому числі 326 з українською мовою навчання, 83 угорські, 22 чеські і словацькі, 7 німецьких, 4 румунські та 38 мішаних – з двома мовами навчання. Це було якісне зрушення у порівнянні з австро-угорським режимом. Однак громадськість вимагала і надалі удосконалювати шкільну систему, оскільки залишалося ще багато невирішених питань. Наприклад, в 1923/1924 навчальному році не працювали 174 школи, 25 тис. дітей не відвідували школу. Причиною цього

Урок у школі
с. Богдан

Будівля гімназії
у м. Хуст
(1933)

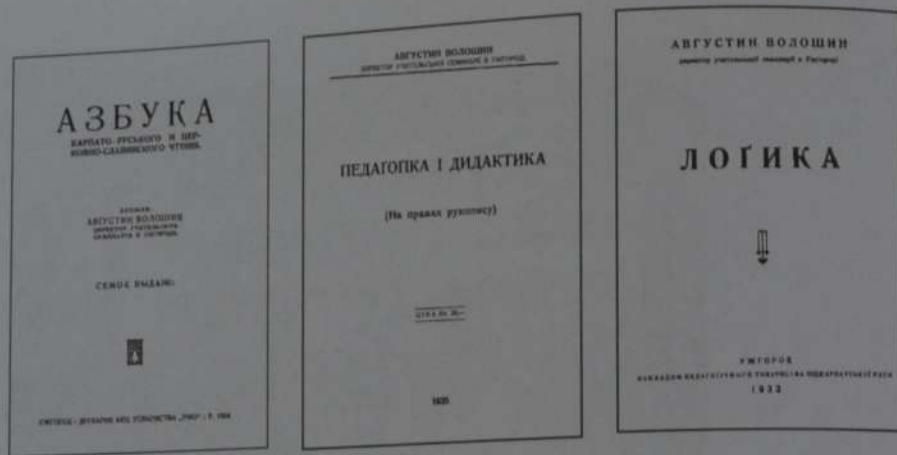

була відсутність матеріальної бази, підручників, приладдя. Під тиском громадськості та окремих політичних партій, зокрема комуністичної, уряд поступово усував наявні недоліки і вже в 1931 р. працювало 727 початкових шкіл, в тому числі 425 українських, а в 1938 р. – 792, із яких 463 з українською, 177 – з чеською, 117 – з угорською, 243 – з німецькою, 43 – з румунською та 7 – з єврейською мовами навчання. Поступово в школах вводяться паралельні класи з чеською мовою навчання.

Кількісні і якісні зміни відбулися і в системі горожанських шкіл (неповні середні). У період австро-угорського режиму їх було 9, і у всіх навчання велося угорською мовою, а в перші роки чехословацької влади горожанські школи були відкриті ще у Великому Березному, Перечині, Сваляві, Білках, Великих Лучках, Нижніх Воротах, Міжгір'ї, Середньому, Чинадієві, Тячеві, Нересниці, Ясіня. У всіх школах навчання велося українською мовою.

Звичайно, празький уряд не забував і про розширення сфери вживання і чеської мови і вже в 1938 р. на Закарпатті працювали 23 горожанські школи з чеською мовою навчання, а з українською мовою – лише 21.

Якісні зрушення відбулися і в роботі гімназій (середня освіта). Вони продовжували працювати в Ужгороді, Мукачеві, Берегові, а в 1922 р. гімназія була відкрита в Хусті. Навчання велося українською мовою. Разом з тим чеська влада активно розбудовувала чеські школи. За 20 років її панування на Закарпатті було відкрито 213 чеських шкіл. За підрахунками дослідників видно, що 34 тис. чехів на Закарпатті мали 5 гімназій з чеською мовою навчання, а 450 тис. українців мали лише 4 гімназії з рідною мовою навчання. Однак треба визнати, що влада сприяла залученню до навчання дітей робітників і селян, а учні, які навчалися на «відмінно» і «добре», звільнялися від плати за навчання.

Титульні сторінки праць А. Волошина

Багато освітян успішно розвивали кращі традиції відомих педагогів – Я. Коменського, К. Ушинського, О. Духновича. Серед майстрів педагогічної справи яскраво виділяється постать А. Волошина. Він написав і за власні кошти видав 42 підручники, серед яких – «Педагогіка и дидактика», «Педагогічна психологія», «Логіка» та ін. Свої педагогічні погляди він втілював у навчальний процес, будучи в 1912–1938 рр. директором Ужгородської вчительської семінарії і засновником Педагогічного товариства (1924 р.) та «Учительської громади». Вчений-педагог розробив методи використання фактичного матеріалу для виховання в учнів любові до рідного краю і народу. Його «Азбука» починається оповіданням «Родительська хижа», а «Читанка» – з оповідання «Наша школа».

Важливу роль у розвитку народної освіти відіграв Олександр Маркуш (1891–1971). У 1910–1944 рр. працював учителем у Тячеві, а в 1923–1938 рр. – ще й інспектором шкіл на Тячівщині. Талановитий педагог розробив методику вивчення краєзнавства. Він справедливо вважав, що формування в учнів знань має відбуватися шляхом пізнання від конкретного до загального. За таким принципом побудований підручник «По рідному краю» (співавтор М. Шніцер): Село та околиця, Наш рідний край, Загальний огляд Підкарпатської Русі, Чехословацька республіка. У цьому ряді першими були відомості про батьківську хату, рідне село.

Великою популярністю користувався підручник «Краєзнавство» (Прага, 1937) (співавтор І. Д. Гурко). Стараннями О. Маркуша видавався журнал «Наш рідний край» (1923–1939). Друковані на його сторінках матеріали виховували в молоді почуття поваги до історії, народу, рідної мови. Ось звернення редакції у № 2 за 1923 р.: «Ви ще пам'ятаєте коли даремно глядали ви школу, котра навчала би вас рідною мовою, коли руське слово, руська пісня, руська книжка –

були поневоленими, висміяними і лише потайком розігриваючими на нашій землі».

Значний інтерес у підростаючого покоління викликали редаговані О. Маркушем журнали «Віночок для підкарпатських діточок», «Буквар», книжечки «Рідне слово», «Зорниця», а в читанці «Світло» (Прага, 1932, 412 с.) подані важливі відомості про культурно-освітню і наукову діяльність багатьох закарпатців. О. Маркуш є автором оповідань, повістей, романів, у тому числі «Виміряли землю» (1925), «Коровку гнали» (1943).

§ 2. Розвиток науки в 1920–1930-х рр. Концепції історичного розвитку краю

Якісні зрушення в галузі освіти і демократизація суспільно-політичного життя сприяли духовному відродженню закарпатських русинів, зростанню інтересу до пізнання власної історії, витоків духовності, джерел національної культури. Через відсутність єдиного наукового центру вчені об'єднувалися в різні товариства і розгортали наукові дослідження. Різною була їх концепція історичного розвитку Закарпаття.

Важливий внесок у розвиток історичної науки Закарпаття зробили члени товариства «Просвіта», зокрема В. Гаджега (1864–1938) – професор богословської семінарії в Ужгороді. Він написав першу наукову біографію відомого історика і мовознавця М. Лучкая «Михаил Лучкай. Житєпис и творь» (Ужгород, 1929), цілу серію статей під назвою «Додатки до історії Русинів і руських церковей» – відповідно у Марамороській, Угочанській, Ужанській та Земплинській жупах. Автор науково обґрунтував автохтонність закарпатських русинів, роль церкви і монастирів в їхньому культурному житті.

Ця концепція обґрунтована і в працях І. Кондратовича. Найголовнішою з них є «Історія Подкарпатской Руси для народа» (Ужгород, 1924). Важливо те, що автор чітко визначив етнічну приналежність закарпатських русинів: «Ми, Русини, проісходиме із одного великого племені слов'янського», а «наша праотчина с перед деяких 1500 роками була за Карпатами, там, де днесь суть города Львов, Перемишль, Володимир-Волинський, Холм, Київ». Закарпатських русинів І. Кондратович вважав переселенцями з Київської Русі. На жаль, в період гортіївської Угорщини він відмовився від цієї концепції і обґрунтував ідею окремішності закарпатських русинів.

Василь Гаджега

Русофільська концепція пронизує праці В. Феделеш, яка стверджувала, що «карпаторуси» разом з усіма східними слов'янами «*составляют один великий русский народ*». Ця концепція найбільш виразно проглядається у підручнику «История Подкарпатской Руси» (Ужгород, 1920). Поступово тематика досліджень значно розширилася. Так, М. Бескид започаткував вивчення соціально-економічної історії і показав процес становлення феодално-кріпосницьких відносин, зокрема формування великого землеволодіння, погіршення становища селян, яких «*было обращено просто в толпу безправных рабов*», а після поразки селянської війни 1514 р. дворянство «*прямо сковало народ рабскими цепями*». Однак він помилково твердив, що «*Карпатская Русь есть наиболее удаленная окраина русского исторического этноса на западе*». Ці ідеї М. Бескид виклав у праці «Карпаторусская древность» (Ужгород, 1928).

Представник русофільського напрямку П. Сова працею «Прошлое Ужгорода» (Ужгород, 1937) продовжив дослідження історії міст Закарпаття, розпочавши ще у першій половині XIX ст. В. Гаджега представив читачам історію Севлюша (тепер – Виноградів). З'явилися цікаві дослідження з історії сіл Підмонастир, Тур'ї Ремети, Вишне Студене (тепер – Верхнє Студене) та ін. Ф. Габріель розширив географію досліджень і охарактеризував стан господарства в Ужанському, Березькому, Угочанському і Марамороському комітатах. А. Шаш опублікував джерелознавчу працю «Архив привилегированного города Мукачева. 1376–1850 гг.» (Мукачево, 1927). З'являються праці з історії культурно-освітнього життя Закарпаття, про діяльність Мукачівської богословської школи, Ужгородської духовної семінарії, «Общества св. Василия Великого», відомих вчених (Ю. Венеліна, М. Лучкая).

У 1930-х рр. було видано ряд збірників статей, в яких вихваляються досягнення влади у різних сферах економічного і суспільно-політичного життя. Серед них «Карпаторусскій сборникъ. Подкарпатская Русь в честь президента Т. Г. Масарика (1850–1930)» (Ужгород, 1931), «Карпаторусскія достижения. Юбилейный сборник статей по поводу 10-летия добровольного присоединения Подкарпатской Руси к Чехословакии» (Мукачево, 1930), «Подкарпатская Русь за годы 1919–1936» (Ужгород, 1936) та ін.

Історією Закарпаття цікавилися українські емігранти, які працювали у Празькому і Братиславському університетах, Українському Вільному університеті в Празі і Українській господарській академії в м. Подебради. Вже у 1919 р. у Празі була видана книга відомого діяча Української Народної Республіки Д. Дорошенка «Угорська Україна». У Відні були видані книги М. Лозинського, Ортоскопа. Всі вони окреслили основні етапи національно-визвольного руху в цьому «найдалшому закутку української землі». В. Гнатюк, М. Возняк, Ф. Колесса, К. Заклинський зібрали і опублікували багатющий етнографічний і фольклорний матеріал та обґрунтували висновок про автохтонність закарпатських русинів, їх етнічну спорідненість з українським народом.

А. С. Шелухін у праці «Україна» доводив, що Закарпаття вже у XVII ст. було відомо під назвою «Україна». Академік С. Рудницький звернув увагу на наявність значних природних ресурсів і описав їх у двох частинах праці «Основи морфології й геології Підкарпатської Русі і Закарпаття взагалі» (Ужгород, 1925, 1927). Дослідження українських емігрантів гідно увінчала двотомна праця професора Українського Вільного університету О. Мицюка «Нариси з соціально-господарської історії Підкарпатської Русі» (Ужгород, 1936; Прага, 1938). У 2003 р. вона видана факсимільним способом.

Історією Закарпаття продовжував цікавитися і російський вчений О. Петров, який ще з 1905 р. почав видавати «Материалы для истории (Угорской) Закарпатской Руси», останній, дев'ятий, випуск яких вийшов у 1923 р. А в 1930 р. у Празі він видав джерелознавчу працю «Древнейшія грамоты по истории карпато-русской церкви и иерархии 1391–1498 гг.». Багатий фактичний матеріал міститься у дослідженнях Є. Недзельського, Д. Вергуна, Ю. Яворського, однак ці автори подавали його у русофільському забарвленні, мовляв, Закарпаття – «окраина русской земли».

У 1920–1930-х рр. дальшого розвитку набуло мовознавство, навколо якого розгорнулася дискусія. Русофіли продовжували нагадувати: «*Помните, что все мы, карпатороссы, русины, принадлежим к русской национальности*». І навпаки, карпатороси намагалися довести, що мова русинів окрема, самостійна. Українофіли обґрунтовували мову русинів як діалект української мови. Це аргументовано доводив Г. Стрипський у працях «Старша руська письменность на Угорщині» і «З старшої письменности Угорської Русі». Висновок Г. Стрипського аргументовано підтвердив А. Волошин у статті «О письменном языке підкарпатських Русинів» (1921).

§ 3. Література

У загальному потоці демократизації суспільно-політичного життя в Чехословаччині виникли сприятливі умови і для розвитку літератури. Відсутність політики мадяризації і онічечення, перебування у складі слов'янської держави сприяли розвитку творчих здібностей закарпатських українців. На літературну ниву впевненою ходою вступив **Василь Гренджа-Донський** (1897–1974), якого справедливо вважають засновником новітньої української літератури на Закарпатті.

Плідною була його літературна творчість. Вже у 1923 р. одна за одною виходять його збірки поезій «Квіти з терням», передмову до якої написав В. Пачовський, «Шляхом терновим» (1924), яка започаткувала на Закарпатті українську літературну мову, «Тернові квіти полонин» (1924), «Тобі, рідний

Василь Гренджа-Донський

краю» (1936). Вірші поета просякнуті палкою любов'ю до рідного краю, переживанням за його долю. Він зізнається:

Люблю тебе, мій рідний краю,
мов до матері я горнись,
ридаєш ти – і я ридаю,
смієшся ти – і я сміюсь.

Художнє слово поета було важливим засобом виховання молоді у дусі патріотизму, вірного служіння рідній землі і її народу:

Шануй, люби свій рідний край,
де змалку ти живеш.
В чужині долі не шукай,
її там не знайдеш!

Василь Гренджа-Донський майстерно представив читачеві героїчні сторінки з історії краю. В історичній поемі «Князь Лаборець» (1923) він представив руського князя народним героєм, мужнім захисником рідної землі від зазіхань чужинців наприкінці IX ст. Дізнавшись про наближення кочівників-мадярів, князь закликав:

Йдемо битись, так як має бути!
А циж сюди гуни не ходили?
Наші батьки край оборонили.
Гей до бою, хоробрі хорвати,
За край рідний, за гори Карпати!

У такому ж образі представлений і ужанський наджупан Петро Петрович у однойменній історичній повісті, який мужньо боровся проти засилля чужинців у першій чверті XIV ст.

І звичайно, у творчості В. Гренджі-Донського важливе місце посідають революційні події в краї, зокрема Гуцульська республіка. Устремління трудового люду гуцульського краю до волі і заможного життя поет висловив у таких рядках:

Ой нема таких на світі, щоб вони не чули
За Гуцульщину прекрасну, за її гуцулів
Не багатством славна, але знає світ усюди,
Що її народ – це справді волелюбні люди.

На жаль, Гуцульська Республіка зазнала поразки і на зміну угорським можновладцям прийшли чеські. Пани змінилися, а доля трударя-закарпатця залишилася тяжкою і безрадісною. Про це поет образно сказав у вірші «Русин», опублікованім у збірці «Квіти з терням»:

Ще й на світ він не зродився,
Ще його й не знали, –
А вже пута парували,
Окови кували.
Ще його та бідна мати
Під серцем носила,
А вже руки пов'язала
Проклятая сила.
Тільки-тільки що зродився,
Ще і не оділи, –
Вже йому над головою
Кайдани дзвеніли.

Василь Гренджа-Донський був активним будівничим і талановитим літописцем славнозвісної Карпатської України 1938–1939 рр. Він з радістю писав:

Повстав наш край із крові, із руїн,
Хай пропадуть роздори, ряд незгод,
Нехай живе Карпатська Україна,
Нехай живе свobodно наш народ!

За активну участь у боротьбі за незалежність краю угорські окупанти кинули його у в'язницю у м. Тячів, у якій був підданий жорстоким тортурам. Розправу угорської окупаційної влади над захисниками Карпатської України він описав у щоденнику під назвою «Щастя і горе Карпатської України». Та поет вірив у єднання Закарпаття з Україною і тому у вірші «Щире привітання шлють груні степам» (1927) він просив:

Орле сизокрилий,
Розкажи вітрам,
Щире привітання
Шлють груні степам.

Рятуючись від переслідувань, В. Гренджа-Донський емігрував до Словаччини, де продовжував свою літературну і громадську діяльність. Славний син Срібної Землі помер 25 листопада 1974 р. у Братиславі, де і похований. Не забули поета на батьківщині. Добірка його віршів опублікована у книзі «На Верховині» (Ужгород, 1984). Нині в області встановлена літературна премія імені В. Гренджі-Донського, його іменем названо Тячівську ЗОШ I–III ступенів і площу в Ужгороді. Дочка поета Зірка у США видала його твори у 12-ти томах.

У літературному процесі Закарпаття почесне місце займає і **Юлій Боршош-Кум'ятський** (1905–1978). За фахом – учитель, за покликом душі – письменник і поет. Як і В. Гренджа-Донський, твори писав українською літературною мовою. Він є автором багатьох поетичних збірок: «Весняні квіти» (1928), «З мого краю» (1929), «Країна див» (1934), «Кров кличе» (1938), «З наказу роду» (1938). У багатьох поезіях домінують патріотичні мотиви,

Юлій Боршош-Кум'ятський

любов до рідної землі. У вірші «Люблю тебе, рідний край» автор зізнається:

Люблю тебе, рідний краю,
Моя рідна мати.
В тобі хочу вік прожити,
В тобі і вмирати!

Як тут не згадати О. Духновича:

На Бескиді в родном краю,
В том исконно руськом раю,
Где світ узріл, там лежати
Хочу вічно спочивати.

У поезії поета чітко звучать і соціальні мотиви. Він з гіркою пише, що серед чудової краси краю, за наявності природних багатств простий люд животіє в бідності. Це великий гріх, за який можновладцям доведеться відповісти і в край «завітає літо». У поезії «Зажурена трембіта» поет передбачав:

Ой, буде хтось терпіти
за той гріх.
Зажурена трембіта,
не ритай!
Ще завіє літо
в рідний край!

Надії поета здійснилися – Закарпаття було визволене з-під фашистської неволі й возз'єднане з Україною. Він видав ще багато збірок: «Дві долі», «На високій полонині», «Граї, трембіто», «Шовкова косиця», «Червона калина» та ін.

Олександр Маркуша

Заслугою закарпатських літераторів є порушення ними проблем соціального характеру, зокрема наявності безробітних, яких нараховувалося більше 100 тис. Ця тема особливе місце займає у творчості **О. Маркуша**, зокрема у його книгах «Виміряли землю» (1925) і «Чужі краї – чужі люди» (1931). Доля безробітного описана ним в оповіданнях «Дроворуби» (1940) і «Федорова служба» (1943). Юнак-верховинець Петро у пошуках шматка хліба, заробітку вирушає у далеку Бельгію, де його, на жаль, засипало в шахті. За підтримку Карпатської України в березні 1939 р. угорські окупанти заарештували О. Маркуша і він

томився у таборі Крива на Хустщині разом з В. Гренджою-Донським.

Великою популярністю користувалися твори **Луки Дем'яна** (1894–1968). Темою його творів також є важка доля і каторжна праця робітника-лісоруба, яка достеменно зображена в оповіданні «Кровавий заробок» (1926). Митарства безземельного Пилипа в пошуках заробітку описані також в оповіданні «Хата» (1937). У післявоєнний період окремими книгами вийшли «Оповідання синіх Карпат» (1964) і – вже помертвено – «Голодний похід» (1977), «Крутогори Верховини» (1984), «Де гори Карпати» (1985) та ін.

Доля простих людей в умовах панування чужинців розкривається і в поетичних та прозових творах **Федора Потушняка** (1910–1960) – вченого і письменника. На формування його української національної самосвідомості значно вплинуло навчання на філософському факультеті Празького університету, де викладали провідні українські науковці.

Він є автором поетичних збірок «Далекі вогні» (1934), «Темнічі вечори» (1938), «Можливості» (1939). Федір Потушняк добре знав потреби народу і описав їх в оповіданні «Земля» (1938). Перед читачем постає злиденне становище селянської родини, від якої глитаї та лихварі відібрали останній клаттик землі-годувальниці. Це і привело до трагічної смерті бідняка Юри:

*«О, рідна карпатська земле, омита то-
том і кров'ю поколінь! Ти була мрією і кри-
вавицею верховинських і надтисяньських зли-
дарів. Ти була мрією і ворогом, бо на тобі
панували угорські феодалі, чеські аграри і
"свої" глитаї. Їм допомагали висмоктувати з
себе плоди-соки зграї сільських лихварів. Се-
ляни, мріючи про землю, скінчили у боргах, по-
трапляли у кабалу до лихварів, а ті відбирали
у них останні клаттики землі».*

На літературному полі успішно працювали сатирики, які в гуморесках і фейлетонах висміювали антинародну політику чеських властей. Один із них – **Марко Бараболя** (псевдонім Івана Рознійчука) (1910–1945). Дослідник історії літератури В. Бірчак назвав

Лука Дем'ян

Федір Потушняк

Марко Бараболя

його «дуже видатним і тонким гумористом», який висміював мадяризацію та чехізацію. Автор з гіркою іронією привертає увагу читача до соціальних проблем: безробіття, зубожіння, політична безправність тощо. Наприклад, громадяни мають право: 1) думати про страшний суд і пекельні муки; 2) брати участь у публічному житті на весіллях, хрестинах і похоронах. Правда, прижиттєво світ побачила лише одна його збірка «З-під їдкого пера» (Прага, 1941). Друга з'явилася у 1970 р. в Братиславі – «Тутешняцька губернія», а третя – «Проект автономії» – в Ужгороді у 1991 р.

У 1930-х рр. активно працювала **Миколая Божук** (Василина Миколаївна Божук-Штефуца) (1907–1938). Народилася в с. Великий Бичків на

Рахівщині. Вона уміло поєднувала педагогічну діяльність з поетичною творчістю. Її вірші друкували на сторінках багатьох крайових видань – «Пчілка», «Наш рідний край» та ін. У 1930 р. вийшла її збірка «Поезії», а друга – «Вітайте, Карпати» – в 1973 р.

В історію літератури ввійшла ще одна дочка Закарпатської Гуцульщини – **Марія Кабалуок-Тисянська** (Марія Миколаївна Кабалуок) (1911–2000). Обидві поетеси, зачаровані красою рідного краю, водночас охоплені сумом через безраднісне життя краян, але сповнені надії на їх кращу долю. М. Кабалуок-Тисянська у вірші «Нема в мене...» (1932) зізнається:

Миколая Божук

Ой не маю я багатства,
Розкішної втіхи.
Батьки мої убогі,
З-під хлопської стріхи.

А в іншому вірші – «Сумна Верховина» поетеса констатує:

Сумна Верховина,
Плачуть гірко люди,
Куди не поглянеш –
Горе, злидні всюди.

Скажіть мені, гори,
Синії Карпати,
Коли прийде щастя
В наші бідні хати?

Література Закарпаття 1920–1939 рр. була, і сьогодні вона є, багатомовною. Вищеназвані представники закарпатського письменства 1920–1930-х рр. орієнтувалися на українську літературу і переходили на українську літературну мову. Відомий дослідник М. Лелекач у 1934 р. відзначив, що «вся література показує, що є здобутком народу по обох боках Карпат».

У той же час активно працювала група літераторів, яка орієнтувалася на російську літературу і писала російською мовою. Яскравим її представником був **Йосип Жупан** (1904–1987). За освітою історик, він вдало поєднував фахові знання з літературною і музичною творчістю.

У його прозових творах часто наявні соціальні мотиви, зокрема безвихідне становище безробітних. Один із них – Іван – зображений у оповіданні «Теплий хлеб» (1936). Будучи у безвихідному становищі, він протестує проти існуючого ладу, але безрезультатно, і впадає в розпач. Така ж доля спіткала і лісоруба Селянчина в оповіданні «Ветролом» (1936). За проросійську орієнтацію угорські власті двічі арештовували поета.

Відомим російськомовним поетом був **Андрій Карабелеш** (1906–1964). У 1920-х рр. окремими виданнями вийшли дві його книги – «Избранные стихотворения» (1928) і «В лучах рассвета» (1929). Засуджуючи існуючі порядки, він сподівався на визвольну місію Росії, виступав за прийняття на Закарпатті російської літературної мови. За проросійську орієнтацію він також був заарештований угорськими окупантами, а в 1941–1945 рр. томився у фашистських концентраційних таборах. Схожа доля спіткала і поета **Миколу Рішка** (1906–1994). Його поетичний талант, як і багатьох інших, розкрився у нову епоху, яка для нашого краю почалася в 1945 р.

Звичайно, для реалізації творчих задумів необхідна відповідна видавнича діяльність. Треба визнати, що вона у 1919–1939 рр. набула значного розвитку. Про це свідчать дані, наведені у книзі М. Лелекача і І. Гарайди «Загальна бібліографія Подкарпаття». Тільки україномовних видань загальноісторичного характеру (альманахи, місяцеслови, календарі та ін.) було більше 100 і десятки періодичних видань (газети,

Йосип Жупан

Андрій Карабелеш

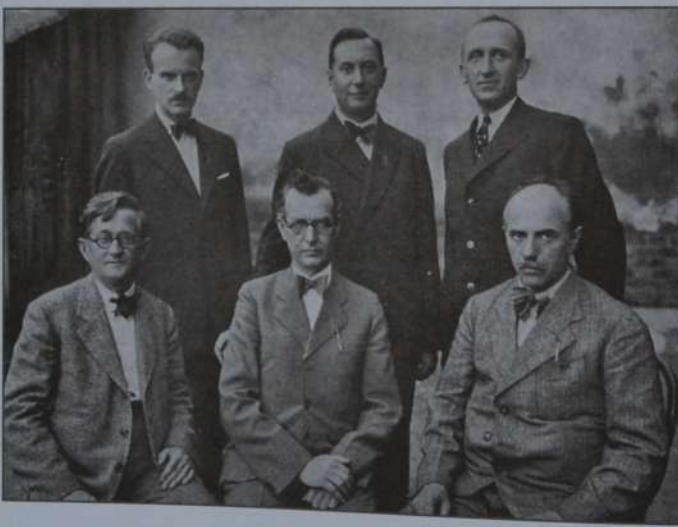
журнали, часописи тощо). Серед них – «Наша земля», «Українське слово», «Слово» та ін. Товариство «Просвіта» видавало «Науковий збірник», журнал «Подкарпатська Русь». Популярними серед молоді були журнали «Наш рідний край», «Пчілка». Народною мовою виходила газета «Русин».

Русофільської орієнтації були видання «Общества им. А. Духновича» – «Карпатській свет», «Карпатській край», «Карпаторусській голос», «Русській Народний Голос». Друковані органи мали всі політичні партії: крайова організація КПЧ – «Карпатська правда», «Працююча молодь», Християнсько-Народна партія – «Свобода» тощо. Власті мали багато галузевих видань – «Народне здоров'я», «Пожарник», «Право» тощо. Конфесії також мали свої видання. На Підкарпатській Русі (Закарпатті) періодичні видання виходили також чеською, словацькою, угорською, єврейською мовами.

Різною була тематика та ідейна спрямованість цих видань, але в цілому вони відображали економічне і суспільно-політичне становище краю, висвітлювали багато сторінок його історії, впливали на формування національної самосвідомості закарпатських русинів.

§ 4. Образотворче, музичне і театральне мистецтво. Спорт

Вагомий внесок у культурно-національне відродження краю в 1919–1939 рр. зробили майстри образотворчого мистецтва. Кожен із його творців – високообдарована, творча особистість, а разом – неповторне сузір'я митців Закарпаття. А джерелом їх натхнення була неповторна краса Карпатського краю.

Засновники Товариства діячів образотворчих мистецтв на Підкарпатській Русі.

У першому ряду (справа наліво): Йосип Бокшай, Ладислав Кайгль.

Пам'ятник Й. Бокшаю та А. Ерделі в Ужгороді. (Скульптор М. Олійник.)

На початку 1920-х рр. у Мукачеві виникло перше об'єднання художників, а в 1927 р. Й. Бокшай і А. Ерделі в Ужгороді заснували спеціальний художній заклад – «Публічну школу малювання». Цим двом поетам судилося стати засновниками закарпатської школи живопису.

Йосип Бокшай (1891–1975) народився в мальовничій Кобилецькій Полянці на Рахівщині в сім'ї священика. Навчався в Будапештській Академії мистецтв і йому пощастило бути учнем відомого художника Імре Ревеса. Тривалий час художник був відомий як автор картин зі світського життя і замовчувалися твори на релігійну тематику – «Вознесіння Марії», «Христос серед дітей», «Притча про блудного сина» та ін. Він – автор монументального розпису «Воздвиження Чесного животворящего хреста» (1937) на плафоні Ужгородського кафедрального собору. Саме в цих картинах проявився талант митця. Він також автор розписів у багатьох церквах сіл Закарпаття (Доробратово, Чабанівка, Сторожниця) і в Угорщині та Словаччині. Із картин на тему світського життя милують око глядача такі як «Зима» (1927), «Вид Ужгорода» (1928), «Ужгородський замок» (1931), «Хустський замок» (1942), «Гуцульське весілля» (1937) та ін. У 1920–1930-х рр. Йосип Бокшай здійснив творчі поїздки в Будапешт, Прагу, Дрезден, Париж, де знайомився із здобутками класиків європейського образотворчого мистецтва.

Разом з Й. Бокшаєм яскраву сторінку в історію образотворчого мистецтва Закарпаття вписав і **Адальберт Ерделі** (справжнє ім'я – Іван Гриць) (1891–1955) – уродженець с. Загаття на Іршавщині. Батьки – вчителі. Як і Й. Бокшай, фахові знання здобував у Будапештській Академії мистецтв і разом з ним став будівничим закарпатської школи живопису. У 1929–1931 рр. жив у Мюнхені і Парижі. Відомий як живописець-портретист. Із цього жанру привертають увагу такі картини як «Портрет батька» (1920), «Портрет невідомої» (1922), «Циганки» (1928), «Русини» (1940).

У складі Чехословаччини з'явилися сприятливі умови і для розвитку професійного музичного мистецтва. Як освітяни об'єдналися навколо товариства

Іван Фірцак (Кротон)

наді, Франції, Данії, Голландії та ін. Не було межі здивуванню глядачів, коли І. Фірцак легко розривав металевий ланцюг, а із товстезного металевого прута вправно формував будь-яке число. У 1928 р. американська преса назвала закарпатця «найсильнішою людиною ХХ століття», а в народі його називали «Кротон» – за ім'ям античного героя-силача та «Іван-Сила». Біографи відзначають, що І. Фірцак був удостоєний нагороди навіть з боку короля Великобританії Георга V – золотого шлема і чемпіонського пояса, прикрашеного діамантами. Вдячні нащадки у рідному селі встановили пам'ятник славному земляку і зняли фільм «Іван Сила».

§ 5. Будівництво

Якщо література, музика, театр, образотворче мистецтво, спорт розвивалися завдяки наявності талановитих закарпатців, то будівництво і архітектура – за велінням чеської влади. Адже з включенням Закарпаття до складу Чехословаччини у край прибула велика кількість чиновників, для яких потрібні були як житлові, так і адміністративні будівлі. Тому будівництво набрало значного розмаху. Причому воно здійснювалося на досить високому технічному і архітектурному рівні.

Влада активно почала розбудовувати насамперед місто Ужгород, оскільки воно з 1920 р. стало столицею Підкарпатської Русі. Новий статус міста вимагав його розбудови. Спочатку були проведені роботи з регулювання русла

річки Уж – укріплювалися береги, побудовано набережні, а правобережну ще й озеленили декоративними деревами, зокрема, створивши найдовшу

Новий мікрорайон Галаго та реконструйована набережна в Ужгороді

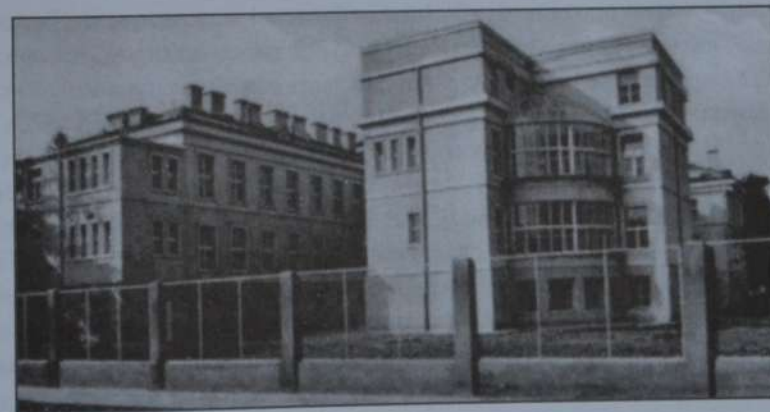

Будівля земського уряду в Ужгороді, нині будова облдержадміністрації та облради

в Європі (близько 2,5 км) липову алею, яку назвали ім'ям художника І. Рошковича (тепер – набережна Незалежності).

Взірцем якісного технічного рівня і архітектурного смаку є монументальна 6-поверхова будова земського управління, зведена у 1932–1936 рр. за проектом чеського зодчого А. Крупки. Швидко зростали будівлі і для інших державних установ – крайового суду (нині будинок облпрофради), жандармської управи краю (нині медфак УжНУ), поштамту та ін. Здійснювалося будівництво і для культурно-освітніх товариств. У 1928 р. в Ужгороді було збудовано Народний Дім для товариства «Просвіта». У його побудову сам президент Т. Масарик вніс 100 тисяч крон. За короткий період Ужгород набув вигляду європейського міста.

Доброю традицією стало увіковічнення в бронзі пам'яті відомих культурно-освітніх діячів краю. З високою оцінкою їх діяльності активно виступав голова «Общества им. А. Духновича» Є. Сабов. Так, у промові з нагоди відкриття пам'ятника О. Духновичу у Севлюші (Виноградів) 8 червня 1925 р.

Новозбудований хірургічний корпус лікарні у Мукачеві (1930-ті рр.)

Адміністративний будинок у модерному стилі у Сваляві

він відмітив: «Сейчас уже два памятника вещают славу наших южнокарпатских сынов об их культурном подвиге. Один тут – в честь А. Духновича, нашего будителя. Второй – на юго-востоке, в столице Болгарии, на площади в Софии (насправді пам'ятник знаходиться у м. Габрово. – Авт.). Это памятник в честь ... Юрия Гуцы-Венелина, будителя народа болгарского. Оба памятника поставлены в знак благодарности». Через рік, у 1926 р., Є. Сабов виступив з промовою і при відкритті пам'ятника Є. Фенцику в Ужгороді.

Таким же шляхом розбудовувалися й інші міста. У Мукачеві було побудовано дитячу лікарню, в Хусті – приміщення для окружного управління, у якому в 1938–1939 рр. працював уряд Карпатської України, і для гімназії. У містах було побудовано і ряд шкіл. У с. Тересва на Тячівщині швидко збудували казарму – адже поруч кордон з Румунією, а на одній з вулиць – ряд однотипних житлових будинків. Розроблялися плани розширення електромережі за рахунок побудови електростанції, яка б поєднала річки Теребля і Ріка. Цей план був реалізований у 1950-х рр., за іншої влади. Були намічені плани будівництва шосейних і залізничних доріг і ін. Діаметрально протилежний вигляд мало сільське будівництво. Сільські майстри свято берегли традиції слов'янської дерев'яної архітектури. Селянські хати вкривали соломною або драпкою, але ззовні прикрашалися чудовими візерунками, викарбованими майстрами-різьбярами.

Празький уряд розгорнув таку активну будівничу діяльність, будучи переконаним, що його панування на Закарпатті вічне. Таке переконання висловив міністр закордонних справ ЧСР Е. Бенеш на зустрічі з державними службовцями в Ужгороді 1934 р. Він запевнив: «не можна сподіватися, щоб принаймні у ближчих століттях» взагалі стало можливим входження Закарпаття до складу України. Та історія пішла іншим шляхом. Чехословаччина, на жаль, зазнала агресії з боку фашистської Німеччини. Змінилася і доля Закарпаття.

Тема 11.

ЗАКАРПАТТЯ ПІД ВЛАДОЮ УГОРЩИНИ (1939–1944 рр.)

Строят тюрьмы и казармы,
Держат в страхе край родной,
На село по два жандарма
А читальни – ни одной.

Д. Вакаров

§ 1. Окупація краю гортіївською Угорщиною і розгортання антифашистської боротьби

До кінця березня 1939 р. вся територія краю була окупована гортіївською Угорщиною – сателітом фашистської Німеччини і отримала назву «Регентський комісаріат Підкарпатської території». Глава комісаріату – регентський комісар підпорядковувався безпосередньо М. Горті. У його руках зосереджувалася вся влада. Про це свідчать напутні слова М. Горті на церемонії призначення 12 серпня 1940 р. регентським комісаром М. Козмі: «Ті, хто агітує проти нашого державного духу, відчуватимуть твій кулак. Ти зараз ідеши туди (на Закарпаття. – Авт.) як регентський комісар, але з першої ж хвилини почувай себе як віце-король». Цю посаду займали ще барон З. Перені, таємний радник В. Томчані і генерал-лейтенант у відставці А. Вінце. Край був поділений на три жупи: Ужанську, Березьку і Угочанську. Вони, в свою чергу, були поділені на сільські нотаріати. Керівника жупи призначав міністр внутрішніх справ.

Окупанти ліквідували всі демократичні свободи: заборонили діяльність політичних партій, культурно-освітніх товариств, пресу, скасували виборчу систему. Закарпаття було вкрите мережею репресивного апарату – створено 163 жандармські дільниці (в кожній з яких налічувалося 11–17 жандармів), 5 поліцейських дирекцій. В Ужгороді, Мукачеві, Чинадієві, Кривій (поблизу

Хуста) окупанти побудували тюрми і концентраційні табори. Так було встановлено тоталітарний режим.

З перших днів окупації правителі Угорщини почали підпорядковувати економіку краю воєнним потребам. З метою ознайомлення з природними і трудовими ресурсами сам М. Горті весною 1939 р. здійснив вояж по Закарпаттю, в результаті чого почалося хижацьке пограбування природних багатств краю, зокрема вирубування лісу. Від селян почали відбирати і ті клаптки землі, які вони спромоглися викупити згідно із земельною реформою, проведеною чеським урядом.

Безземельних селян влада різними обіцянками заманювала їхати на сезонні роботи в глибинні райони Угорщини. Зростало безробіття і серед робітників, спричинене законом 1940 р. «Про передачу промисловості, торгівлі угорській нації». У 1944 р. тисячі закарпатців були вивезені на примусові роботи на військових об'єктах міст Угорщини.

Погіршення соціально-економічного і політичного становища викликало масовий протест з боку закарпатців, який проявлявся у різних формах. Однією з них була масова втеча молоді в СРСР, яка під впливом комуністичної пропаганди вірила в наявність там щасливого і заможного життя. Це сталося восени 1939 р., коли Червона армія ввійшла в Галичину і по Карпатах пройшов радянсько-угорський кордон. На сьогодні документально доведено, що в СРСР перейшло щонайменше 7,5 тис. закарпатських юнаків. Та, на жаль, всі вони за нелегальний перехід кордону були засуджені особливими нарадами НКВС не менше як на три роки виправно-трудова робота. Всіх відправили в сталінсько-беріївські табори на Урал, Далекий Схід, у Сибір, Казахстан. Цю трагічну сторінку в історії краю з болем у серці відобразив В. Вовчок у поезії «Тікали в Росію» (1994):

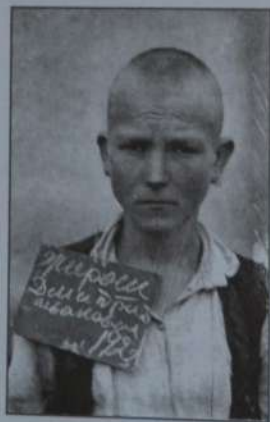

Фото з архівів НКВД. Русинські втікачі до СРСР напередодні Другої світової війни всі без винятку опинялись у таборах ГУЛАГу як угорські шпигуни

Тікали в Росію горяни – брати,
Тікали од смерті – нової орди,
А там – до Сибіру, а там їх – за грати,
Мов змовились крадці з Москвою кати.

Не можу, не можу до тями прийти:
За що було Брату так брата карати!
Не йшли ж звіроломом – тікали з неволі
Спасіння просити у Брата і волі...
Не можу до себе, не можу прийти!

Брати мої мертві, живі ще брати,
Згоїлися рани, забулися грати,
А я ще не можу до себе прийти:
За що було Брату так брата карати!

А тим часом проти окупаційних властей розпочався виступ робітників. У липні 1939 р. застрайкували робітники на будівництві шосейної дороги через села Дубове і Калини Тячівського округу. Місцеві робітники вимагали підвищення заробітної плати і своєчасної її виплати та скаржилися на те, що землекопи, спеціалісти-угорці більше заробляють, ніж вони. За ними виступили робітники лісопильного заводу в с. Довге, лісоруби на підприємствах Перечина, Рахівського і Свалявського округів. Вони зривали заготівлю і вивезення деревини в Угорщину та Німеччину.

Не терпіло окупаційного режиму і селянство. Воно відмовлялося сплачувати податки і здавати продукти для армії. Рятуючи худобу від реквізиції, виганяли її далеко на полонини. Безробіття, голод і злидні охопили весь край. Особливо вони лютували в гірських селах. Медичне обслуговування населення було зовсім занедбане. На Закарпатті було всього п'ять лікарень – в Ужгороді, Мукачеві, Берегові, Севлюші (Виноградіві) і Солотвині.

Окупаційні власті всіляко обмежували національні права закарпатських русинів, намагаючись стерти з їхньої свідомості почуття етнічної спорідненості з українським народом.

Антинародна політика окупаційної влади викликала масовий протест патріотичної частини населення. Активну участь в організації антифашистської боротьби взяла комуністична організація краю. Вона створювала підпільні групи і організації, до складу яких входило багато молоді. Підпільники поширювали газету «Карпатська правда», листівки, на стінах будинків писали гасла: «Геть з фашизмом!», «Вимагаємо роботи, хліба!», «Хай живе СРСР!» та ін.

У краї активно діяли групи розвідників-патріотів. Такою була група П. Микульця і М. Рушачака в Буштині на Тячівщині. У Волівці діяла група

православного священика Х. Росохи. Антифашисти діяли в багатьох селах і містах, вони передавали командуванню Червоної армії важливі дані. Та угорській контррозвідці 4 листопада 1939 р. вдалося викрити багато організацій та груп. Військовий трибунал засудив до різних термінів ув'язнення більше ста чоловік.

Активну антифашистську боротьбу вела молодь – учні гімназій, семінарій, торговельної академії, прості селянські хлопці. Вони відмовлялися вступати у воєнізовану організацію «Левенте» і об'єднувалися в підпільні організації. У лютому 1940 р. в Хусті на установчих зборах було засновано організацію шкільної молоді. Важливу роль в її створенні відіграли Дмитро Бандусяк, Петро Погоріляк, Михайло Габовда, Степан Пап, Михайло Орос, Василь Маркусь. Метою діяльності організації було всіма доступними засобами «відірвати Закарпаття від Угорщини і приєднати до України», тобто це був український національний рух. Свої погляди організація викладала на сторінках газети «Чин». Члени організації розгорнули роботу по вихованню шкільної молоді в українському національному дусі. Приклад цьому – 15 березня 1941 р. (у річницю проголошення Карпатської України), коли сміливці (І. Романець та ін.) зірвали з Хустського замку угорський прапор і вивісили український.

Та угорській контррозвідці вдалося розкрити молодіжну націоналістичну організацію і багатьох її членів заарештувати. Їх судив військовий трибунал 16-17 та 22 липня 1942 р. в м. Мукачеві у приміщенні палацу «Ковнер». Це судилище ввійшло в історію під назвою «Ковнерська справа». На двох процесах було засуджено 126 патріотів на різні терміни тюремного ув'язнення. Патріоти томилася в багатьох тюрмах. Додатково були створені концентраційні табори, зокрема у Кривій на Хустщині. Розстріли були повсякденним явищем.

За підпільною боротьбою на Закарпатті ретельно слідкувало радянське військово командування, яке вирішило підтримати її учасників. А потреба в цьому виникла ще й тому, що в угорській армії почали визрівати антифашистські настрої. Навіть сам регент М. Горті планував вийти з війни проти СРСР. Правда, тільки у вересні 1944 р. він просив підписати перемир'я з СРСР. А тим часом закарпатці, які перебували на фронтах, почали переходити на бік партизанів, зокрема до загонів С. Ковпака, О. Федорова, М. Наумова та ін. У спеціальній школі Українського штабу партизанського руху (УШПР) виділялося 100 місць для навчання партизанів, яких літаками переправляли в тил ворога.

Для організації підпільної і партизанської боротьби в СРСР готували спеціальні групи з числа комуністів, які втекли туди після окупації Закарпаття гортіївською Угорщиною. Така група 4 січня 1942 р. вилетіла з території СРСР і десантувалася в районі Ясіня на Рахівщині. Її очолював секретар Закарпатського крайкому КПЧ Олекса Борканюк, а її членами були закарпатці – М. Можарович і С. Габерман, а також угорські комуністи Д. Кеваго, Й. Деконь

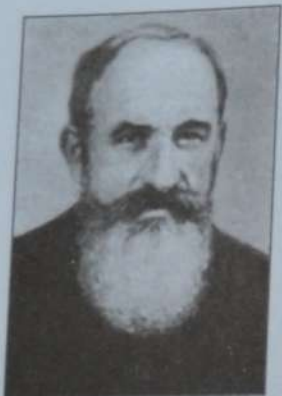
Фото О. Борканюка та пам'ятник йому у м. Рахів

і громадянин СРСР радист В. Розовський. Та внаслідок ряду причин жандарми виявили десантників. У перестрілці троє з них загинули, а двоє потрапили в полон. О. Борканюку вдалося втекти, і деякий час він переховувався у рідних, але 12 лютого його заарештували і ув'язнили в Будапештську тюрму «Маргіт-Керут». Ніякі тортури не змусили його видати побратимів, хоч знав, що його чекає смертна кара. Воістину кров'ю написані його передсмертні слова у листі до дружини і дочки від 3 жовтня 1942 р.

Та антифашистська боротьба тривала, але вимагала належної організації. З цією метою у Москві було підготовлено розвідгрупу на чолі з Ф. Патакі. До її складу ввійшли закарпатці – Степан Чижмар, Василь Чижмар, Михайло Дякун, Степан Лизанець, Іван Ловга і чехословацький розвідник Вацлав Цемпер. Вилетівши з московського аеродрому, вони 19 серпня 1943 р. десантувалися біля с. Драгово і розгорнули розвідувальну роботу на Хустщині і Виноградівщині. Однак в ніч з 26 на 27 лютого 1944 р. жандарми оточили будинок Г. Логойди в Хусті, в якому перебували розвідники, і в перестрілці С. Чижмар, В. Цемпер, С. Лизанець разом з господарями загинули як герої. По всьому округу почалися масові арешти. У квітні 1944 р. військовий трибунал засудив до страти 33 чоловік. Згодом смертну кару суд замінив довічним тюремним ув'язненням Марії Логойді, Ганні, Миколі і Марії Сірко, Михайлу Поповичу, а інші: Гаврило Логойда, Василь Жупан, Микола Сокач, Михайло Сірко, Василь Чижмар – 25 квітня 1944 р. в тюремному дворі в Мараморш-Сигеті були розстріляні. Дорогою ціною здобувалася свобода!

Окупантам-вбивцям цього було мало і 17 червня 1944 р. вони прилюдно розстріляли 21 патріота: в Хусті – Івана Дякуна, Михайла Калиничча, Михайла Батина, Михайла Борту, у Севлюші – Олену Гандеру, Михайла Гичку, Євгена

Ф. Патакі

В. Жупан

І. Ловга

Лейзмана, Євгена Лебовича, Мора Фаркаша, Сирену Фаркаш, Мора Шварца, у с. Теково – Юлія Уйфалушія, разом з сином, Антона Параску, Михайла Панька, Менделя Вайса, у Чорнотисові – Петра Романа, Василя Ірху, Самуїла Вайса. Ф. Патакі томився в тюрмі угорського міста Шопронь, а 4 листопада 1944 р. його розстріляли.

Незабутні імена в історії нашого краю!

Із наближенням фронту до Карпат радянське командування розпочало організувати партизанський рух на території Угорщини. У травні 1944 р. на Закарпаття літаками були доставлені партизанські групи ім. Суворова, ім. Ватутіна, у червні-липні – О. Тканка, у серпні – Д. Усти та І. Прищепи і у вересні – В. Русина. Разом з бойовими операціями вони проводили і політичну роботу серед населення.

За долю рідного краю вболівали і ті закарпатські юнаки, котрі після окупації краю гортійською Угорщиною втекли в СРСР. 19 листопада 1942 р. Президія Верховної Ради СРСР визнала всіх закарпатців громадянами Чехословаччини і амністувала їх. Різною була їх подальша доля. Більше 4 тис. з них вступило до Чехословацького корпусу, що формувався у м. Бузулук під командуванням полковника Людвіка Свободи. Після відповідної підготовки разом з радянськими бійцями закарпатці визволяли Україну і громили фашистів далеко за її межами.

Невмирущою славою вкрив себе юнак Степан Вайда з с. Дулово, що на Тячівщині. 23-річний танкіст брав участь у визволенні Києва, Білої Церкви, Жашкова і з боями ввійшов на територію Польщі. Мужній танкіст громив фашистські «пантери» і «тигри», визволяючи польське місто Творкув. 6 квітня 1945 р. після важкого бою відкрив люк танка, щоб насолодитися тяжко здобутою перемогою і тут... куля фашистського снайпера обірвала життя танкіста-закарпатця, він не дожив до перемоги 33 дні, а було йому – 23 роки. Поховали

Нагородження бійців Чехословацького корпусу, що відзначились у боях за Білу Церкву та Жашков. У першому ряду другий справа – Іван Туряниця.

воїна у польському місті Погжебін. У 1948 р. за рішенням чехословацького уряду його прах перепоховали на центральній площі м. Моравська Острава в Чехії.

У 1945 р. Степанові Вайді було посмертно присвоєно звання Героя Радянського Союзу та офіцерське звання капітан, а також нагороджено вищою військовою нагородою ЧСР – орденом Білого Лева «За Перемогу» I-го ступеня. Так закарпатець став Героєм двох народів. Про його відвагу і мужність згадують у спогадах радянські воєначальники А. А. Гречко, І. С. Конєв, К. С. Москаленко і генерал Л. Свобода.

Вдячні нащадки свято шанують пам'ять Степана Вайди. У Дулівській школі створено музей з цінними документами про бойовий шлях земляка. Його іменем названа центральна вулиця села, а в центрі м. Тячева височить бюст танкіста-героя. Бойовими побратимами С. Вайди були Ю. Банк і І. Тимша з с. Бедевля на Тячівщині, М. Петришко зі Свалявщини, С. Буртин з Іршавщини. Мужність і відвагу проявив і юнак із с. Новоселиця, що на Тячівщині, Іван Кубинець. Молодий розвідник у 1945 р. трагічно загинув при визволенні села Штітіна на території Словаччини.

Фото С. Вайди під час перебування у таборах ГУЛАГу та пам'ятник йому у с. Дулово Тячівського району

Багато з тих, хто вижив, продовжували нести військову службу у чехословацькій армії і їм були присвоєні високі військові звання. Серед них – 10 генералів: В. Вальо із с. Приборжавське на Іршавщині (упродовж дев'яти років був першим заступником міністра оборони ЧСР), М. Кричфалуші із с. Кричово на Тячівщині, В. Кучерявий із с. Тур'я Поляна на Перечинщині, П. Бабець із с. Боронява на Хустщині, Ю. Костович з Ужгорода та ін.

§ 2. Суспільно-політичне становище

Попри всі недоліки політики чеських властей щодо Закарпаття, все-таки у сфері культури були наявні якісні зрушення. Угорським окупаційним властям це здалося занадто великим благом для закарпатських русинів і вони звинуватили в цьому уряд Чехословаччини. Один із чиновників міністерства внутрішніх справ у січні 1942 р. доповідав угорському уряду: «Чехи, не рахуючись з реальними потребами, безмірно розгорнули мережу русинських шкіл. В 1938 р. 4 русинські гімназії (Ужгород, Мукачево, Берегово, Хуст), в деяких з них більше ніж тисяча учнів, у Мукачеві – торговельна школа, в Ужгороді й Мукачеві – учительські семінарії і 22 горожанські школи ... русинських учнів у гімназіях і горожанських школах занадто багато». У зв'язку з цим «угорський уряд дуже обережно розпочав уже скорочувати середні школи».

І вже у 1943/1944 навчальному році було ліквідовано 2 із 5-ти україномовних гімназій і збільшено угорськомовних із 1 до 4. Було скорочено і кількість горожанських шкіл з «руською» (українською) мовою навчання – із 23 до 12.

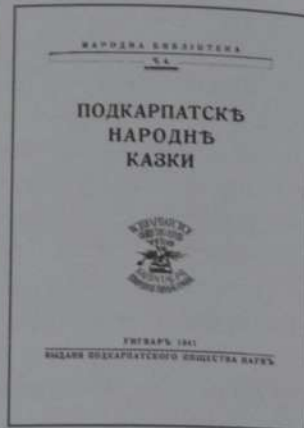
Великою була плутанина із мовою викладання – у Мукачівській гімназії викладання велося так званою карпаторуською мовою, а в Хустській – язичієм.

Не кращим було становище і в сфері науки. Товариство «Просвіта», навколо якого об'єднувалися науковці, наприкінці 1938 р. було ліквідоване. Натомість угорські власті дозволили заснувати 26 січня 1941 р. в Ужгороді «Подкарпатское общество наук» (ПОН). Його головою був обраний відомий історик, професор Антоній Годинка, якого невдовзі замінив канонік Олександр Ільницький, а того – Іван Гарайда. У протоколі засідання відзначалося, що ПОН засновується для «оборони и научного служения подкарпатским и русским народным культурным интересам ... плекання и распространения науки и литературы на русском и мадарском языках» і має бути поза всякою політикою. Однак, що це означало на практиці, добре видно із промови регентського комісара Міклоша Козми. Він наголосив, що оскільки «руський» народ має свою «менталіту», то «общество має служити вытворению самостояной народной свидомости Русинов, их національной самоцільности и их родного языка отвертою и простою дорогою без политических и культурних цілей».

Далі регентський комісар висловився так чітко і ясно, що від обіцянок про аполітичність ПОН нічого й не залишилося. Він заявив: «Народ сей жєлає

Урочисті збори «Подкарпатского общества наук». У першому ряду другий зліва – регентський комісар Підкарпаття М. Козма, останній – єпископ Мукачівської єпархії О. Стойка (25 травня 1941)

Зразки книжкової продукції ПОНу

чогось такого, чтобы то не было ничим иным, чим он сам есть, т. е. руським, и свою независиму, самостойну и народну культуру наміряє розвивати в рамках святостефанської державної и державноправної етичноморальної думки и в практикумі мадярско-руської отказанности». На практиці це означало розірвати етнічну спільність закарпатських русинів з українським народом і перетворити їх на етнічну різновидність угорської нації. Відкрито про це сказав активний член ПОН О. Бонкало: «*Наши русины жили в Мадярицині и не мали ані політичні, ані культурні отношеня з великороссами або украинцями. Что церковні книги приносили з Россії або Польщі, не означає культурні связки. Там куповали книги, де могли.*»

Звичайно, не всі члени «Подкарпатского общества наук» сповідували таку концепцію. Були серед них і такі, що стояли на позиціях українства, зокрема молоді історики М. Лелекач та Ф. Потушняк. Вони розгорнули велику наукову роботу. Саме М. Лелекач і І. Гарайда у 1944 р. видали таку безцінну працю як «Загальна бібліографія Подкарпаття». Ще раніше, в 1941 р., Д. Задор, Ю. Костюк, П. Милославський видали збірник «Народні пісні підкарпатських русинів» тощо.

ПОН мало свої видання: «Зоря–Найна», «Літературна неділя», «Руська молодеж», «Господарський календарь». У видавничих серіях «Народная библиотека» і «Школьные подручники» друкувалися прогресивні письменники О. Маркуш, Лука Дем'ян, Ю. Станчук та ін. І. Гарайда видав «Граматику руського языка» (Ужгород, 1941), яка, однак, оцінювалася неоднозначно.

В цілому «Подкарпатское общество наук» проводило певну наукову роботу, видавало книжки народною мовою, розвивало місцеву культуру, але в рамках, дозволених угорською владою.

§ 3. Література

Угорська окупаційна влада значно загальмувала і розвиток літератури. Чимало літераторів, рятуючись від переслідування, змушені були емігрувати в різні країни. Серед них були В. Гренджа-Донський, А. Карабелеш, А. Патрус-Карпатський, Зореслав (о. Степан Сабол). Інші, долаючи всілякі утиски, як могли продовжували збагачувати українську літературу вдома. Серед них були вже відомі імена – О. Маркуш, Лука Дем'ян, Ф. Потушняк.

У роки окупації працював і **Юрій Станинець** (1906–1994). Йому вдалося видати збірки новел «Подарунок» (1942) та повість «Юра Чорний» (1943) з достеменним описом життя простого селянина-бідняка. Книга перевидана в 1991 р.

На літературну ниву вступили молоді поети і письменники. Голосно про себе заявив **Іван Ірлявський** (Рошко) (17 січня 1919 – 21 лютого 1942) – уродженець с. Ірлява на Ужгородщині. Юнак став активним будівничим Карпатської України, але після її знищення угорськими окупантами знайшов притулок аж у Празі, де ще в 1938 р. видав збірку віршів «Голос Срібної Землі». У Празі редагував журнал «Пробоем» і видав збірки «Моя весна» (1940), «Вересень» (1941). Сповнений рішучості боротися за незалежну Соборну Україну, він перебирається в окупований німцями Київ, стає членом підпільної письменницької організації і редагує газету «Українське слово». Та гестапо викрило підпільників і І. Ірлявського було заарештовано. 21 лютого 1942 р. його, разом з групою українських патріотів (І. Рогач, О. Теліга та ін.), німецькі окупанти розстріляли в Бабиному Яру.

Ім'я поета – борця за Соборну Україну було заборонене. І тільки в 1990 р. повернуто нам завдяки відомому вченому О. Мишаничу, а його твори видані окремою книгою «Брості» в 2002 р. завдяки літературознавцю Д. Федаци.

Юрій Станинець

Іван Ірлявський

Дмитро Вакаров

Та й у найтяжчі часи нашого краю ніякі репресивні заходи властей не змогли скувати творчий злет талановитої молоді. Яскравою зіркою на літературному небосхилі засяяло ім'я **Дмитра Вакарова** (3.XI.1920–7.III.1945).

Дмитро Вакаров народився в с. Іза на Хустщині – там, де знайшли свій вічний спочинок відомі культурно-освітні і громадські діячі – Михайло Андрелла та Іван Раковський. Його батьки – селяни-бідняки. Як відмінник навчання в Хустській гімназії, він домігся безкоштовно здобувати освіту у Празі. Після розпаду Чехословаччини продовжує навчання в Хустській гімназії. Тут він долучається до роботи у підпільній організації патріотичної молоді, стає активним борцем-антифашистом. Згодом йому вдалося вступити в Будапештський університет на філософський факультет на відділення слов'янських

і класичних мов. Поряд з успішним вивченням багатьох іноземних мов, він бере активну участь в антифашистській боротьбі. Та сталося так, що в березні 1944 р. його заарештували. Разом з однодумцями його кинули у Мараморош-Сигетську тюрму, а звідти перевезли в гітлерівські концтабори: Дахау, Нацвайпер, Даутмерген. Закарпатського юнака-антифашиста закатували 7 березня 1945 р. в концтаборі м. Шимберг. Було йому ... неповних 25 років. Та залишив нащадкам поетичну спадщину, яка глибоко западає в серце і душу читача.

Значне місце в його поезії займають ліричні мотиви, оскільки поет безмежно був закоханий у красу рідного краю і його працелюбних людей. У далекому Будапешті він зізнається:

Люблю тебя, мой край привольный,
Суровые Карпаты,
Люблю я песен говор стройный,
В них все, что сердцу свято.

Люблю я труд и побратимство,
И грезы-сновиденья;
Во мне живет восторг единства
И грусть уединенья.

Почуттям безмежної любові до рідного краю пронизаний вірш «Родное»:

Родные Карпаты, родные долины,
Родные деревни, поля и леса,

К себе мое сердце влечете с чужбины,
Его не пленяет чужая краса.

Народ мой рабочий, простой и хороший,
За что тебя так я люблю?
За то, что ты вечно примят и заброшен,
За то, что тебя приравняли к нулю.

А як реалістично зображено відсутність у народу права власності на природні багатства краю, зокрема на ліс:

Здесь леса растут густые,
Без конца – леса, леса...
Ой леса мои родные,
И богатство, и краса.

Но леса в руках магнатов –
И сосна, и бук, и граб...
Лесоруб в родных Карпатах –
Чужеземной силы раб.

Поет не тільки висловлює любов до свого народу, а й показує його безправне становище, що він позбавлений власності на природні багатства краю. У вірші «Над лесами гомон птичий» поет сумно констатує:

Собираешь ли хворост – кража,
Гриб сорвешь – опять запрет,
Лес с ружьем обходит стража
Много дней и много лет.

Видят горы, знают хаты,
Шепчет, не смолкая, лес:
Все тут – собственность магната,
Кроме синевы небес.

За поезією Д. Вакарова можна вивчати соціально-економічне становище краю в роки угорської окупації. Окупанти зруйнували промисловий сектор, систему освіти, охорони здоров'я.

До політичного безправ'я, тяжкого економічного становища, низького рівня освіти додається ще й відсутність системи медичного обслуговування, що породжує масові захворювання, особливо серед дітей. Ось картина такого становища:

Ни врача нет, ни больницы,
Косит жизнь туберкулез,
У детей тускнеют лица
От горячих слез.

Д. Вакаров показує трудовий люд не тільки приниженим бідністю, безправним, а й сповненим силою духу, рішучістю боротися за волю, за краще життя. Про це свідчать самі назви віршів: «Встанем, карпатские братья», «Бунтари», «Будет день», «Бокораши». Гнівno протестують проти існуючих порядків, зокрема, лісоруби. Приклад цьому – однойменна поезія:

Вышли с ношей на дорогу
Лесорубы-батраки.
Груз несут, заводят песню,
Поднимая кулаки.

Что несете, лесорубы?
– Горе старое несем.
Что поете, лесорубы?
– Песню новую поем.

Вы кому несете горе,
Угрожая кулаком?
– Мы магнатам и буржуям
Наше горе отнесем.

Вы о чем поете песни
У подножья синих гор?
– О свободе тут поем мы
Наши песни с давних пор.

Та поет добре розумів, що доля краю вирішується на полі битви з гітлерівською армadoю. І як В. Довгович передбачив поразку французів під Москвою у 1812 р., так і Д. Вакаров вірив у загибель німецької армії там же у 1941 р., і що віру він висловив у вірші «Незванный гость»:

К Москве он отчаянно рвется,
Победа все снится ему.
Забыл он, что Русь не сдастся
В боях никогда никому!

Идет он на праздник кровавый,
Позор его ждет впереди.
В России не встретит он славы –
Такого не будет, не жди! ...

На битву встают миллионы,
С сугроба идут на сугроб.
Найдут на Руси все тевтоны
И смерть, и могилу, и гроб.

Поет вірив у перемогу Червоної армії, що вона визволить і наш край з-під угорської окупації. І коли вона підійшла до кордонів з Угорщиною в Карпатах, він проголосив:

Мы этот час так долго ждали,
Так много, много лет...
И он идет в броне и стали –
Привет тебе, привет!

Важко переоцінити творчість Д. Вакарова. Його поезія щира, відверта, сповнена любові до рідного краю, до свого народу. Пристрасне слово поета було променем світла в темну ніч окупації, вселяло віру в неминучість змін на краще. Як треба було любити свою землю, її невтомних трударів, щоб заради їх вільного і заможного життя свідомо піти на тортури, не жаліючи навіть власного життя.

Справедливо сказав про Д. Вакарова літературний критик В. Поп, що «верховинський поет-бунтар загинув за народ, і в ньому приобрів безсмертя».

Так, він живе у пам'яті народній. Його твори видані окремими збірками – «Избранные стихи» (1955), «Вибрані поезії» (1957), «Сочинения» (1986) та ін. На батьківщині, в селі Іза, діє меморіальний музей і височить пам'ятник поету. Про його життя розповідають і матеріали музею в Хусті, а в Ужгороді його іменем названо обласну бібліотеку для дітей. У 1966 р. було засновано обласну премію ім. Д. Вакарова. Ім'я славного закарпатця викарбуване в Києві на меморіальній плиті письменникам-героям, які загинули в боротьбі з фашистськими загарбниками. Сучасники Д. Вакарова, які особисто його знали, видали збірку спогадів «Я в жизнь пришел навечно».

Д. Вакаров вірив, що народ його не забуде, і у вірші «Рассвет» сам визначив свою роль як в літературі, так і взагалі в історії Закарпаття:

Моя песня от хаты до хаты
Разнесет мою веру в рассвет,
Я пришел, чтобы петь о Карпатах,
Чтобы встретить свободу и свет.

Я пришел поклониться народу,
Я пришел на борьбу его звать,
Я пришел, чтобы петь о свободе,
За свободу с народом восстать.

И когда все на праздник придут,
Меня вспомнят родные сердца,
И я верю: меня не забудут –
Мои песни споют до конца.

Історичні Джерела

Передсмертний лист секретаря Закарпатського крайкому КПЧ Борканюка О. О. до дружини і дочки

Моя люба, дорога Ціко,
моя дорога дочко Олечко!

Не було ні дня, ні години, коли б я про вас не думав. Я безмежно бажав повернутись до вас і продовжувати наше прекрасне сімейне життя. Не судилося мені... Воєнний суд засудив мене на смерть. Ці рядки пишу скільки хвилин перед смертю. Почуваю себе здоровим, повним енергії, необмеженої охоти до життя... І нема рятунку. Мушу умирати. За те йду на смерть сміло, мужественно, так, як людям мого покоління належить.

Прожив я 41 рік, з цього посвятив 20 років ділу бідного народу. Все життя був чесним, преданим, невтомним борцем без особистих користей. Ніколи не кривив душею. І таким умираю, бо знаю, що наше діло справедливе і перемога буде нашою. Народ мене не забуде, коли настануть ліпші часи. Колись історія розповість правду і про мою скромну особу. Я умираю і буду жити!

...

Моя люба дочко Олечко, як раз рік було тобі тоді, як немилосердна війна розлучила нас. Ти була моя потіха, ти була моє життя. Ідучи на смерть, кров капле з мого серця, знаючи, що не побачу більше тебе... Рости щаслива. Слухай мамку, будь добра і справедлива, учись і рости в люди. Ніколи не забувай, що твій батько умер на шибениці за діло народу.

Прощайте, дорогі!

Будапешт, тюрма, 3.X.1942 р.

Борканюк Олекса

*Шляхом Жовтня : зб. документів. Т. V. 1938–1944 рр. –
Ужгород, 1967. – С. 317-318.*

Тема 12.

ВИЗВОЛЕННЯ ЗАКАРПАТТЯ І ВОЗЗ'ЄДНАННЯ З УКРАЇНСЬКОЮ РСР (1944–1945 рр.)

Я верю: скоро день настанет,
Исчезнут рубежи,
И между братьями не станет
На севере межи.

Д. Вакаров (1939)

Громлячи фашистів, Червона армія наближалася до Карпатських вершин і перед нею постало неймовірно тяжке, але почесне завдання – зламати головну опору ворога на вершині Карпат – Лінію Арпада. Це була інженерна споруда в 350 км завдовжки і 100–120 км вглиб, укріплена 99 опорними пунктами, 759 залізобетонними і 394 дерев'яно-земляними спорудами, 439 вогняними позиціями і 400 кілометрами траншей. Подолати цю гігантську перепону належало військам 4-го Українського фронту під командуванням генерала І. Ю. Петрова, і було детально сплановано хід Карпато-Ужгородської операції.

9 вересня 1944 р. радянські бійці прорвали оборону ворога у східній частині Карпат і через Яблонецький і Татарський перевали визволили перший населений пункт Закарпаття – с. Лазещину, а 28 вересня – Ясіня. Наприкінці вересня було подолано опір ворога на Ужоцькому і Верецькому перевалах і 26 жовтня визволено Мукачево, 27 жовтня – Ужгород, а 29 жовтня – останній опорний пункт – Чоп. Цим і закінчилася героїчна епопея з визволення Закарпаття від німецько-фашистських загарбників.

Дорогою ціною заплатили за неї рядові бійці і командири Червоної армії: 10 060 загинуло, 41 387 – поранено і 1806 – пропало безвісти. Низький їм уклін! Сповнені радістю, після визволення 15 581 юнаків і дівчат краю стали добровольцями Червоної армії.

Так закінчився найтяжчий період в історії Закарпаття.

Командуючий
1-ї гвардійської армії
генерал-полковник
А. Гречко (на
передньому плані)
з офіцерами штабу
на Лінії Арпада

За роки окупації в тюрми і концтраційні табори було кинуте 183 395 закарпатців, з яких було знищено 114 982 людини, у тому числі 104 177 євреїв. Та ніякі репресії не змогли здолати волю закарпатців до возз'єднання. Проти окупантів відчайдушно боролися як учасники комуністичного підпілля, які орієнтувалися на допомогу з боку СРСР, так і учасники українського національного руху. Їх об'єднувала спільна мета – визволення з-під фашистського поневолення і возз'єднання з Україною.

Визволення Закарпаття дало можливість розв'язати питання державної належності краю та його економічного і суспільно-політичного розвитку. Організатором заходів стали місцеві виборні органи влади – Народні комітети. У цей переломний період великий вплив мали комуністи. Вони 19 листопада 1944 р. в Мукачеві провели конференцію, на якій прийняли резолюцію «Про возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною», заснували Комуністичну партію Закарпатської України (КПЗУ), обрали Центральний комітет. Першим секретарем був обраний І. Туряниця. Під керівництвом КПЗУ розпочалася робота по проведенню I з'їзду Народних комітетів, який повинен був вирішити питання про державну належність краю.

I з'їзд Народних комітетів Закарпатської України відбувся 26 листопада 1944 р. в залі кінотеатру в Мукачеві. Із присутніх 663 делегатів 258 були селяни, 178 – робітники, 172 – представники інтелігенції, 55 – торгівці і ремісники.

Роботу з'їзду відкрив голова Мукачівського міського Народного комітету М. Драгула, а доповідь зробив перший секретар ЦК КПЗУ І. Туряниця та голова Ужгородського міського Народного комітету П. Сова. Вони проаналізували етапи історичного розвитку Закарпаття, вказали на тяжку долю закарпатців у складі іноземних держав і їх прагнення до возз'єднання з Україною.

Офіцери
Червоної армії
розмовляють
з жителями
визволеного
с. Йовра
(Сторожниця)

Після виступу ряду делегатів було прийнято документ історичної ваги – «Маніфест першого з'їзду Народних Комітетів Закарпатської України про возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною». Рішення з'їзду були такі:

- 1) возз'єднати Закарпатську Україну з Радянською Україною і вийти зі складу Чехословаччини;
- 2) просити Верховну Раду УРСР та Верховну Раду СРСР включити Закарпатську Україну до складу Української Радянської Соціалістичної Республіки;
- 3) обрати Народну Раду Закарпатської України як єдину центральну владу по волі народу на території Закарпатської України;
- 4) уповноважити й зобов'язати Народну Раду Закарпатської України здійснити рішення з'їзду про возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною.

З'їзд прийняв документ і соціально-економічного характеру – постанову «Про наділення селян, робітників і службовців Закарпатської України землею і лісом» за рахунок землі, конфіскованої у великих землевласників.

Делегати надіслали привітання Червоній Армії, звернення до Президії Верховної Ради УРСР та Ради Народних Комісарів УРСР з проханням прийняти Закарпатську Україну до складу Радянської України.

На з'їзді було обрано найвищий орган державної влади – Народну Раду у складі 17 чоловік. Її головою було обрано І. Туряницю, заступниками – П. Сову і П. Лінтура.

Рішення з'їзду активно обговорювали різні верстви населення, особливо молодь. 17 грудня 1944 р. в Мукачеві відбувся перший з'їзд Спілки молоді

Делегати І з'їзду Народних комітетів у Мукачеві (листопад, 1944)

Закарпатської України. Делегати одностайно висловилися за возз'єднання Закарпатської України з УРСР і проголосили створення Співки молоді Закарпатської України. Секретарями ЦК СМЗУ стали М. Мацканюк і М. Бабидорич. Згодом відбулися з'їзди професійних спілок вчителів, працівників культури, письменників.

Одночасно зі схваленням рішення про возз'єднання в краї формувалася і нова, радянська, суспільно-політична система. За її принципом почали здійснюватися зміни і в галузі економіки – було ліквідовано приватну власність на засоби виробництва, націоналізовано банки, промислові підприємства, транспорт тощо. Школи перейшли з-під юрисдикції церкви у відання держави. На порядок денний було поставлено питання про організацію вищого навчального закладу, і 5 грудня 1944 р. Народна Рада Закарпатської України прийняла декрет «Про організацію вищих шкіл на Закарпатській Україні», яким передбачалося відкрити Державний Університет та Лісний і Аграрно-лісовий інститути. Це рішення було конкретизоване спільно прийнятою Народною Радою Закарпатської України і Секретаріатом ЦК КПЗУ постановою 19 липня 1945 р. про відкриття в Ужгороді Закарпато-Українського Університету. На основі цього Рада Народних Комісарів УРСР і ЦК КП(б)У 18 жовтня 1945 р. ухвалили спільну постанову про відкриття в Ужгороді державного університету. Ця дата дотепер відзначається як день заснування Ужгородського державного університету (з 2000 р. – Ужгородський національний університет). Так почалася справжня культурна революція.

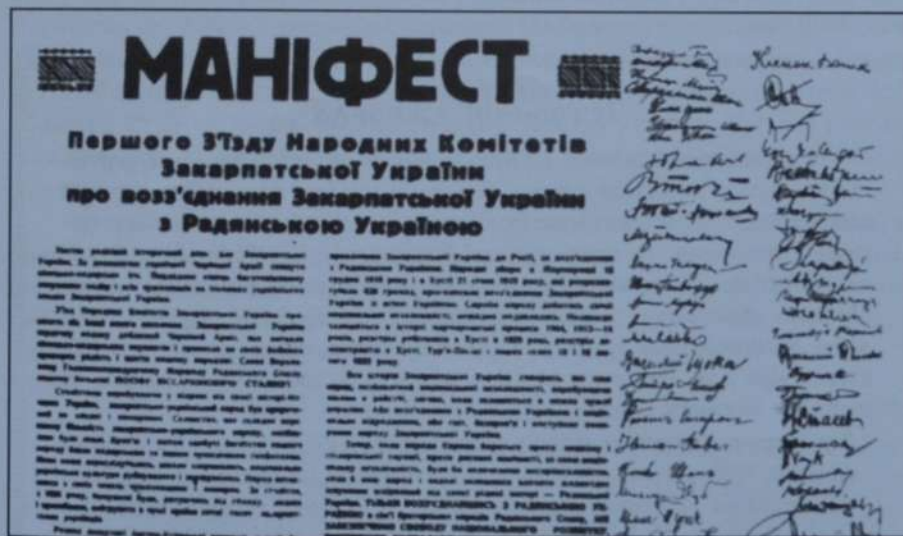
Такі заходи влади посилювали рух закарпатців за возз'єднання Закарпатської України з Україною. Це змушений був визнати і представник чехословацького уряду в краї Ф. Немец. Ще 29 грудня 1944 р. він повідомив президента і уряд ЧСР: «Рух на Підкарпатській Україні за відрив від республіки і приєднання до Радянського Союзу у нинішній його фазі потрібно рахувати рухом народним

і стихійним». І далі він зробив беззаперечний висновок: «Право розв'язання питання про державну приналежність українського народу дане його історичним розвитком».

Президент ЧСР Е. Бенеш, перебуваючи в Москві, в черговий раз 21-23 березня 1945 р. дав письмову згоду на передачу Підкарпатської Русі СРСР. Історичне право і було реалізоване підписанням 29 червня 1945 р. у Москві «Договору між Союзом Радянських Соціалістичних Республік і Чехословацькою Республікою про Закарпатську Україну». Договір у присутності Й. Сталіна підписали: з боку СРСР – Народний комісар закордонних справ В. Молотов, а з боку ЧСР – Голова Ради Міністрів Зд. Фірлінгер і статс-секретар Міністерства закордонних справ В. Клементіс.

Перша стаття Договору гласила: «Закарпатська Україна ... возз'єднується в згоді з бажанням, проявленим населенням Закарпатської України, і на підставі дружньої угоди обох Високих Договірних Сторін, з своєю споконвічною Батьківщиною – Україною і включається до складу Української Радянської Соціалістичної Республіки».

Ця подія з обох сторін була оцінена як історична і справедлива. У своїй промові при підписанні договору Зд. Фірлінгер, зокрема, сказав: «Наш народ відчуває, що настала година, коли Закарпатська Україна може знову повернутися у лоно своєї Батьківщини – великої Радянської України, яка в спільній боротьбі принесла найтяжчі жертви і сини якої пролили так багато крові, щоб на переможному шляху Червоної Армії подолати неприступні вали Карпатських гір. Ми впевнені, що возз'єднання Закарпатської України з своєю

Маніфест Першого з'їзду Народних комітетів

Підписання радянсько-чехословацького Договору про возз'єднання Закарпатської України з Україною (29 червня 1945)

Батьківщиною буде на користь обом країнам і на користь нашої дружби з великим українським народом...».

22 листопада 1945 р. Договір ратифікували Національні збори ЧСР, а 27 листопада – Президія Верховної Ради СРСР. 22 січня 1946 р. у складі Української РСР була утворена Закарпатська область з центром в Ужгороді. Так цей край знову повернувся в лоно східнослов'янського етносу, від якого насильно був відірваний у XI–XIII століттях.

В історії Закарпаття почався новий етап його розвитку, і в новій державі – УРСР, яка сама була у складі СРСР. Що це дало закарпатцям, побачимо в наступній темі.

Історичні джерела

І дарма, що населення це було відрізане від основної маси українського народу високими горами, бар'єрами штучно проведених державних кордонів, дарма, що воно було оточено з усіх боків сильними ворогами, – воно стало на шлях мужньої боротьби. І у цій боротьбі знайшло свій порятунок. Воно зберегло себе як частину українського народу. Воно зберегло свою мову. Воно зберегло свої традиції. Воно зберегло свою волю до повернення в рідну сім'ю. Його підтримувала в цій боротьбі тверда віра в те, що брати на Сході пам'ятають про нього, прийдуть до нього на допомогу.

Акт історичної справедливості // Возз'єднання : зб. архів. док. і матеріалів (травень 1940 – січень 1946 рр.) про возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною. 2-ге вид., доповн. – Ужгород : Закарпаття, 2000. – С. 211 : передрук за: Радянська Україна. – 1945. – 30 черв.

Тема 13.

ЗАКАРПАТСЬКА ОБЛАСТЬ У СКЛАДІ УКРАЇНСЬКОЇ РСР: ЗДОБУТКИ І ВТРАТИ

Правда, єдино Правда!
Нести високо знамено Правди,
єдино Правди в ім'я життя.

І. Чендей

В історії Закарпаття переломним етапом стали 1944–1946 роки. Тоді у великому проміжку часу спресувалися події, які докорінно змінили подальшу долю краю: 1944 рік – визволення його від німецько-фашистських загарбників (28 жовтня), робота I з'їзду Народних комітетів (26 листопада), який проголосив утворення Закарпатської України і прийняв Маніфест про возз'єднання з Україною, що й було юридично оформлено Договором, підписаним 29 червня 1945 р. у Москві між СРСР і Чехословаччиною, і, нарешті, утворення Закарпатської області 22 січня 1946 р. Указом Президії Верховної Ради на території області з 25 січня 1946 р. вводилося законодавство України. Так, раз і назавжди було розв'язане завдання історичної ваги – Закарпаття ввійшло до складу України.

Закарпаття – наймолодша область України. За територіально-адміністративним поділом включає 13 районів, 5 міст обласного значення, 19 селищ міського типу, 579 сільських населених пунктів. Обласний центр – м. Ужгород. Територія області 12,8 тис. км². Більше половини території займають ліси, а близько 80% – гірська місцевість. У 1946 р. тут проживало 775 916 чол.

§ 1. Соціально-економічний розвиток. Колективізація та її наслідки

Закарпаття у складі чужоземних держав було економічно відсталим, сировинним придатком до їхніх більш розвинутих регіонів. Наявна промисловість

Інтенсивна заготівля
деревини

мала кустарний характер та й була зруйнована в роки Другої світової війни. І треба визнати, що вже в перші роки входження до України центральна влада активно взялася

за реконструкцію старих і створення нових галузей промисловості.

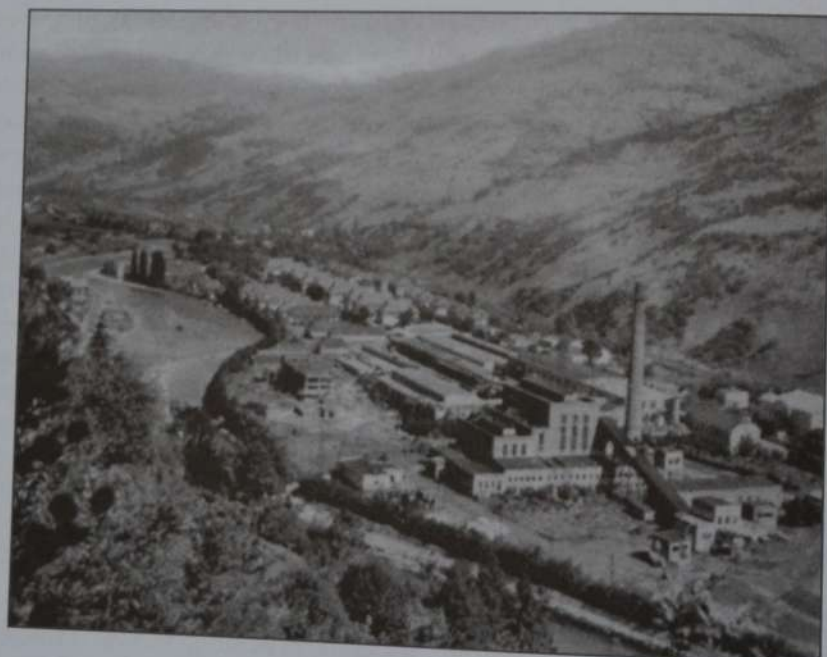
Наявність значних природних ресурсів, зокрема лісу, сприяла швидкому розвитку насамперед лісової і деревообробної промисловості, яка, правда, здавна була провідною в господарстві краю. Лісове багатство стало основою для розвитку згодом лісозаготівельної, меблевої, лісохімічної та інших галузей. Вже у перші роки запрацювали 5 нових лісозаводів, зосереджених в господарському об'єднанні – комбінаті «Закарпатліс», яке давало майже п'яту

Мукачівська меблева фабрика

частину всієї валової промислової продукції. В об'єднанні працювало понад 40 тис. чоловік, у т. ч. 3 тисячі спеціалістів з фаховою освітою. Успішно почала розвиватися меблева галузь. Найбільший в області комплекс з виробництва меблів і деревностружкових плит діяв у Сваляві, а в Тересві (Тячівський р-н) – деревообробний комбінат, на якому працювало близько 3 тис. робітників, 220 спеціалістів середньої і вищої кваліфікації. Великі деревообробні меблеві цехи запрацювали в Мукачеві, Буштині, Жорнаві, Кушниці, Ясіня. Запрацювала нова галузь деревообробної промисловості – паперова, зосереджена на Рахівській картонній фабриці, яка у 1952 р. дала першу продукцію. Стали до ладу Великобичківський і Перечинський лісохімзаводи, які випускали більше 30 різних хімічних виробів для чорної і кольорової металургії, меблевої і деревообробної та інших галузей промисловості.

Однак все це вело до масової вирубки лісу, цього «зеленого золота», яка посилювалася ще й постачанням пиломатеріалів на відбудову підприємств всієї України, зокрема шахт Донбасу. У 1958 р. обсяг заготівель лісу в області збільшився більше ніж у 2 рази порівняно з довоєнним періодом. Спеціалісти, захоплені масштабами господарювання, замість того щоб бити на сполох пишалися тим, що обсяг заготівель в області перевищив їх рівень у Бельгії і майже дорівнював заготівлі лісу в таких країнах як Британія, Греція, Швейцарія. Зневаження ролі лісу у природному середовищі викликало протест у науковців і громадськості. Обласна газета розтлумачувала: *«Ліси в Карпатах зберігають ґрунт, підтримують сприятливий водний режим гірських потоків, рік, озер, підтримують нормальний дебіт мінеральних джерел, забезпечують рівномірне постачання водою сільськогосподарських угідь, садів, виноградників, створюють сприятливий клімат»*. До честі владних структур, вони вживали конкретних заходів для виправлення становища. Було взято курс не

Рахівська картонна фабрика

на зростання заготівлі лісу, а на його відновлення та переробку сировини. Вже у 1961 р. передбачалося зменшення заготівлі лісу майже вдвоє, порівняно з 1960 р.

При всій критиці тодішньої системи лісозаготівель не можна замовчати і той факт, що паралельно здійснювалося регулярне лісонасадження, впроваджувалася спеціальна техніка (гросопідвісні установки та ін.), санітарні рубки проводилися під жорстким контролем державних органів. Певний порядок забезпечувався і тим, що 78% лісів відносилися до державного лісового фонду і були підпорядковані одному відповідальному господарю – тресту «Закарпатліс», якому підлягали і всі лісопереробні підприємства. У 1961 р. трест «Закарпатліс» об'єднував 31 промислове підприємство. Весь комплекс робіт, від посадки лісу до повної переробки деревини, виконувався в утворених ліскокомбінатах. Природоохоронну функцію виконував Карпатський заповідник республіканського значення і десятки заповідників місцевого значення. Все це зберігало зоологічний і гідрологічний режими.

Станом на 1960-ті роки у промисловому виробництві лісова і деревообробна галузі займали найбільшу питому вагу. Вони успішно розвивалися за профільного міністра І. Грунянського (займав посаду в 1965–1987 рр.) – уродженця с. Кострино на Великоберезнянщині. Він зумів призупинити масову вирубку лісу і багато зробив для збереження і відновлення лісів та охорони довкілля. Зауважимо, що нині в лісах Закарпаття «господарює» понад 300 фірм.

Берегівський виноробний завод

Друге місце посідала харчова промисловість, для розвитку якої було також достатньо місцевої сировини. Область славилася садівництвом. Наприкінці 1960-х років популярною була програма «Зробимо Закарпаття краєм садів і виноградників», яка передбачала розширити площу садів і виноградників до 100 тис. га. Переробка плодів була поставлена на механізовану основу. Появилися такі нові галузі як виноробство і плодоовочівництво. Продукцію високої

якості випускали винзаводи в Берегові, Іршаві, Руському Полі на Тячівщині. Закарпатські вина на міжнародних виставках були нагороджені дипломами і медалями. У Тячеві, Виноградіві, Мукачеві і Берегові запрацювали заводи з виробництва консервів, натуральних соків, варення та іншої продукції.

Ще з римських часів край був відомий добуванням солі. За короткий час в районі її накопичення вросло висококомеханізоване

Хустська фетро-фільцева фабрика

підприємство – Солотвинський солерудник. На ньому щорічно добувалося понад 500 тис. тонн солі, значна частина якої йшла на експорт. У Мукачеві, Ужгороді й Берегові запрацювали хлібокомбінати, а в Ужгороді, крім цього, маргариновий завод, у Виноградіві – молокозавод, у Мукачеві – м'ясокомбінат. Далеко за межами області стали відомими лікувальні властивості мінеральних вод. У цілому в структурі промисловості харчова галузь у 1970-х роках становила майже 32%.

Третє місце посідала новостворена легка промисловість. Її центром були Мукачівська трикотажна фабрика, Ужгородська, Виноградівська і Вилоцька взуттєві фабрики, Виноградівська, Берегівська і Мукачівська швейні фабрики. Доброї слави зажила Хустська фетро-фільцева фабрика з виробництва головних уборів, яка випускала понад мільйон одиниць цих виробів різноманітних моделей і фасонів на рік. У с. Ясіня було споруджено фабрику високоякісного штучного хутра.

На базі природних ресурсів прискореними темпами почала розвиватися місцева промисловість, зокрема виробництво будівельних матеріалів. Значно зросла виробнича потужність цегельно-черепичних заводів в Ужгороді, Мукачеві, Берегові, Виноградіві, Хусті. Вже у 1950 р. цегли було вироблено майже в 4, а черепиці – у 3 рази більше, ніж у 1946 р. Серед підприємств промисловості будівельних матеріалів значне місце займав Приборжавський вапняний завод на Іршавщині, розширилося добування різнокольорового мармуру на Тячівщині і Рахівщині, андезиту, базальту. Закарпатським каменем прикрашені станції метрополітенів Москви, Києва, Харкова та багато інших унікальних архітектурних споруд.

Розвиток багатогалузевого виробництва вимагав належного енергозабезпечення. Тому наприкінці 1940-х років було розпочато будівництво Теремле-Ріцької гідроелектростанції потужністю 27 тис. кіловат. Перший струм вона виробила у 1956 р. Енергетичну базу в області було зміцнено створенням буровугільної промисловості.

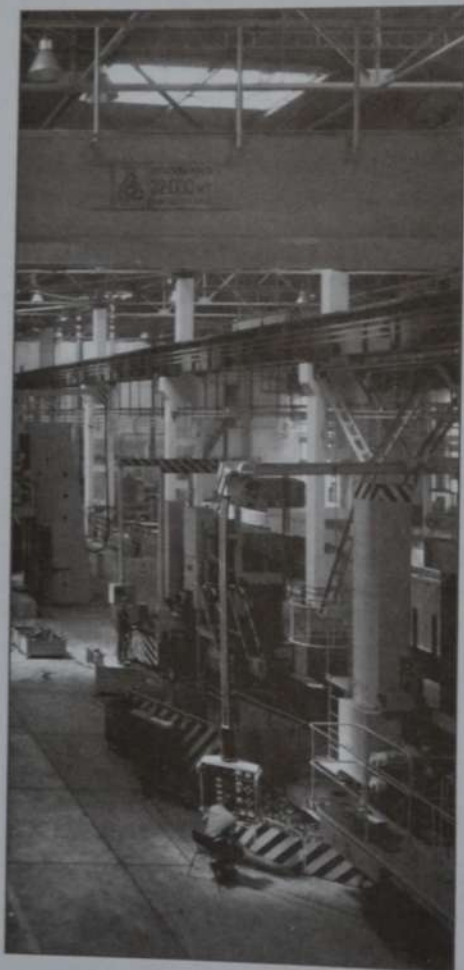
У планах економічного розвитку області особлива увага приділялася новим галузям промисловості, насамперед таким як машинобудування, металообробка, приладобудування. Перші дві започаткував Мукачівський верстатобудівний завод ім. Кірова, який, у свою чергу, виріс на базі відомого ще у XVIII ст. Фрідешовського чавуноливарного заводу графів Шенборнів. Продукція заводу – верстати для деревообробної промисловості вже з 1954 р. експортувалася у 33 країни світу.

Взагалі у 1970-х роках на підприємствах області виготовлялося понад 7 тис. металорізальних верстатів.

Потужним підприємством у 1961 р. став завод «Мукачівприлад», побудований на базі колишньої тютюнової фабрики. Славився своєю продукцією і арматурний завод у Кобилецькій Полянці на Рахівщині. Його продукція – трубопровідна арматура користувалася попитом не тільки в країні, а й експортувалася за кордон.

Провідним промисловим центром став Ужгород. Тут у 1960-х роках запрацювали такі потужні підприємства як завод «Ужгородприлад», механічний і машинобудівний заводи та дослідно-експериментальний завод нестандартного обладнання і завод газотранспортних турбоустановок (нині – ВАТ «Ужгородський Турбогаз»). Не були поза увагою і районні міста. У Виноградіві діяв завод пластмасових і сантехнічних виробів «Електрон», у Тячеві – «Зеніт» та ін.

До позитиву економічного розвитку слід віднести розширення географії промислового виробництва,

Завод газотранспортних турбоустановок в Ужгороді

розміщення його у гірських районах. Горнякам надавалися не тимчасові матеріальні пільги, а створювалися умови для застосування їх робочих рук, піднесення економічного потенціалу і на цій основі – задоволення матеріальних та інших потреб. З цією метою на початку 1980-х років гірські райони були вкриті мережею промислових підприємств, причому не тільки деревообробними, для яких було достатньо місцевої сировини, а й створювалися нові галузі – приладобудування і машинобудування. Серед них – Воловецький і Міжгірський заводи виробничо-технічного обладнання «Електрон», Ільницький завод механічного зварювання, Дубівський машинобудівний. Так в області запрацювала значна кількість промислових підприємств з високомеханізованим виробництвом, яких у 1980 р. діяло понад 400, і було додатково створено тисячі робочих місць. Паралельно здійснювалася підготовка кадрів з місцевого населення, підвищувався культурно-технічний рівень на підприємствах. Позитивною рисою було і виконання підприємствами соціальних програм: будівництво житла, культурно-побутових центрів, шкіл, дитсадків тощо. До 1980 р. через область були прокладені транс'європейські магістралі – нафтопровід «Дружба», дві нитки газопроводу «Братерство», газопровід «Союз», «Уренгой–Ужгород», енергопровід «Мир».

Це був другий етап (1960–1970-ті рр.) промислового розвитку, коли було зміцнено його структуру, зароджувалися нові галузі промисловості – машинобудування, верстатобудування та ін. У таких районах як Великоберезнянський, Міжгірський, Воловецький, Тячівський машинобудівна галузь займала

Новобудови Ужгорода

дві третини загального обсягу виробництва. Недоліком було те, що ці підприємства не мали завершеного циклу виробництва – вони виробляли комплектуючі частини для підприємств ВПК СРСР.

Таким був промисловий розвиток області. При всіх негативах будівництва соціалістичної економіки промисловість зазнала якісних зрушень.

Однак цього не можна сказати про стан другої складової економіки – сільського господарства. Ця галузь зазнала непоправного удару. Селяни насильно були втягнуті в колективізацію. Від них забрали найдорожче – землю, а разом з нею сільськогосподарський реманент, робочу худобу і загнали в колгоспи, позбавили результатів праці і цим було вбито почуття господаря. Першими такої «радості» зазнали селяни с. Есень на Ужгородщині, де в березні 1946 р. було створено колгосп. Колективізація була настільки антиприродним явищем, що навіть окремі місцеві керівники насмілилися про це наголосити центральній владі. Так, голова облвиконкому І. Туряниця та секретар обкому компартії І. Компанець 4 лютого 1950 р. звернулися до секретаря ЦК КП(б)У Л. Мельникова із запискою «Про стан і дальший розвиток сільського господарства в гірських селах Закарпатської області». Вони доводили недоцільність проведення колективізації у гірських районах – там краще розвивати тваринництво і скотарство, які віками довели свою рентабельність. Та центральна влада на це не реагувала. Навпаки, у 1949–1950 рр. для прискорення завершення колективізації у села було направлено понад 500 комуністів із східних областей України. Борозна трактора, якою відрізали в колгосп землю, болючим рубцем пройшла по серцю селян-трудівників. Вони протестували як могли. Влада використовувала різні форми подолання опору – бідним обіцяла райське життя в колгоспі, а заможних (куркулів) обкладала непосильними податками, погрожувала виселенням у Сибір, а найбільш активних захисників власної землі і майна притягували до кримінальної відповідальності. Вже за 1950–1952 рр. на різні терміни ув'язнення було засуджено 176 «куркулів». На 1950 р. колективізацію було завершено. Так трудове селянство насильно було втягнуте в колгоспи – своєрідне рабство ХХ століття.

Влада вміло використовувала любов закарпатців до землі. Обтяжуючи колгоспників матеріально, вона впливала на них різними методами морального заохочення – нагородження орденами, медалями, присвоєння звань тощо. Вищою нагородою було присвоєння звання Героя Соціалістичної Праці. Цієї найвищої відзнаки були удостоєні Ю. Пітра, Г. Ладані (двічі), В. Рубіш, М. Козар, М. Русин, Г. Пеца, С. Мочкош, О. Ткалич, А. Біров. Звичайно, їх колективи отримували належну матеріально-технічну допомогу, але головним була їх невтомна праця, бажання покращити добробут народу і висока професійна майстерність. Саме ці якості продемонстрували Герої Соціалістичної Праці І. Чуса та В. Шорбан, завоювавши перше місце на міжнародному змаганні лісорубів у Монреалі в 1967 р.

Однак життя показувало протиприродну сутність колгоспної системи і ніякі реорганізації управління (перетворення колгоспів у радгоспи) в 1980 р., ніякі програми на зразок Продовольчої (1982 р.), яка мала сприяти утворенню нових демократичних органів управління, не могли врятувати сільськогосподарське виробництво, бо вони не зачіпали самої системи командно-адміністративного управління. Практика доводила життєву дієздатність особистих підсобних господарств, продукція яких займала все більшу питому вагу у сільськогосподарському виробництві. І колгоспна система господарювання закономірно зазнала повного краху.

§ 2. Духовне життя

Нова влада добре розуміла, що позитивні зрушення будуть неможливі без підвищення культурно-освітнього і наукового рівня населення. Тому вже з перших років в цій сфері духовного життя також сталися значні якісні зрушення. Однак слід мати на увазі, що для успішного її розвитку в області було сприятливе підґрунтя, закладене попередніми талановитими освітянами-педагогами з кращими західноєвропейськими традиціями.

Органи управління створили нову структуру шкільної системи – початкові, семирічні і середні школи з українською, російською, угорською та молдавською мовами викладання. Якщо у 1930-х роках було 8 середніх навчальних закладів, то вже у 1945/1946 н. р. в області було 753 школи, у т. ч. 558 початкових, 179 семирічних і 16 середніх, а в 1984/1985 н. р. діяли 752 загальноосвітні школи, у т. ч. 238 середніх.

Виявлялася велика увага до оволодіння молоддю робітничими професіями. Для цього відкривалися професійно-технічні училища (ПТУ). Вже в 1945 р. вони були створені в Ужгороді, с. Вилки на Виноградівщині. Згодом при училищах були створені умови і для здобуття середньої освіти. Важливо було те, що училища мали безпосередній зв'язок з підприємствами, на яких учні проходили виробничу практику і, що головне, після закінчення навчання забезпечувалися роботою.

Значна увага приділялася розвитку середньої спеціальної освіти і вже в перші роки було відкрито 11 технікумів: Виноградівський політехнічний (1945), Мукачівський сільськогосподарський (1946), Хустський лісотехнічний (1947) та ін.

Кузнем кадрів справедливо називають Ужгородський державний університет, відкритий у жовтні 1945 р. Вузівський колектив не тільки готував кадри, формуючи обласну інтелігенцію вищої кваліфікації, а й зробив вагомий внесок у прискорення науково-технічного прогресу. В активі науковців – понад десять тисяч винаходів, які спільно з інженерно-технічними підприємствами

Центральний корпус Ужгородського державного університету

поступово впроваджувалися у виробництво. Для кращої реалізації винаходів були створені обласні, міські та районні ради сприяння науково-технічному прогресу. У 1960–1970-х рр. було відкрито ряд наукових відділів провідних республіканських інститутів, а у 1956 р. – Закарпатську обласну сільсько-господарську дослідну станцію в с. Бакта Берегівського району, Гірсько-Карпатську дослідну станцію. В Ужгороді діяло близько 20 наукових і понад 30 конструкторсько-технологічних організацій.

Швидко зростала мережа культурно-освітніх закладів, зокрема бібліотек, які працювали в кожному населеному пункті. Важливу роль в культурно-освітньому і науковому житті відігравала наукова бібліотека Ужгородського державного університету. Її книжковий фонд поповнився книгами єпископської бібліотеки, бібліотеки Мукачівського монастиря та колишнього товариства «Просвіта». Цей книжковий храм нині налічує близько 1,5 мільйона книг. Особливу цінність становлять давньоруські рукописи та рукописні книги, київські, львівські, московські, петербурзькі видання XVI–XVIII ст. Серед них «Острозька Біблія» (1581) з автографом письменника-полеміста другої половини XVII ст. М. Андрелли, Київський «Синопис» (1674), «Русалка Дністровая» (1837), «Российская грамматика» (1755) М. Ломоносова та ін. У фондах зберігається така безцінна пам'ятка як інкунабули – першодруки XV ст. (від 1447 до 1500 р.), видані у Венеції, Нюрнберзі, Парижі, Страсбурзі та інших містах. Це – важливе джерело для вивчення історії культури народів Європи. Тут зберігається рукописна спадщина закарпатських вчених – А. Коцака, І. Пастелія, М. Лучкая, перша друкована праця з історії краю І. Базиловича «Короткий нарис фундації Ф. Корятовича» (1799). Шкода, що скарбниця духовності за

вказівкою компартійних функціонерів на початку 1950-х рр. була «очищена» від «непотребу» – значної кількості давніх писемних пам'яток.

Велику роль в культурно-освітньому і науковому житті відіграє Закарпатська обласна універсальна наукова бібліотека ім. Ф. Потушняка. З 1977 р. колектив щороку видає «Календар краєзнавчих пам'ятних дат», який знайомить громадськість із діяльністю визначних діячів краю. Високе технічне забезпечення дозволяє здобувати знання з різних галузей науки. Успішно працюють обласна бібліотека для дітей (1946), обласна бібліотека для юнацтва (1980), обласна медична (1946) та інші фахового напрямку. Станом на 1960 р. в області не було жодного населеного пункту, де б не було бібліотеки. Осередком культурного життя став Закарпатський обласний краєзнавчий і художній музей в Ужгороді, створений у 1948 р. А в 1970 р. в Ужгороді відкрито один із перших в Україні скансенів – Музей народної архітектури і побуту під відкритим небом.

На вищий ступінь розвитку було поставлено і систему охорони здоров'я, відсутність якої гостро відбивалася на здоров'ї багатьох поколінь народу. У 1930-х роках на Закарпатті діяло всього 7 лікарень з 45 працюючими в них лікарями і 140 медсестрами. На Верховині – жодного лікаря. Тому нагальною була потреба у створенні системи охорони здоров'я населення. Активізувалася робота зі створення мережі спеціалізованих медичних закладів – у містах за 1944–1946 рр. було відкрито 415 лікувально-профілактичних та санітарно-протиепідемічних закладів, у т. ч. 12 лікарень, 300 фельдшерсько-акушерських пунктів (ФАП) тощо. А кількість лікарів вже за період 1945–1946 рр. зросла з 128 до 454, середнього медичного персоналу – із 825 до 1467 чол. У 1950 р. було відкрито 47 сільських дільничних лікарень. Згодом без ФАПу не залишилося жодного села або присілка. Медичних працівників, крім УЖДУ, готували і 4 медичні училища: Берегівське, відкрите у 1945 р., Виноградівське, Хустське і Міжгірське – у 50–60-х рр. Далеко за межами області стали відомими санаторно-курортні заклади.

Будуючи нову суспільно-політичну систему, влада особливу увагу приділяла розвитку культури з тим, щоб оволодіти розумом і серцем людей і забезпечити непохитність панування комуністичної ідеології. Тому розвиток всіх складових культури був втиснутий у визначені партійним керівництвом ідеологічні рамки – культура повинна бути «соціалістична за змістом і національна за формою». Творча інтелігенція зобов'язана була відображати багатогранне життя тільки в дусі «методу соціалістичного реалізму», тобто в інтересах пануючої партії. Тим, хто припускався найменшого відхилення від заданого курсу, приклеювали тавро «українського буржуазного націоналіста», що тягло за собою тяжкі, а то й трагічні наслідки.

Особливістю розвитку культури області було те, що її творцями, особливо в перші роки нової політичної системи, були постаті, виховані на кращих

традиціях культури Західної Європи. Це проявлялося у всіх сферах – літературі, живопису, музиці тощо.

На основі кращих здобутків минулого активізувало свою творчість і закарпатське письменство. Не випадково обласну спілку письменників очолював А. Патрус-Карпатський, а його вірними сподвижниками були Ф. Потушняк і П. Лінтур. Надбання попередніх років успішно примножували відомі ще в до-радянський час такі майстри художнього слова як Лука Дем'ян, О. Маркуш, Ю. Боршош-Кум'ятський, Й. Жупан, М. Рішко, Ю. Мейгеш, Ю. Керекеш та ін. Далі виросло ціле сузір'я майстрів поетичного слова, починаючи від Ю. Гойди (1919–1955) – першого лауреата обласної літературної премії ім. Д. Вакарова. Високо була оцінена творчість І. Чендея. Він став лауреатом Державної премії України ім. Т. Шевченка (1994). Класиком української дитячої літератури став В. Ладижець – автор 18 поетичних збірок. За збірки віршів «Ластівки Карпат» та «Орлиний дом» він був удостоєний премії ім. Лесі Українки, а Ю. Мейгеш за роман «Стихія» одержав літературну премію ім. А. Головка. У творчості П. Угляренка, зокрема у романах «Князь Лаборець» і «Володимир», домінуючою стала історична тематика.

Уславили себе поетичним словом В. Вовчок (1933–2002) і П. Скунець (1942–2007). За збірки віршів «Верховино, світку ти мій!», «З Карпатських гір», «Тривога серця» Василю Вовчку в 1966 р. було присуджено обласну літературну премію ім. Д. Вакарова, а за збірку віршів «Красне поле» – премію ім. Ф. Потушняка.

Діячі культури (зліва направо): Ф. Кривін, П. Скунець, І. Мартон, А. Кашшай (1980)

Багатогранна поетична спадщина Петра Скунця. Він є автором багатьох книг, зокрема, таких як «Сонце в росі», «Верховинська пісня», «Полюси Землі», «Спитай себе», «Розрив-трава». Творчість поета оцінена на всеукраїнському рівні. Він – лауреат Національної премії України ім. Т. Шевченка (1997), відзначений літературною премією ім. А. Малишка і обласними преміями ім. Д. Вакарова та Ф. Потушняка.

У літопис закарпатського письменства золотими літерами вписані такі його творці як Ю. Шкробинець (1928–2001), В. Діянич (1925–1980), І. Долгош (1931–1992), В. Вароді (1943–1998), В. Басараб (1932–2003), В. Ігнат (1944–1990), Д. Меденцій (1926–2000).

Щедрими ужинками рясніє російськомовна література: М. Тевельов (1908–1962) – автор роману «Верховино, світку ти наш» (1954), який перекладено на багато іноземних мов, Ф. Кривін, Л. Кудрявська.

Угорськомовну літературу краю достойно представляють Ласло Балла, (удостоєний у 1995 р. літературної премії ім. І. Франка за переклад на угорську мову творів Т. Шевченка, Лесі Українки, П. Тичини, М. Рильського, В. Сосюра, К. Балла), поетеса М. Фюзеші.

* * *

Визволення Закарпаття з-під іноземної окупації і возз'єднання його з Українською РСР – воістину історична подія. І закономірно, що вона привернула увагу митців краю. Її відтворили у художніх полотнах М. Сапатук («Лінія Арпада впала»), А. Кашшай («Жовтень 1944 року»), Ф. Манайло («Зустріч Радянської Армії»), А. Коцка («Хай живе возз'єднання»).

Яскраву сторінку в історію образотворчого мистецтва продовжував вписувати **Й. Бокшай**. Вже в 1946–1947 рр. він відзначився картиною «Бокораші», в якій достеменно відтворено як невтомну працю, так і силу духу майстрів сплаву лісу по гірських річках. Художник відзначився і неперевершеною майстерністю змалювання краси Карпатського краю у різні пори року («Верховина», «Карпатські ліси», «Зима в Карпатах»). Митець вміло поєднував творчість із педагогічною діяльністю в Ужгородському художньому училищі (1946–1957) і Львівському інституті прикладного і декоративного мистецтва (1951–1957). Творчість Й. Бокшай високо оцінена – його ім'я присвоєно Закарпатському художньому музею. Він удостоєний звання народного художника України (1960) і СРСР (1963) і був обраний членом-кореспондентом Академії мистецтв СРСР. А в мальовничому куточку у центрі міста Ужгорода привертає увагу скульптурна композиція «Й. Бокшай і А. Ерделі» (1994).

А. Ерделі посів почесне місце з-поміж відомих закарпатських митців, відзначившись, насамперед, у портретному живописі («Автопортрет», «Портрет танцівниці Клари Балог», «Композитор Д. Задор»). У цьому ж жанрі плідно працював народний художник України **А. Коцка** («Дівчина з Верховини»,

Зустріч Ігоря Грабаря з колишніми земляками – художниками Закарпаття. Зліва направо: Ігор Грабар, Федір Гарапко, Ернест Контратович, Золтан Шолтес, Василь Свида, Н.Т. Знаменська, Йосип Бокшай, Шандор Петкі (Москва, 1955)

«Гуцулка», «Верховина») і увіковічнив образ духовного храму – дерев'яну церкву («Ясинянська церква»).

У жанрі пейзажу яскравим митцем виступив **Ф. Манайло** («Золота осінь», «Гуцульські половини», «Над Тисою»). Він – заслужений художник УРСР і народний художник УРСР. З його творчим надбанням можна ознайомитися у меморіальному музеї в Ужгороді на вул. Другетів. Милують око і пейзажні картини **З. Шолтеса** («Бескиди», «Зима в Карпатах», «Перевал») та **Е. Контратовича** («Гірський пейзаж», «Карпати»). Картини **Г. Глюка** експонувалися на виставках у багатьох містах Європи, а його «Лісоруби» на Всесвітній виставці в Брюсселі у 1956 р. здобули срібну медаль. **А. Кашшай** – автор художніх полотен, які експонуються в Третьяковській галереї і Пушкінському музеї в Москві.

Значного розвитку здобув і такий вид мистецтва як скульптура. Найвидатніший його представник – **В. Свида**. Він є автором скульптурних портретів відомих закарпатців – І. Орлая, Ю. Венеліна, а за горельєф «В сім'ї єдиній» у 1983 р. був удостоєний Державної премії УРСР ім. Т. Шевченка.

Потрібно віддати належне представникам старшої генерації закарпатських митців в тому, що вони, супроти насадженого режимом методу соцреалізму, який диктував що і як малювати, успішно продовжували традиції закарпатської школи живопису. Майстри пензля відображали красу Карпатського краю, реальне життя, побут, звичаї працелюбних краян і цим самим

зберегли для нащадків справжню картину минулого їх рідної землі. Відомий американський художник Рокуел Кент, відвідавши Закарпаття у травні 1964 р., справедливо зауважив, що «жити на Закарпатті і не бути художником – неможливо».

Традицію такого виду народного мистецтва як килимарство успішно продовжила **Г. Візичканич** із с. Ганичі на Тячівщині – заслужена майстриня народної творчості УРСР, член Спілки художників СРСР.

З перших років визволення активно почало розвиватися і музичне мистецтво. В Ужгороді у 1946 р. було відкрито музичне училище, директором якого став **Д. Задор**, і створено обласну філармонію. При Закарпатському ансамблі пісні і танцю організовано хор, диригентом якого став **П. Милославський**. У 1947 р. цей колектив виїхав на гастролі за межі області і закарпатські пісні «У горах Карпатах», «Коли тоту команицю сіяли», «Не забувай сині гори» пролунали не тільки в усій тодішній країні, а й поза нею. З 1948 р. цей пісенний колектив почав називатися «Заслужений Закарпатський народний хор».

Творче зростання колективу тісно пов'язане з таким художнім керівником як народного артист України **М. Кречко**. Михайло Михайлович згодом став художнім керівником і головним диригентом Державної заслуженої академічної хорової капели «Думка» (1969–1983), а художнім керівником хору став заслужений артист УРСР **М. Попенко**. Вже 50 років блискуче виконує народні пісні заслужена артистка УРСР **Клара Лабик**. У сузір'ї чудових виконавців яскравою зіркою засіяв талант танцівниці, згодом балетмейстера-постановниці народної артистки України **Клари Балог**. Її мистецтву аплодували в багатьох країнах світу. Портрет А. Ерделі «Портрет танцівниці Клари Балог» експонується у Третьяковській галереї.

Виступ Закарпатського народного хору в Києві (1967)

Клара Балог

Для розвитку музичної культури багато зробили композитори, заслужені діячі мистецтв УРСР **Д. Задор** (1912–1985) та **С. Мартон** (1923–1996). У 1992 р. ім'я Д. Задора присвоєно Ужгородському державному музичному училищу. Закладені ними традиції успішно розвинув **Є. Станкович** (1942 р. н.) – лауреат Національної премії України ім. Т. Шевченка, народний артист України, академік Української академії мистецтв. Він є автором музики до багатьох кінофільмів, зокрема до двосерійного «Чингіс-хана», в якому грає Богдан Ступка, «Украдене щастя», «Устим Кармелюк». Нині в області музичне мистецтво гідно представляє піаніст і композитор, заслужений діяч мистецтв України **В. Теличко**. Його

талант зріс під впливом творчості Є. Станковича. Чимало закарпатців плідно працюють у різних містах України. Один із них – **Й. Ермись**, лауреат премії ім. Л. Ревуцького та премії ім. С. Людкевича, доцент Львівської музичної академії. В історію музичного мистецтва вписане й ім'я **І. Лацанича** (1935–2005), уродженця с. Великий Березний, який жив і творив у багатьох містах України і поза її межами – Ленінграді, Казані. Композитору зі світовим іменем аплодували в багатьох містах Європи – Празі, Страсбурзі, Ліссабоні, Амстердамі.

На вершину слави вийшла уродженка с. Гать Берегівського району **Гізела Ципола**, солістка Київського театру опери і балету ім. Т. Шевченка. Чарівний голос Гізели Альбертівни звучав зі сцени оперних театрів США, Канади, Японії, Франції, Німеччини, Іспанії, Швейцарії тощо. Г. Ципола – народна артистка УРСР і СРСР, лауреат Державної премії Грузії. Її ім'я вписане у фахові енциклопедії.

Євген Станкович

У кожному районі діяли колективи ансамблів пісні і танцю: «Гуцульщина» – у Рахівському, «Ужанська долина» – у Великоберезнянському, «Юність Закарпаття» – при облпрофраді та ін. Великою популярністю у глядачів користувався самодіяльний народний ансамбль танцю «Боржава» при лісосадові с. Довге на Іршавщині. Його керівник **М. Машкін** (1926–1971) – заслужений діяч мистецтв УРСР, автор ліричних пісень «Вечір над Боржавою», «Верховино, мати моя», які лунали далеко за межами України.

Творча інтелігенція області успішно продовжувала розвивати традиції театрального мистецтва, закладені ще в 1920-х рр. У 1946 р. було організовано Закарпатський обласний державний український музично-драматичний театр. Художнім керівником став Г. Ігнатюк, і вже через рік колектив показав своє мистецтво на театральних сценах Києва. У репертуарі були твори українських (О. Корнійчук), російських (К. Симонов) та місцевих (М. Томчаній, В. Вовчок) авторів.

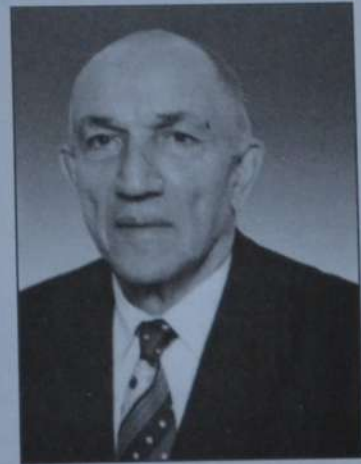
Для творчого зростання колективу у 1970-х рр. багато зробив директор театру заслужений працівник культури УРСР В. Руснак. Глядачів тішили своєю грою народні артисти УРСР М. Харченко та Я. Геляс, заслужені артисти УРСР Ю. Горуля, В. Арендаш, Л. Іванова, В. Костюков, Г. Ушенко та ін. У 1946 р. був створений Закарпатський обласний російський драматичний театр. Не залишалася поза увагою і малеча – для неї у 1981 р. було створено театр ляльок. Незважаючи на значну заідеологізованість репертуарів, колективи все-таки доносили глядачам багатющу культуру закарпатців, показували їх активну участь в культурно-мистецькому житті.

Активним було спортивне життя. Закарпаття виплекало спортсменів, які стали гордістю України і тодішнього СРСР. Найкраще вони проявили себе у футболі, який мав добрі давні традиції. Заслужену славу всій тодішній країні приніс уродженець Мукачеве **Й. Беца**, який у складі збірної СРСР став чемпіоном Олімпійських ігор у Мельбурні (1956), та С. Решко – бронзовий призер Олімпійських ігор у 1974 р.

Ціла когорта молоді була запрошена до складу київської футбольної команди «Динамо». Першим такої честі удостоївся Г. Лавер (1948–1957 рр.). У 1959 р. до складу «Динамо» були зараховані В. Турянчик, Й. Сабо, А. Гаваші. У 1985–1990-х рр. прапори прославленої команди захищав І. Яремчук, який разом із Й. Сабо у різні роки був гравцем збірної

Гізела Ципола

Йожеф Беца

СРСР, а також Ф. Медвідь, В. Рац. Форму футбольної збірної країни одягав й І. Гецько.

Молодь досягла висот і в гандболі. Яскравою зіркою у цьому виді спорту засяяла Н. Гецько – чемпіонка світу на Олімпіаді у Монреалі (1976).

Примножив славу рідного краю і ужгородець Роман Герій, який у складі збірної команди України з волейболу в 2005 р. став олімпійським чемпіоном XX Дефлімпійських ігор у Мельбурні.

Майстри рапіри стали олімпійськими призерами, чемпіонами та призерами чемпіонатів світу, спартакіад СРСР. На вершину світового фехтування зійшов В. Станкович – багаторазовий чемпіон СРСР, п'ятиразовий чемпіон світу, двічі срібний призер Олімпійських ігор, а серед жінок – Поліна Ковач та Вікторія Титова.

§ 3. Суспільно-політичне життя

Закарпатці радо зустріли визволення краю від угорсько-німецької окупації з надією, що настане заможне і вільне життя. Та вже у перші роки нової влади почали проявлятися негативні явища у всіх сферах життя.

Радянська військова контррозвідка «Смерш» розпочала арешти керівників та діячів Карпатської України. У листопаді-грудні 1944 р. були заарештовані Ю. Брацайко, Д. Климпуш, Е. Бачинський, Ю. Ревай і відправлені в табори на території Донбасу. 15 травня 1945 р. у Празі було заарештовано колишнього президента Карпатської України А. Волошина. Його перевезли до Москви і ув'язнили спочатку до Лефортовської тюрми, а згодом – до Бутирської. Після численних допитів А. Волошин 19 липня 1945 р. помер.

14 березня 2002 р. в приміщенні Закарпатського обласного краєзнавчого музею було відкрито меморіальний музей А. Волошина, а 15 березня посмертно присвоєно звання «Герой України» і 22 серпня на набережній Незалежності у м. Ужгороді йому встановлено пам'ятник.

Репресії не обминули і представників інших національностей. Багато угорців було загнано у табори військовополонених, а близько 2 тисяч німців у 1946 р. виселено у віддалені регіони СРСР – Сибір, Далекий Схід, Казахстан.

Із входженням Закарпаття до складу Української РСР воно було повністю інтегроване в суспільно-політичну систему тодішнього СРСР. Це був другий бік шляху, пройденого областю, і він найбільше був відзначений муками, а то й трагедією для тисяч закарпатців, про що дізнаємося в останні роки. У новоствореній області центральна влада організувала суспільно-політичне життя, яке цілком базувалося на засадах політики КПРС, яка, в свою чергу, через партійні організації взяла під жорсткий контроль всі сфери життя. Великою була недовіра навіть до членів комуністичної партії Закарпатської

Пам'ятник А. Волошину в Ужгороді.
(Скульптор М. Михайлюк)

України. Багатьом із них було відмовлено у прийомі до ВКП(б). Протягом першої половини 1946 р. із 488 голів сільських Рад було звільнено 165 чол. Натомість із 23 листопада 1944 р. до серпня 1946 р. на Закарпаття із східних регіонів прибуло 2725 працівників, з яких 1134 зайняли керівні посади. Ідеологічна машина все більше набирала обертів, розкручуючи політико-виховну роботу серед населення. Її стержнем було – виховання нової радянської людини, що означало «подолання в свідомості людей буржуазних пережитків, релігійних забобонів, виховання їх у дусі

соціалістичної свідомості, пролетарського інтернаціоналізму, дружби народів СРСР». На практиці це означало недооцінку національної культури, традицій, звичаїв тощо. Всіх, хто пропагував любов до рідної землі, власної історії, мови, звичаїв, називали буржуазними націоналістами і піддавали жорстокому осуду.

Вже перший рік воз'єднання був затьмарений антинародними діями комуністичного тоталітарного режиму. Їх розпочало військовоуправління контррозвідки «Смерш», яке вишукувало «ворогів народу». Були репресовані навіть 25 делегатів I з'їзду Народних комітетів. Вістря репресій було направлено особливо проти тих представників інтелігенції, які «ще повністю не звільнилися від націоналістичної ідеології». Наприклад, у серпні 1947 р. на зборах інтелігенції м. Ужгорода відомого

Перший на Закарпатті пам'ятник Т. Шевченку був поставлений у Тячеві, до 150-річчя від дня народження (1964)

П. Крім сказаних, є там і т. з. воєнополонені. В склад цієї групи входять особи Закарпатської області, які під час малярської окупації в р. 1938–1944 були захоплені в армію і брали участь у боях на боці німецьких загарбників.

В полон дісталися вони будь-яким добровільним переходом, або під час бойових операцій – поточними даними по цьому питанні послужити не можемо.

Ш. Слід ще навести і сяких громадян, що під час малярської інвазії р. 1938 і пізніше були тут жандармами та іншими органами безпеки не-людськи катовані. Спасуючи голе життя, шукали вони захисту на другому боці Карпат, переходячи товпами на територію Союзу Радянських Соціалістичних Республік.

Це були, отже, політичні втікачі-емігранти. В зв'язку з цим надходять до нас щоденно прохання про звільнення всіх в трудових таборах знаходящихся громадян та надання їм можливості повернутися додому...

На підставі сказаного прошу вжити заходів про ... Надання можливості, щоб громадяни, які не допустилися ніякого злочину ані протиправства – були на втручання обліковані з роботи поза межами Закарпатської області звільнені і відправлені додому.

*Реабілітовані історією. У 27-ми т. Реабілітовані історією :
Закарпатська область. У 2-х кн. Кн. 2. – Ужгород :
Закарпаття, 2004. – С. 108-109.*

УКЛЗ

ПРЕЗИДЕНТА УКРАЇНИ

Про присвоєння звання Герой України

За визначну особисту роль у боротьбі за утвердження української державності постановляю:

Присвоїти посмертно звання Герой України з удостоєнням ордена Держави ВОЛОШИНУ Явгустину Івановичу – президентові Карпатської України у 1939 році.

Передати орден Держави і документи про присвоєння Волошину Я. І. звання Герой України на довічне зберігання Закарпатському обласному краєзнавчому музею.

Президент України Л. КУЧМА
м. Київ
15 березня 2002 року

№ 257/2002

Тема 14.

ЗАКАРПАТСЬКА ОБЛАСТЬ В РОКИ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ

... ми українці не є проти росіянів,
ми шануємо їхню літературу та культуру.
Але ми хочемо жити своїм власним життям,
своєю українською культурою і, захищаючи
послідовно та твердо своє, ми не відступаємося
від шанування духовного багатства інших.

А. Волошин (січень 1939 р.)

§ 1. Соціально-економічні трансформації та їх наслідки

Проголошення незалежності – воістину історична подія. Вона стала результатом багатовікової боротьби українського народу за власну національну суверенну державу. Незалежність надала можливість формувати якісно нову соціально-економічну і суспільно-політичну систему, яка сприятиме задоволенню духовних і матеріальних потреб громадян.

На жаль, вище державне керівництво і політична еліта не зуміли забезпечити правовий перехід на нову систему господарювання. Замість організації виробництва на загальноприйнятих засадах верх взяла торгівля ресурсами. Підприємства штучно доводилися до банкрутства, щоб за безцінь їх викупити. Цьому сприяла сама адміністрація підприємств. Економічні реформи на Закарпатті, як і в усій Україні, не дали бажаних результатів. Навіть через п'ять років, у 1996 р., керівництво облдержадміністрації визнавало, що економічна криза не подолана. Спад виробництва тривав. Підприємства машинобудівного комплексу скоротили виробництво до 52,5% і перейшли на виготовлення

товарів широкого вжитку. Ще в гіршому становищі опинилася легка промисловість. Наприклад, виробництво взуття скоротилося на 75,8%, трикотажних виробів – на 56% і т. д. (4 березня 2013 р. Кабінет Міністрів України прийняв рішення про закриття Солотвинського солерудника, аби уникнути екологічної катастрофи). Зросло безробіття, його рівень за офіційними даними станом на 1 січня 1997 р. становив 30–35%, а в гірських місцевостях – 65–70%. За боргованість по зарплаті працюючим становила 44,9 млн грн. Та й вона була

мізерною – середня місячна зарплата робітників і службовців, зайнятих у господарстві у листопаді 1996 р., становила 93,8 грн. Зате у працівників банківських установ вона була вища в 4 рази ніж в промисловості, і в 5 разів вища ніж у сільському господарстві. Такий економічний стан призводив до зменшення кількості населення – із 1258,1 тис. у 1990 р. до 1248,5 тис. чол. – у 2005 р. Народжуваність зменшилася з 21535 у 1989 р. до 15472 осіб у 2004 р. У 2004 р. вибуло за межі України 1188 закарпатців.

Великобичківський лісохімічний комбінат у 1968 р. та його руїни в наш час

Основні засоби виробництва Солотвинського солерудника зношені. Солерудник перестав функціонувати у березні 2013 р.

Гірський закарпатський край завжди був під загрозою повеней, яких з 1864 р. зафіксовано 25, із них 16 припадає на період після 1998 року. Однією з причин цього природного лиха є бездушна гонитва за прибутками, що призводило до безкарної суцільної вирубки лісу. Відбувається масовий розподіл сільськогосподарських угідь і їх забудова. І це в той час як на одну особу припадає 0,16 га ріллі, що в 4,3 рази менше ніж в середньому по країні.

При реформуванні всіх сфер соціально-економічного життя за роки незалежності як в країні взагалі, так і в області, були допущені значні прорахунки. Однак в останні роки у функціонуванні господарського комплексу при зміні

Повінь 1998 р.

ЗАТ «Єврокар»

Ужгороді – «Генкель-Ужгород».

Природні ресурси Закарпаття все більше привертають увагу іноземних інвесторів. У січні 2004 р. область відвідав керівник політичного відділу Посольства США в Україні Кейсі Крістенсен і назвав край благодатним місцем для інвестицій. У червні 2002 р. представник ізраїльської фірми «Оренат ЛТД» Шолом Доек зацікавився цілющими властивостями соляних озер на Тячівщині. У 2012 р. в Ужгороді побував посол Киргизької Республіки Улубек Чипалієв і висловив бажання співробітничати в галузі деревообробної промисловості, туризму, санаторно-курортного оздоровлення. У квітні 2013 р. Закарпаття відвідали послы країн Вишеградської четвірки*. На зустрічі з керівництвом області і м. Ужгорода вони обговорили питання євроінтеграції, взяли участь у відкритті Транскарпатської туристичної магістралі, яка через Словаччину об'єднала Закарпаття із Чехією. 18 квітня 2013 р. з керівництвом Закарпатської ОДА зустрівся Надзвичайний і Повноважний Посол Норвегії в Україні Йон Ельведаль Фредріксен, який зацікавився налагодженням різноманітних зв'язків з нашим краєм. Таке бажання висловила і делегація Фінляндії на чолі з Надзвичайним та Повноважним Послом в Україні Ар'єю Макконен, яка відвідала наш край у травні 2013 р.

* Вишеградська четвірка була утворена у 1991 р. для координації зусиль з інтеграції держав-членів об'єднання до Європейського Союзу і НАТО. До неї ввійшли Польща, Словаччина, Угорщина і Чехія. Всі вони у травні 2004 р. стали членами ЄС і НАТО.

Нова школа у с. Дротинці Виноградівського району (відкрита у 2010 р.)

У липні цього ж року Закарпаття відвідав торговий радник Посольства Австрійської Республіки в Україні Грегор Постль і під час зустрічі з керівництвом облдержадміністрації обговорювалися питання співпраці в туристично-рекреаційній сфері. Тісні зв'язки еднають Закарпаття з краєм Височина Чеської Республіки, керівництво якого допомагає розбудовувати в селах дитячі садки, школи, амбулаторії. У серпні 2013 р. в області перебувала делегація краю на чолі з керівником крайового уряду, головою правління благодійного фонду «Віза» Зденеком Кадлецом. У ході зустрічі з головою облради було обговорено ряд інвестиційних проектів у соціальній сфері області на 2014 рік. Активну участь у цьому бере і Пардубіцький край.

Багатогранно стає співпраця області з Республікою Польща. Про це йшлося під час перемовин керівників області з генеральним консулом Республіки Польща у Львові Ярославом Дроздом 9 липня 2013 р. Було відзначено, що Польща вже інвестувала в економіку Закарпаття майже 40 млн доларів і за обсягом прямих інвестицій вона посідає шосте місце серед інших країн-інвесторів. Сьогодні в області вже діють 17 підприємств з польськими інвестиціями.

Значно розширюються партнерські стосунки Закарпатської області з дипломатичними установами Республіки Польща. Зокрема, 27 серпня 2013 р. в Ужгороді було відкрито польський візовий центр, який спростить процедуру отримання візи для поїздки у Польщу. Цей захід високо оцінили його учасники – генеральний консул Польщі у Львові Ярослав Дрозд, Угорщини в Ужгороді Йозеф Бачкаї, Словаччини в Ужгороді Янка Бур'янова. Поглиблюється співробітництво Закарпаття й з іншою сусідньою країною – Словацькою

Республікою, керівництво якої активно підтримує вступ України до Європейського Союзу. Про таку підтримку заявили керівники всіх сусідніх країн на міжнародній конференції «Вишеградська група та євроінтеграційний поступ України під час головування Угорщини в об'єднанні», що проходила в Ужгороді у жовтні 2013 р. Накреслені заходи успішно реалізуються у процесі співробітництва із Закарпатською областю.

Закарпаття з офіційним візитом відвідала делегація чеських сенаторів, яку очолили керівник комітету із зовнішніх зв'язків Дагмар Зверінова та сенатор комітету Катеріна Шарманова. Делегація відвідала школи у с. Колочава на тор комітету Катеріна Шарманова. Делегація відвідала школи у с. Колочава на тор комітету Катеріна Шарманова. Делегація відвідала школи у с. Колочава на тор комітету Катеріна Шарманова. Делегація відвідала школи у с. Колочава на тор комітету Катеріна Шарманова.

Відродно, що Закарпаття стає все більше інвестиційно привабливим. Однак не всі пропозиції інвесторів сприймаються місцевими жителями. Так, на початку 2013 р. жителі сіл гірських районів, зокрема с. Черногорова на Великоберезнянщині, виступили проти будівництва приватним підприємством «Комерц-консалт» малих гідроелектростанцій на місцевих річках, оскільки це може призвести до екологічної катастрофи. Цим питанням змушена була займатися Національна екологічна рада України, і вона 4 липня 2013 р.

провела виїзне засідання на Рахівщині. Його учасники одностайно прийняли рішення про недопустимість побудови 9 малих і міні-ГЕС на річках Богдан і Шаул та потоках Квасний, оскільки це може спричинити справжню екологічну катастрофу не лише на Рахівщині, а й поза її межами.

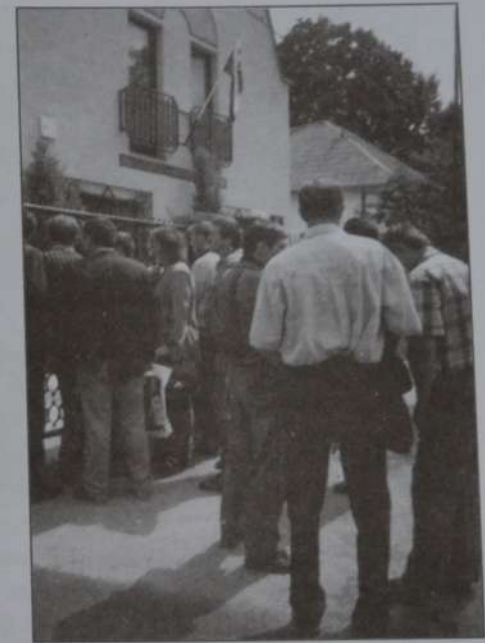
А жителі с. Косівська Поляна на Рахівщині запротестували проти промислової розробки на околиці села поліметалів – свинцю, цинку тощо.

На жаль, техногенна небезпека вже нависла над жителями смт Солотвино на Тячівщині, і їх переселяють у новозбудований житловий комплекс на околиці с. Теребля. Для цього уряд виділив 119,8 млн гривень.

У галузі будівництва важливою подією стала реконструкція вокзалу, який набув європейського вигляду. Привокзальна площа носить ім'я ініціатора реконструкції – Г. М. Кірпи, міністра транспорту і зв'язку України, Героя України.

Роками склалися найрізноманітніші програми виходу з соціально-економічної кризи, але значних зрушень не сталося. Остання з таких програм – це «Концепція сталого розвитку Закарпаття», затверджена на засіданні облради 16 жовтня 2002 р. Її метою є: «забезпечення динамічного соціально-економічного зростання, збереження навколишнього середовища, регіональне використання та відтворення природно-сировинного потенціалу, задоволення потреб населення регіону на основі розбудови високоєфективних економіки та системи управління господарським комплексом, стимулювання структурних ринкових перетворень, задіяння наявних геоелектричних, природних, мінерально-сировинних і трудових ресурсів».

Гарантією цьому є невтомна працелюбність закарпатців і наявність природних багатств краю – мінерально-сировинна база налічує 217 розвіданих родовищ понад 30 видів корисних копалин, діяло Мужіївське родовище золотополіметалевих руд. Закарпаття – один з найбагатших регіонів світу щодо

Черги українських громадян, які бажають отримати візу біля консульства Словацької Республіки

Залізничний вокзал в Ужгороді

Пам'ятник заробітчанах у Колочаві на Міжгірщині (2011)

покладів целюліту та єдиний в державі постачальник перлітової сировини. Експлуатуються Солотвинське та Руськокомарівське газові родовища.

Поступове економічне зростання сприяє зменшенню кількості безробітних. Якщо у 2009 р. їх було 22935, то у травні 2013 р. кількість безробітних, які перебувають на обліку в центрі зайнятості, зменшилася до 11,8 тис. чоловік. Цьому сприяли якісні зрушення в економіці області. Так, виробництво промислової продукції у 2012 р. порівняно з 2011 р. склало 101,4%, а обсяг сільськогосподарської продукції за 2010–2012 рр. становив 106,8%. Значно зросли іноземні інвестиції в економіку області – у 2012 р. вони склали 407,2 млн доларів США. І цей процес продовжується – у квітні 2013 р. голова облради І. Балага з керівниками австрійської компанії «Ave-Energie» підписав меморандум про співпрацю австрійських інвесторів із органами місцевого самоврядування.

Та при всіх позитивних зрушеннях, проблема безробіття залишається гострою, що спонукає людей шукати заробітку за кордоном. У 2013 р. за межами України працює майже 44 тис. осіб. Трудова міграція приводить до втрати населення працездатного віку. Емігрують не тільки заради пошуку роботи, а й з надією самореалізуватися творчо і професійно. І це властиво для всієї України – за два останні роки кількість, наприклад, науковців зменшилася на 600 чоловік.

Проблема зайнятості населення і трудової міграції стурбувала Верховну Раду України, і вона 5 липня 2012 р. прийняла Закон України «Про зайнятість населення». Адже масове безробіття, вимушена трудова міграція породжує

багато негативних явищ соціального характеру: зменшення кількості працездатного населення, розпад сімей, втрата контролю над вихованням дітей і навіть до смерті самих заробітчанах. Гірким свідченням цьому – виписані прізвища на пам'ятнику заробітчанах в Колочаві на Міжгірщині, які загинули у пошуках заробітку.

§ 2. Освіта, наука

При всій матеріальній скруті за роки незалежності більш зрілими стали якісні зміни у системі середньої і вищої освіти. Було відкрито ряд навчальних закладів нового типу, окремі з яких діяли ще в дорадянський час – коледжі, ліцеї, гімназії. У 1991 р. було відроджено угорськомовну гімназію у Берегові, а в 1994 р. відкрито гімназію в Ужгороді. У 2007 р. Ужгородська ЗОШ I–III ступенів ім. Т. Шевченка була реорганізована у лінгвістичну гімназію ім. Т. Шевченка. Сьогодні в області діє 674 загальноосвітні навчальні заклади (ЗОШ) і 18 професійно-технічних навчальних закладів.

Зросла кількість і вищих навчальних закладів. У 1995 р. було відкрито Ужгородський державний інститут інформатики, економіки і права, а в 2004 р. він реорганізований у Закарпатський державний університет, який, в свою чергу, в 2013 р. об'єднано з Ужгородським національним університетом. У 2000 р. запрацював Ужгородський факультет Київського національного університету культури і мистецтв. У 2008 р. Мукачівський технологічний інститут було об'єднано з Мукачівським гуманітарно-педагогічним інститутом і створено Мукачівський державний університет. У 2003 р. в Ужгороді був відкритий Закарпатський художній інститут. Важливою подією у вихованні фахівців з національних меншин було відкриття у 1996 р. Закарпатського угорського педагогічного інституту, який у 2003 р. перейменовано на Закарпатський угорський інститут ім. Ференца Ракоці II. Флагманом освіти й науки залишався Ужгородський національний університет. Високу оцінку його діяльності дали міністри освіти й науки України, які відвідали колектив, зокрема С. Ніколаєнко у 2006 р. та І. Вакарчук – у 2008 р. Із 2002 р. в Ужгороді працює приватний вуз – Карпатський університет ім. А. Волошина, а з 2003 р. – богословська Академія ім. св. Кирила і Мефодія тощо. У 2013 р. в області діяло 5 вищих навчальних закладів III–IV рівнів акредитації і 14 закладів I–II рівнів акредитації.

Уродженці краю домоглися вищого наукового визнання – стали академіками Академії наук України. Серед них Ю. Глеба, М. Шуба, О. Шпенник. Академіками галузевих академій України стали: В. Шепя, Ю. Палфій, С. Стойко, І. Олексюк, В. Третинник. Чимало закарпатських вчених добре відомі за кордоном, зокрема І. Логай – багатолітній директор Інституту очних хвороб і

Закарпатський угорський інститут ім. Ференца Ракоці II

тканинної терапії ім. В. Філатова в Одесі, академік Інженерної академії України, член Американської Академії офтальмологів. Історик С. Віднянський – академік Міжнародної Слов'янської академії наук (1997), С. Іванчев – член-кореспондент РАН (1997).

Ряд закарпатців удостоєні звання член-кореспондент НАН України – Ю. Керча, В. Фушич, В. Пехньо, Ю. Туниця, В. Німчук, О. Мишанич, який став лауреатом Державної премії ім. Т. Шевченка (1988). Всі вони у різних наукових закладах примножують славу вітчизняної науки.

Заслужений авторитет здобули наукові школи професорів Ужгородського державного університету Д. Чепура та І. Запісочного. Їх авторські колективи були удостоєні вищої наукової нагороди – Державної премії УРСР (1989) та України (1995) в галузі науки і техніки.

Сьогодні наукову еліту УжНУ представляють понад 100 докторів наук, професорів і майже 500 кандидатів наук, доцентів. Продуктивно працюють члени-кореспонденти НАН України Ю. Височанський та В. Мікловда. Понад 20 вчених удостоєні Державної премії України в галузі науки і техніки та заслужених діячів науки і техніки України, а Л. Шімон – член Угорської академії наук. (Про це детально див.: Гармасій І. Висока наука: Ужгородський національний. – Ужгород, 2009. – 224 с.)

В області створено ряд підрозділів НАН України. Перший і найбільший із них – Інститут електронної фізики (1992), який очолює академік О. Б. Шпелник.

Національно-культурне відродження українського народу з 1990-х років викликало жвавий інтерес до історії рідного краю, його матеріальної і духовної культури. Дослідники почали вивчати такі теми, які були заборонені або несправедливо забуті. Народу повертаються імена вчених, культурно-освітніх і церковних діячів, спадщина яких була схована у спецфондах. Доступ до неї і

її вивчення дозволило пізнати минувшину краю у всій її складності й багатогранності (Данилюк Д. Історія Закарпаття в біографіях і портретах. З найдавніших часів до початку ХХ ст. – Ужгород, 1997; Вегеш М. Августин Волошин і Карпатська Україна. – Львів–Хуст, 2004; Тиводар М. Життя і наукова діяльність Федора Потушняка. – Ужгород, 2005).

Згодом було видано працю колективу авторів «Нариси історії Закарпаття» (У 3 т. Ужгород, 1993, 1995, 2003). Критика окремих епізодів у них аж ніяк не заперечує їх загальної вартості. Значним досягненням у вивченні історії краю є опрацювання і публікація 6-томної праці М. Лучкая «Історія карпатських русинів» (У 6 т. Ужгород, 1999–2011). Добру справу зробив С. Пап, опублікувавши дослідження «Історія Закарпаття» (У 3 т. Івано-Франківськ, 2001–2003), з акцентом на стан церковного життя. Детальніше цю тему дослідив А. Пекар у «Нарисах історії церкви Закарпаття» (У 2 т. Рим–Львів, 1997). Окремим предметом дослідження стають конфесії (Данилець Ю. Православна церква на Закарпатті у першій половині ХХ століття. – Ужгород, 2009) і монастирів (Фенич В., Цапулич О. Малоберезнянський Свято-Миколаївський монастир та нарис історії Чину св. Василя Великого на Закарпатті. – Ужгород, 2004). Науковий доробок істориків проаналізовано у книзі М. Олашина «Історичний факультет Ужгородського національного університету» (Ужгород, 2010).

За роки незалежності значно поглиблено знання з наукового Закарпаття – опубліковано праці з історії розвитку фізики (Химинець В., Шманько І. Фізика на Закарпатті. – Ужгород, 2012), математики (Маринець В. В., Поляк С. С. Математики і математичний факультет Ужгородського національного університету. – Ужгород, 2006), хімії (Шманько П. І., Лендел В. Г., Шманько І. І. Хімія Закарпаття. – Ужгород, 2003), історичної науки (Данилюк Д. Історична наука на Закарпатті: кінець ХVІІІ – перша половина ХХ ст. – Ужгород, 1999). Читачам представлені відомості з історії медицини (Вакула Н. Нариси з історії медицини Закарпаття. – Ужгород, 2006), спорту (Поляк С. С., Тріфан О. М. Волейбол Закарпаття. – Ужгород, 2007; Михайлович С. О. Спортивний літопис Ужгородського національного університету. – Ужгород, 2009). Як природа щедро наділила наш край природними благами і про необхідність раціонального відношення до них розповідає Поп С. С. у книзі «Природні ресурси Закарпаття» (Ужгород, 2002).

Із здобуттям незалежності історико-краєзнавчий рух набрав нового розмаху. Свідченням цьому є поява значної кількості досліджень з історії сіл, авторами яких є як фахівці, так і місцеві краєзнавці: Рубіш Ф., Рубіш-Чучвар В. Великі Лучки. Історико-етнографічне дослідження. – Ужгород, 1999; Алмашій М. Ромочевиця. Історико-краєзнавчий нарис. – Ужгород, 1999; Довганич О. Д., Пригара М. Д. Нижнє Селище: земля і люди. – Ужгород, 2001; Попович В. Таким життя творили люди... // З історії Великого Бичкова. – Praha, 2003; Сенько І. Келечин – рідне село Августина Волошина. – Ужгород, 2007; Пагіря В.

Нижні Ворота. – Мукачево, 2012, Шаленик Н. Климовиця. – Мукачево, 2013 тощо. Ентузіасти Тячівщини продовжують видання з історії районів (Тячівщина. Історико-краєзнавчі нариси / голова редколегії М. В. Данилюк. – Ужгород, 2012). Відтворено реальну картину наслідків насильницької колективізації на селі (Мишанин В. Аграрна політика на Закарпатті (1944–1950 рр.). – Ужгород, 2000). Наростання протесту проти суспільно-політичного ладу відбито в монографії В. Піпаша (Народний рух України як форма національно-визвольної боротьби українців ХХ століття: Закарпатський регіональний аспект. – Ужгород, 2008).

Автори книг з історії закарпатських сіл – це справжні сільські літописці. Вони скрупульозно збирають великий фактичний матеріал, фотоілюстрації і відтворюють господарську, культурно-освітню діяльність, характеризують народні звичаї, традиції, релігійне життя. Це – невмируща пам'ятка для нащадків.

Дослідники здійснили копітку роботи по виявленню і публікації архівних документів, які проливають світло на важливі події в історії краю. Зокрема, опубліковані документи з історії Карпатської України (Вони боронили Карпатську Україну. – Ужгород, 2002); про нелегальний перехід закарпатців в СРСР після окупації Закарпатської України гортіївською Угорщиною, їх поневіряння в таборах ГУЛАГу (Закарпатські втікачі в СРСР 1939–1941 // Збірник архівних документів і матеріалів. – Ужгород, 2008; Закарпатські втікачі в СРСР: через табори ГУЛАГу і Бузулук до рідних Карпат. 1939–1949 // Архівні документи і матеріали. – Ужгород, 2011).

Відомими стали документи про репресії угорського окупаційного режиму (1939–1944 рр.) та радянського тоталітарного режиму у перші роки після возз'єднання Закарпатської України із Українською РСР (Реабілітовані історією: У 27-ми т. Закарпатська область. Кн. 1. – Ужгород, 2003; Книга друга. – Ужгород, 2004; Закарпатські угорці і німці: інтернування та депортаційні процеси 1944–1945 рр. – Ужгород, 2013).

§ 3. Література

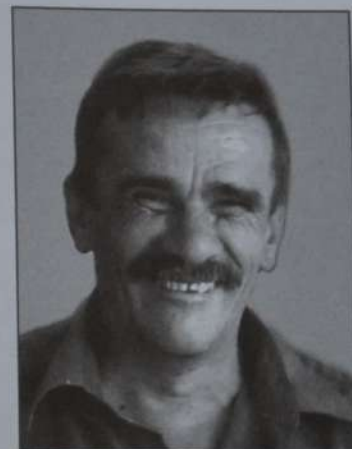
У складі незалежної України плідно працюють представники багатьох творчих професій. Певна демократизація суспільно-політичного життя, відсутність вказівок «зверху» сприяли підвищенню якості літературних творів, а їх авторам принесли заслужені нагороди. Так, Ю. Шип за книги байок, сатири і гумору нагороджений всеукраїнською літературною премією ім. Л. Глібова (2002), а поет із глибинки – с. Широкий Луг на Тячівщині – П. Мідянка у 2013 р. удостоєний Національної премії України ім. Т. Шевченка. В. Фединишинець і І. Петровіч – лауреати міжнародної премії ім. О. Духновича, а

В. Кухта – румунської літературної премії «Лицар слова» (2003).

Щедрим для літераторів області був 2012 рік. Премією ім. Ф. Потушняка були нагороджені Д. Кешеля за книгу «Запишіть у свідки мої сльози: романи із народного життя», В. Кузан за збірку поезій «Ваба», П. Ходанич за книгу «Свобода під заставу», Т. Ліхтей за книгу «Слов'янська планида: Словацька поезія ХІХ–ХХ століть у дискурсі українсько-словацьких літературних взаємин». Ю. Чорі є автором понад 20 різножанрових художніх книг – «Звичаї рідного села» (1993), «Легенди мого краю» (1996), «Подих рідної землі» (2004). Автором багатьох поетичних збірок є Х. Керита – лауреат літературної премії ім. Ф. Потушняка (2001). На болючі соціальні проблеми сучасності пристрасно відгукується С. Сорока («Живу тобою, Україно!»).

22 травня 2013 р. на будівлі обласної універсальної бібліотеки в Ужгороді були відкриті меморіальні дошки вченому, письменнику Ф. Потушняку та поету, громадському діячу – П. Скунцю.

Тепер обласну спільку письменників очолює поет В. Густі – лауреат премій ім. Д. Вакарова та Ф. Потушняка.

Петро Мідянка

§ 4. Мистецтво

У роки незалежності митці успішно розвивали традиції закарпатської школи живопису. Серед них належне місце посідає В. Микита – учень А. Ерделі, народний художник України, лауреат Національної премії України ім. Т. Шевченка (2005), академік Національної академії мистецтв України. У його творчості відбито невтомну працю закарпатського селянина-трударя («Весняні турботи», «Збір яблук», «Збирання картоплі») та портрети відомих фахівців у різних сферах діяльності («Лікар Д. Снігурський», «Хірург професор О. Фединець», «Письменник Іван Чендей», «Поет Петро Скунець»). Картини В. Микити експонувалися на виставках у багатьох містах світу. Велику спадщину залишив Ю. Герц – народний художник України. За серію робіт «Барвіста Верховина» автор удостоєний Національної премії України ім. Т. Шевченка.

Серед відомих митців чільне місце посідають народні художники України І. Шутев та В. Скакандій (2007), заслужений художник УРСР М. Медвецький,

Народного художника України В. Микиту із 80-літнім ювілеєм вітає Президент Національної академії мистецтв України А. Чебикін

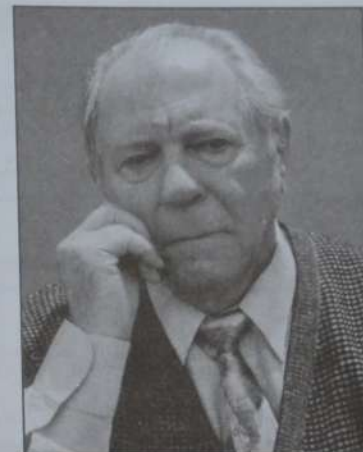
В. Бурч, Ф. Безверхнєв, В. Приходько, М. Сапатюк. Благородну справу робить художник С. Сігетій, відображаючи на полотнах найдавніші дерев'яні церкви Закарпаття, зокрема у с. Колодне на Тячівщині, с. Лазещина на Рахівщині та ін. У 2013 р. ЮНЕСКО дві дерев'яні церкви віднесло до спадщини світової культури і взяло їх під свій захист. За серію дерев'яної скульптури Національної премії України ім. Т. Шевченка у 2008 р. удостоєний В. Сідак.

Плідним для митців був 2012 рік. Лауреатами обласних премій ім. Й. Бокшая та А. Ерделі у жанрі скульптури став В. Олашин, а в жанрі монументального мистецтва – В. Білей. Цієї ж нагороди удостоєні мистецтвознавці І. Нєбєсник та М. Сирохман – за мистецтвознавчу наукову роботу.

Всіх митців області не перелічити, але кожний із них заслуговує на глибоку вдячність шанувальників мистецтва. Та слід відзначити шляхетний вчинок відомого художника І. Ілька, який на своє 75-річчя 20 березня 2013 р. в Ужгороді відкрив виставково-концертний центр «Галерея Ілька», який став важливим осередком культурного життя Закарпаття. Подібний виставковий зал до Дня незалежності у 2013 р. було відкрито і в м. Виноградів з оглядом картин народного художника України І. Бровдія, а згодом, картинну галерею ім. Ш. Голлоші у м. Тячів.

Нині Закарпатську організацію Національної спілки художників в Україні очолює заслужений художник України Б. Кузьма.

Закарпаття продовжувало славитися милозвучними голосами. Дзвінко прозвучали на всю Україну пісні у виконанні уродженця с. Осій на Іршавщині І. Поповича («Закарпаття моє», «Пісня про Осій», «Більше між нами розлук не буде»). А виходець із с. Вільхівці на Тячівщині В. Бокоч зачаровував мелодійним голосом слухачів багатьох країн. Тепер він – народний артист України, професор кафедри академічного та естрадного вокалу Інституту мистецтв Київського університету ім. Бориса Грінченка. Знані серед співаків народні артисти України П. Матій, який захоплює неповторним тенором, та С. Гіга (баритон), солісти Закарпатської філармонії – народна артистка України М. Зубанич та заслужена артистка України О. Ільницька.

Юрій Герц

* * *

Щедро обдаровані митці відомі не тільки всьому Закарпаттю, а й далеко за його межами, ознайомлюючи громадськість із життям багатонаціонального краю. Станом на 1 січня 2013 р. в Закарпатській області проживало 1254 тис. осіб: 601 тис. – чоловіки і 653 тис. – жінки. Із них українців – 1010100 осіб (80,5%), у т. ч. 10090 русинів, угорців – 151500 (12,1%), румунів – 32100 (2,6%), росіян – 31000 (2,5%), ромів – 14000 (1,1%), словаків – 5600 (0,5%), німців – 3500 (0,3%), а також 1540 білорусів, 565 євреїв, 518 поляків, 490 вірменів, 320 чехів, 231 азербайджанець та ін.

* * *

У загальноосвітніх школах викладання ведеться мовами національних меншин – угорською, російською, румунською, словацькою. З вересня 2013 р. в Ужгородській ЗОШ № 3 було відкрито клас для навчання чеської мови. В урочистостях брали участь Надзвичайний і Повноважний посол Чеської Республіки в Україні Іван Почук, гетьман краю Височина Іржі Бєгоунєк, голова Закар-

Василь Сідак

Відкриття пам'ятника О. Духновичу в Ужгороді (1997). (Скульптор М. Белень)

патської обласної ради І. Балого. Працюють також недільні школи з вірменською, польською, єврейською та ромською мовами. З 1 січня 2014 р. у Мукачеві буде відкрито недільну школу з вивчення болгарської мови.

Багатогранне життя національних меншин на Закарпатті було предметом обговорення на виїзному засіданні Комітету Верховної Ради України з питань прав людини, національних меншин і міжнародних відносин в Ужгороді 1-2 жовтня 2013 р. Члени комітету відзначили плідну роботу обласної влади по збереженню нацменшинами національної самобутності.

У мирі і злагоді проживають вірники багатьох конфесій. Приклад цьому – проведення щорічних передвеликодніх рад церков з обговоренням стану просвітницької роботи та пропагування моральних цінностей. Станом на 1 квітня 2013 р. в області зареєстровано 1769 релігійних організацій 37 віросповідань. Діє 59 монастирів, 6 духовних навчальних закладів, 8 місіонерських товариств, 9 релігійних братств, зведено 1379 храмів. Найчисельнішою є Українська Православна церква, друга – Греко-католицька церква.

ВИСНОВКИ

Покоління відходить,
й покоління приходить,
а земля віковично стоїть.

Книга Еклезіаста (1:4)

Ось, шановний читачу, ми і оглянули багатівікову історію нашого краю, ознайомилися з основними етапами його розвитку. Її початки сягають сивої давнини, про що свідчать виявлені стоянки первісних людей біля с. Королево на Виноградівщині та багатьох інших сіл, які датуються близько 1 млн років тому, тобто палеолітом – періодом кам'яного віку. Писемні відомості про наші Карпати стали відомими вже у II ст. н. е.

Під час Великого переселення народів у IV–VII ст. через наш край пройшло багато кочових племен із Сходу на Захід, а першим тут знайшло свою батьківщину слов'янське плем'я – білі хорвати. Їх початкова історія тісно пов'язана з історією всіх східних слов'ян, будучи у сфері впливу східнослов'янської держави – Київської Русі.

Та з кінця XI ст. наш край поступово потрапляє до складу різних державних об'єднань, насамперед Угорського королівства. Однак автохтонне слов'янське населення пам'ятало про Русь, прийняло від неї самоназву «русини», зберігало національну ідентичність, захищало рідну мову, культуру, традиції і звичаї. Подальша історія Закарпаття розвивалася в руслі історії західноєвропейських країн: формування великих феодальних землеволодінь, закріпачення селян та їх антифеодальні виступи проти соціально-економічного та національного гніту.

Становище дещо змінилося на краше у другій половині XVIII ст. – за часів правління Марії Терезії та її сина Йосифа II. Проведені ними реформи полегшили становище закріпачених селян, сприяли розвитку освіти, зросла кількість початкових шкіл, в яких дозволялося викладати рідною мовою. У 1774 р. у Відні було засновано генеральну греко-католицьку (уніатську) семінарію «Барбареум», в якій закарпатцям виділялося 12 місць, у 1787 р. при Львівському університеті було відкрито «Руський інститут», в якому викладання велося рідною мовою. У 1793 р. в Ужгороді було відкрито учительську семінарію. Закарпатці отримали можливість здобувати освіту у багатьох західноєвропейських містах. Ось яким був творчий шлях, наприклад, І. Орляя: Давидково

(на Мукачівщині), Ужгород, Карей (Румунія), Львів, Санкт-Петербург, Відень, Дерт, Кенігсберг, Ніжин, Одеса. Закарпатці навчалися і працювали в Австрії, Болгарії, Італії. Здобувши освіту європейського рівня, вони появились в Росії як *«ученые и образованные люди нового века, принесли новое начало, одушевлявшие уже с конца XVIII в. лучшую часть Западной Европы»*.

Це були вчені-історики, мовознавці, філософи, юристи, економісти, декани факультетів і ректори вузів, вихователі царевичів. Все це дало підставу І. Франкові заявити: *«між тодішніми угорськими Русинами розпочався такий науковий рух, що вони не тільки у себе дома мали відповідні сили для виховання молодіжжі, але достарчували їх і до Галичини, а навіть для Росії»*.

Закарпатці підтримали угорський народ у його визвольній війні 1703–1711 рр. та в революції 1848–1849 рр. проти австрійського панування. Та, здобувши певну автономію після утворення Австро-Угорської монархії (1867 р.), угорська панівна верхівка посилювала мадяризацію русинів та інших немадярських народів. Вона, за словами І. Франка, воліла *«держати хлопа здалека від просвіти і науки»*, а селянство, особливо в гірській місцевості, довело до цілковитого зубожіння.

До всього цього додавалася ще й асиміляторська політика угорських властей. Все це призвело до масової еміграції на початку ХХ ст.

У той же час посилювався промисловий розвиток краю. Цьому сприяла наявність природних ресурсів, зокрема лісу, дешевої робочої сили та політика австрійських властей щодо припливу іноземного капіталу. Завдяки цьому на Закарпатті іноземні акціонерні товариства за участю австрійського, швейцарського та французького капіталу збудували ряд промислових підприємств, зокрема у В. Бичкові (1868), Перечині (1893) та Сваляві (1910–1911). У 1882 р. в Ужгороді стала до ладу меблева фабрика «Мундус», у Чинадієві – сірникова фабрика «Вулкан» та ін. Було прокладено перші залізниці – Ужгород–Чоп (1872), Чоп–Мукачево (1878), Мукачево–Стрий (1888) тощо. В Ужгороді запрацював телеграф (1897), електростанція (1902).

У складі Чехословаччини (1919–1939) економічне і політичне становище Закарпаття (Підкарпатська Русь) було діаметрально протилежним. Чеська влада не збудувала жодного значного промислового підприємства. Проте, при всіх негативах урядової політики, наш край пізнав основи демократичного розвитку, багатопартійності, ідеологічного плюралізму. Національну свідомість формували різноманітні громадсько-політичні і культурно-освітні товариства зі своїми десятками періодичних видань.

При всіх режимах українцям Закарпаття довелося вести постійну боротьбу за збереження своєї національної ідентичності. Її вершиною стали Всенародні збори у Хусті 21 січня 1919 р., події 1938–1939 рр. – триумф і трагедія Карпатської України і 1944–1945 рр. – визволення і возз'єднання Закарпаття з Україною, усвідомлення русинами, що за своїм етнічним походженням, своєю історичною і духовною традицією вони належать до українського народу.

Та неоднозначним був шлях розвитку області за радянський період. Закарпатцям довелося жити як у щасті, так і в горі. До позитиву слід віднести різке піднесення промислового розвитку області. Якщо до возз'єднання частка промислової продукції у сукупному суспільному продукті ледве досягала 2%, то у нових умовах за короткий період вона досягла близько 80% і край з сировинного придатку іноземних держав перетворився в економічно розвинуту область України.

Однак був і другий бік пройденого шляху – встановлення тоталітарного режиму, ігнорування економічних законів розвитку, ліквідація прав і свобод громадян, засудження і ув'язнення навіть за звернення до народних джерел і традицій свого народу.

Нарешті, з 1991 р. в Україні поступово утверджуються загальнолюдські права і свободи громадян, реалізується євроінтеграційний курс державного керівництва. У квітні 2013 р. понад 170 місцевих рад Закарпатської області заявили про підтримку цього курсу. Реальною стала можливість разом з усім українським народом будувати незалежну, економічно багату, демократично розвинуту державу – Україну.

Закарпаття, невелике за територією, малочисельне за кількістю населення, має великий науковий потенціал. Це – десятки лауреатів Державної (тепер – Національної) премії України в галузі науки і техніки, літератури і мистецтва, заслужені діячі науки і техніки та культури і мистецтва України, академіки і члени-кореспонденти НАН України. Завдяки працелюбності всіх закарпатців скарбниця духовної культури ніколи не зміліє і значне місце у ній завжди посідатиме історія рідного краю.

На жаль, тепер умови для розвитку науки, освіти, культури не найкращі – меркантилізм, гонитва за прибутком взяли верх над духовністю. Напрошується гірке порівняння із станом духовності у далекому ХІХ ст., яке народолобець О. Духнович охарактеризував так: *«У нас читательство весьма слабое, книги купувати не обыкли, наибольшее даром раздаваю, чтоб привыкали понемногу, грошей нет, а дорого все, и голод великий, словом все русины жебраки, им не поможет ничто, кроме школы... Я доселе потерял свои деньги, раздавая свои книги, подвергся строгой критике, а пользы нет»*. До речі, даний посібник виданий на кошти автора і всі примірники будуть передані навчальним закладам області.

При всій соціально-економічній скруті закарпатці свято шанують історію рідного краю, пам'ятаючи наказ ігумена Мукачівського монастиря А. Кралицького: любити землю, на котрій тебе колисали, є не лише природний, але і християнський обов'язок.

Прислухаймося до цієї істинно справедливої настанови!

ДОДАТКИ

Література

Джерела

1. Возз'єднання : зб. архів. док. і матеріалів (травень 1944 – січень 1946 рр.) – про возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною. – Друге вид., доповн. – Ужгород, 2000. – 344 с.
2. Волошин А. Твори / Августин Волошин. – Ужгород : Гражда, 1995. – 452 с.
3. Вони боронили Карпатську Україну: Нариси історії національно-визвольної боротьби Закарпатських українців / під ред. М. Вегеша). – Ужгород, 2002. – 709 с.
4. Гренджа-Донський В. Щастя і горе Карпатської України / Василь Гренджа-Донський ; упоряд. Д. Федака. – Ужгород, 2002.
5. Духнович О. Вибрані твори / Олександр Духнович ; упорядкув. вступ. ст., підгот. текстів та прим. Д. М. Федаки ; голова редкол. : І. М. Різак. – Ужгород : Закарпаття, 2003. – 568 с. : іл.
6. Духнович О. Твори / Олександр Духнович; упорядкув. та підгот. текстів О. М. Рудловчак. – Ужгород, 1993. – 250 с.
7. Закарпатські втікачі в СРСР 1939–1941 : зб. арх. док. і матеріалів / упорядкув. та покажч. О. Д. Довганича, О. М. Корсуна ; передм. М. А. Поповича. – Ужгород : Закарпаття, 2008. – 416 с.
8. Закарпатські втікачі в СРСР: через табори ГУЛАГу і Бузулук до рідних Карпат. 1939–1949 : арх. док. і матеріали / упоряд. : О. М. Корсун, О. М. Пагіря. – Ужгород : Карпати, 2011. – 768 с. : іл.
9. Закарпатські угорці і німці: інтернування та депортаційні процеси: 1944–1945 рр. / упоряд. О. Корсун. – Ужгород, 2013.
10. Книга пам'яті України. Закарпатська область. – Ужгород. Кн. I. – 1995. – 664 с. ; Кн. II. – 1998. – 426 с.
11. Навічно в пам'яті історії. Біографічний довідник делегатів Першого з'їзду Народних комітетів Закарпатської України / упоряд. О. Довганич. – Ужгород, 2004. – 368 с.
12. Реабілітовані історією. У 27-ти т. Закарпатська область. У 2-х кн. Кн. 2 / редкол. : О. Д. Довганич [та ін.]. – Ужгород : Закарпаття, 2004. – 800 с. : іл.
13. Шляхом Жовтня. Боротьба трудящих Закарпаття за національне і соціальне визволення та возз'єднання з Радянською Україною : зб. док. У 6-ти т. – Ужгород, 1957–1967.

Рекомендована література

1. Балагурі Е. Закарпаття – земля слов'янська / Едуард Балагурі, Степан Пеняк. – Ужгород, 1976. – 158 с.
2. Бендас С. Бендас Д. Священики-мученики, сповідники вірності / Степан Бендас, Даниїл Бендас. – Ужгород : Закарпаття, 1999. – 412 с.
3. Болдижар М. Державність на Закарпатті: правда історії та вигадки фальсифікаторів. Перші кроки / Михайло Болдижар, Сергій Болдижар. – Ужгород : Карпати, 2004. – 136 с.
4. Вегеш М. М. Августин Волошин і Карпатська Україна / Микола Миколайович Вегеш. – Львів-Хуст, 2004. – 414 с.
5. Вегеш М. Карпатська Україна в контексті українського державотворення : навч. посіб. / Микола Вегеш, Маріан Токар, Михайло Басараб. – Ужгород : Карпати, 2008. – 256 с. : іл.
6. Вегеш М. М. Карпатська Україна 1938–1939 рр. у загальноєвропейському контексті. У 2 т. / Микола Миколайович Вегеш. – Ужгород, 1997. Т. 1. – 236 с. ; Т. 2. – 198 с.
7. Гомоннай В. В. Школа та освіта Закарпаття / В. В. Гомоннай, В. В. Росул, М. І. Талапканич. – Ужгород, 1997. – 248 с.
8. Гранчак І. Місто над Ужем : іст. нарис / Іван Гранчак, Василь Пальок. – Ужгород, 1971. – 271 с.
9. Данилець Ю. В. Православна церква на Закарпатті у першій половині ХХ ст. : моногр. / Юрій Данилець ; М-во освіти і науки України, Ужгород. нац. ун-т ; Іст. ф-т ; Каф. історії України ; Мукач. православ. єпархія ; Держ. архів Закарпат. обл. ; передм. В. Фенича. – Ужгород : Карпати, 2009. – 376 с. : іл.
10. Данилюк Д. Історична думка на Закарпатті епохи національного відродження (кінець ХVІІІ – середина ХІХ ст.) / Дмитро Данилюк. – Ужгород : Інформ-вид. центр ЗППО, 2009. – 400 с.
11. Данилюк Д. Історична наука на Закарпатті (кінець ХVІІІ – перша половина ХХ ст.) / Дмитро Данилюк. – Ужгород, 1999. – 352 с.
12. Данилюк Д. Історія Закарпаття в біографіях і портретах (З давніх часів до початку ХХ ст.) / Дмитро Данилюк. – Ужгород : Патент, 1997. – 289 с.
13. Довганич О. Д. Закарпаття в роки війни / О. Д. Довганич, З. А. Пашкуй, М. В. Троян. – Ужгород : Карпати, 1990. – 171 с.
14. Довганич О. У жорнах сталінських репресій. З історії ліквідації греко-католицької церкви / Омелян Довганич, Олексій Хланта. – Ужгород : Карпати ; Гражда, 1999. – 128 с.
15. Енциклопедія історії і культури карпатських русинів / уклад. : П.-Р. Магочий, І. Поп ; заг. ред. П. Р. Магочія ; пер. з англ. мови Н. Кушко ; ред. укр.

- видання В. Падяк ; карти П.-Р. Магочія ; вип. ред. Л. Ільченко. – Ужгород : Вид-во В. Падяка, 2010. – 856 с. + XXXII с. : іл., у т. ч. 32 кольор. вклейки + карти.
16. Енциклопедія Закарпаття : Визначні особи XX століття / редкол. : В. В. Бедь, М. М. Ганич, О. Д. Довганич та ін. ; Закарпат. обл. осередок наук. т-ва ім. Т. Шевченка, Карпат. ун-т ім. А. Волошина. – Ужгород : Гражда, 2007. – 400 с. : іл.
 17. Жулканич Н. М. Аграрно-виробничі та соціально-економічні відносини на Закарпатті (1945–1990 роки) / Н. М. Жулканич. – Ужгород, 2002. – 180 с.
 18. Закарпатська поезія XX століття : антол. / заг. ред. В. П. Густі. – Ужгород: Закарпаття. – 504 с.
 19. Закарпаття під Угорщиною 1938–1944 рр. / ред.-упоряд. : В. Маркусь, В. Худаніч. – Ужгород: Гражда ; Карпати, 1999. – 230 с.
 20. Ігнат А. М. Загальноосвітня школа на Закарпатті в XIX – початку XX ст. / А. М. Ігнат. – Ужгород, 1971. – 69 с.
 21. Ілько В. І. Закарпатське село на початку XX ст. / Василь Іванович Ілько. – Львів : Вид-во Львів. ун-ту, 1973. – 180 с.
 22. Ільницький В. І. Перші особи : нариси про лідерів краю / Василь Іванович Ільницький, Сергій Дмитрович Федака. – Ужгород : ТИМРАНИ, 2011. – 216 с. : іл.
 23. Історія міст і сіл УРСР. У 26-ти т. : Закарпатська область / голова Головної редкол. П. Т. Тронько. – К., 1969. – 652 с.
 24. Ключурак С. До волі / Степан Ключурак. – Нью Йорк, 1978. – 189 с.
 25. Коломиец І. Г. Социально-экономические отношения и общественное движение в Закарпатье во второй половине XIX столетия. Т. 1 / И. Г. Коломиец. – Томск, 1961. – 404 с.
 26. Лучкай М. Історія карпатських русинів. У 6-ти т. / Михайло Лучкай. – Ужгород : Закарпаття, 1999–2011. Т. I. – 1999. – 199 с. ; Т. II. – 2002. – 388 с. ; Т. III. – 2003. – 328 с. ; Т. IV. – 2003. – 328 с. ; Т. V. – 2004. – 251 с. ; Т. VI. – 2011. – 472 с.
 27. Магочій П. Р. Формування національної самосвідомості: Підкарпатська Русь (1848–1948) / Павло Роберт Магочій ; авториз. пер. з англ. – Ужгород, 1994. – 296 с.
 28. Макара М. П. Закарпатська Україна: шлях до возз'єднання, досвід розвитку (жовтень 1944 – січень 1946 рр.) / Микола Петрович Макара. – Ужгород, 1995. – 108 с.
 29. Маркусь В. Приєднання Закарпатської України до Радянської України 1944–1945 рр. / В. Маркусь. – К., 1992. – 111 с.
 30. Мельник В. М. Історія Закарпаття в усних народних переказах та історичних піснях / В. М. Мельник. – Львів, 1970. – 227 с.
 31. Мигович, І. Закарпатський соціум: виклики і випробування : в 2 ч. / Іван Іванович Мигович. – Ужгород : Вид-во В. Паляка, 2009. Ч. I. – 378 с. : іл. ; Ч. II. – 354 с. : іл.
 32. Мицюк О. Нариси з соціально-господарської історії б. Угорської, нині Підкарпатської Русі. Т. 1-2 / О. Мицюк ; ред. Д. М. Федака ; післямова, поясн. топонімів, імен та слов. С. Д. Федаки. – Факс. вид. – Ужгород : Закарпаття, 2003. Т. 1 : До другої чверти XVI в. – Факс. вид. : Ужгород, 1936. – 246 с. : 13 мал. ; Т. 2 : Доба феодально-кріпацька (від другої чверти XVI в. до половини XIX). – Факс. вид. : Прага, 1938. – 435 с. : 18 мал.
 33. Мишанич О. В. Література Закарпаття XVII–XVIII ст. / Олекса Мишанич. – К., 1964. – 196 с.
 34. Мішанин В. В. Аграрна політика на Закарпатті (1944–1950 рр.) / В. В. Мішанин. – Ужгород, 2000. – 138 с.
 35. Мудра Ю. І. Наш край – наша історія / Ю. І. Мудра. – Ужгород, 1994. – 352 с.
 36. Нариси історії Закарпаття: У 3 т. – Ужгород, 1993–2003. Т. I : (з найдавніших часів до 1918 року) / редкол. І. Гранчак (відп. ред. і кер. автор. колективу), Е. Балагурі, М. Бабидорич [та ін.]. – Ужгород : Госп. розрахунк. РВВ Закарпат. облас. упр. по пресі, 1993. – 436 с. ; Т. II : (1918–1945) / редкол. : І. Гранчак (відп. ред. і кер. автор. колективу), Е. Балагурі, І. Грицак [та ін.]. – Ужгород : Закарпаття, 1995. – 663 с. ; Т. III : (1946–1991) / редкол. : І. М. Різак, М. І. Андрусь, М. М. Болдижар (кер. авт. колективу) [та ін.]. – Ужгород : Госп. розрахунк. РВВ упр. у справах преси та інформації, 2003. – 648 с.
 37. Обличчя Закарпаття : краєзн. посіб. укр., рос., угор., словац., англ. мовами / Федір Шандор, Дмитро Данилюк, Ігор Ліхтей, Сергій Федака. – Ужгород, 2001. – 76 с.
 38. Островський Г. Образотворче мистецтво Закарпаття / Г. Островський. – К. : Мистецтво, 1974. – 200 с.
 39. Офіцинський Р. Політичний розвиток Закарпаття у складі Угорщини (1939–1944) / Роман Офіцинський. – К., 1997. – 244 с.
 40. Павленко Г. В. Діячі історії, науки і культури Закарпаття : малий енциклопед. слов. / Григорій Васильович Павленко. – Ужгород, 1999. – 196 с.
 41. Падяк В. Нарис історії карпаторусинської літератури XVI–XXI століть / Валерій Падяк ; Дослідний центр карпатознавства / Валерій Падяк. – Ужгород : Вид-во В. Падяка, 2010. – 204 с.
 42. Пальок В. В. Історія Закарпаття в українській радянській історіографії / В. В. Пальок. – Ужгород, 1974. – 42 с.

43. Пап С. Історія Закарпаття. У 3-х т. / Степан Пап. – Івано-Франківськ : Нова Зоря. – 2001–2003.
Т. 1. – 2001. – 559 с. ; Т. 2. – 2002. – 447 с. ; Т. 3. – 2003. – 648 с.
44. Пекар А. Нариси історії церкви Закарпаття. У 2-х т. / Атанасій Пекар. – Рим-Львів, 1997.
Т. 1. – 232 с. ; Т. 2. – 492 с.
45. Пеняк С. І. Ранньослов'янське і давньоруське населення Закарпаття VI–XIII ст. / С. І. Пеняк. – К., 1980. – 179 с.
46. Пеняк П. Цехи і цехове ремесло Закарпаття / П. Пеняк. – Ужгород, 2005. – 80 с.
47. Письменники Срібної Землі: До 60-річчя Закарпат. орг. Нац. спілки письмен. України / упоряд. П. М. Ходанич. – Ужгород: Ужгород. міська друк., 2006. – 672 с. : фото.
48. Поп С. Природні ресурси Закарпаття / С. Поп. – Ужгород, 2002. – 296 с.
49. Пронин В. История православной церкви на Закарпатье. История Мукачевской епархии с древнейших времен до Первой мировой войны 1914 г. / Василий Пронин. – Свято-Николаевский Мукачевский монастырь, 2005. – 527 с.
50. Професійна музична культура Закарпаття: етапи становлення / упоряд. Л. Мокану. – Ужгород: Карпати, 2005. – 418 с.
51. Пушкаш А. Цивілізація или варварство: Закарпатье 1918–1945 / А. Пушкаш. – М., 2006. – 560 с.
52. Пушкаш А. Теодор Ромжа. Життя і смерть єпископа / Л. Пушкаш. – Львів: Львів. богослов. акад., 2003. – 244 с.
53. Росоха С. Сойм Карпатської України / Степан Росоха. – Львів, 1991. – 88 с.
54. Світлик Н. Культурні взаємини Закарпаття і Галичини на сторінках регіональних періодичних видань середини XIX – початку XX століття / Неля Світлик // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Вип. XIII. – Дрогобич, 2009. – С. 222–230.
55. Сенько І. Від часів Лаборця до сьогодні: літ.-краєзн. студії про будителів, просвітян, будівничих Закарпаття / Іван Сенько. – Ужгород : Карпати, 2012. – 304 с.
56. Сирохман М. Церкви України. Закарпатська область / Михайло Сирохман ; Фондація енциклопедії України. – Торонто ; Львів : Вид-во Мс, 2000. – 879 с.
57. Скиба І. І. Карпатський євро регіон (1993–2013 рр.) / І. І. Скиба // Науковий вісник Ужгородського університету. Сер. : Історія. – Вип. 1 (30). – Ужгород, 2013. – С. 63–72.
58. Сова П. Архітектурні пам'ятки Закарпаття / Петро Сова. – Ужгород, 1958. – 102 с.
59. Стерчо П. Карпато-Українська держава / Петро Стерчо. – Торонто, 1965. Репринтне видання. – Львів, 1994. – 228 с.
60. Терниста дорога до єдності : до 350-річчя Ужгородської унії : наук.-попул. вид., присвяч. 350-річчю Ужгород. унії / під редакцією Ю. Сабова. – Ужгород, 1995. – 232 с.
61. Тиводар М. П. Етнографія Закарпаття: іст.-етногр. нарис / Михайло Петрович Тиводар. – Ужгород : Гражда, 2011. – 416 с. + 16 с. кол. іл.
62. Токар М. Політичні партії Закарпаття в умовах багатопартійності (1919–1939) / Маріан Токар. – Ужгород, 2006. – 308 с.
63. Троян М. В. Мукачевський замок / Михайло Васильович Троян. – Ужгород, 1987. – 52 с.
64. Троян М. В. Того дня зійшло сонце возз'єднання / Михайло Васильович Троян. – Ужгород : Карпати, 1979. – 135 с.
65. У вирі кривавої війни... Уродженці Закарпаття – генерали і офіцери чехословацької армії – у боротьбі з фашизмом. – Ужгород : Карпати, 2000. – 494 с.
66. Федак В. Закарпаття у спортивному вимірі / В. Федак. – Ужгород : Карпати, 1994. – 150 с.
67. Фединишинець В. Перший історик Ужгорода : док.-худож. оповідь-есеї про Кароя Мейсароша / Володимир Фединишинець. – Ужгород, 1994. – 40 с.
68. Фенич В. «Чужі» серед своїх, «свої» серед чужих. Греко-католики Мукачевської єпархії під час та після «возз'єднання» Закарпаття з Радянською Україною / Володимир Фенич. – Ужгород, 2007. – 108 с.
69. Химинець Ю. Тернистий шлях до України / Ю. Химинець. – Ужгород : Гражда, 1996. – 396 с.
70. Художники Закарпаття / упоряд. Б. Кузьма, К. Стельмах. – Ужгород : Карпати, 2001. – 240 с.
71. Шандор В. Закарпаття, історико-правовий нарис від IX ст. до 1920 р. / Вікентій Шандор. – Нью-Йорк, 1992. – 292 с.
72. Шерегій Ю. Нарис історії українських театрів Закарпатської України до 1945 р. / Юрій Шерегій. – Нью-Йорк ; Париж ; Сідней ; Торонто ; Пряшів ; Львів, 1993. – 412 с.
73. Шульга І. Г. Соціально-економічні відносини і класова боротьба на Закарпатті в кінці XVIII – першій половині XIX ст. / Ілля Гаврилович Шульга. – Львів : Вид-во Львів. ун-ту, 1965. – 266 с.
74. Штефан А. За правду і волю : спомини і дещо з історії Карпатської України від давніх давен до 1927 р. Кн. друга / Августин Штефан. – Торонто, 1981. – 383 с.

Основні дати в історії Закарпаття

Прадавня історія краю. Розселення слов'ян

- Близько 1 млн. років тому – Поява первісних людей на території нинішнього с. Королево на Виноградівщині
- IV–III ст. до н. е. – Розселення у Верхньому Потиссі племен кельтів і розвиток металургії та металообробки
- I ст. до н. е. – Поява племен даків і витіснення ними кельтів
- II ст. н. е. – Розгром даків римськими легіонами і створення римської провінції Дація (107 р.). Вхідження Закарпаття у взаємини з Римською імперією
- IV ст. – Вторгнення кочовиків у межі Римської імперії
- IV–VI ст. – Велике переселення народів
- V–VII ст. – Розселення слов'ян на території нинішнього Закарпаття
- VIII–IX ст. – Сформування племінного союзу білих хорватів і входження у сферу впливу Київської Русі
- Друга половина IX ст. – Місіонерська діяльність Кирила і Мефодія та поширення християнства
- Кінець IX ст. – Прихід угорських племен

Закарпаття у складі Угорського королівства

- 1031 р. – Гільдесгеймський літопис (Німеччина) про територію краю: син угорського короля Стефана I – Емеріх іменується як «Dux Ruthenorum» («вождь русинів»)
- Початок XII ст. – Поширення влади угорських королів на територію Закарпаття і її поділ на комітати
- 1127 р. – Архієпископ Конрад зустрівся з королем Стефаном у «Marchia Ruissorum» («Країна руська»)
- Початок XIII ст. – Перша писемна згадка про існування Мукачева і Ужгорода наприкінці IX ст. в угорській хроніці «Діяння угорців»
- 1222 р. – Угорський король підписав документ під назвою «Золота булла», яким розширяв привілеї феодалів і забороняв роздавати посади та земельні маєтки іноземним феодалам
- 1299 р. – Грамота про призначення наджупана Березького комітату Григорія «офіційним урядником Льва князя руського»
- 1301 р. – Помер Андрій III – останній представник королівської династії Арпадовичів; входження на престол Карла Роберта (1308–1342 рр.) – представника неаполітансько-сицилійської династії Анжу

- 1315–1322 рр. – Антиугорське повстання під проводом Петра Петровича (Петуні)
- 1328 – кінець XVII ст. – Володіння династією Другетів західною частиною Закарпаття
- 1376 р. – Мукачево отримало статус міста
- 1391 р. – Перша письмова згадка про Грушівський монастир
- 1401 р. – Перша письмова згадка про наявність школи в Ужгороді
- XIV ст. – Розбудова замків
- ? – 1414 р. – Федір Корятович на Закарпатті
- 1514 р. – Селянська війна під проводом Д. Дожі
- 1526 р. – Поразка угорської армії у битві з турками під м. Могач і поділ краю між Трансільванським князівством і Австрією
- 1558 р. – «Записка» московського посольства «О Занове Угорском»
- 1640-ті рр. – Іоан Другет переніс колегіум з м. Гуменне до м. Ужгород
- 1637–1710 рр. – М. Андрелла – письменник-полеміст, захисник православної віри
- 1646, 24 квітня – Укладення Ужгородської унії
- 1641–1690–1706 рр.* – Йосиф Декамеліс – єпископ Мукачівської греко-католицької єпархії
- 1692 р. – Імператор Леопольд I зрівняв у правах уніатів з католиками
- 1699 р. – Карловицький мирний договір і встановлення повної влади Австрії над Угорщиною, Трансільванією і Закарпаттям
- 1703–1711 рр. – Національно-визвольна війна угорського народу і участь в ній закарпатців
- 1703 р., 7 червня – Битва між австрійськими військами і повстанцями поблизу с. Довге на Іршавщині
- 1707 р., липень – Зустріч в Ужгороді російського посла Д. Корбе з керівництвом куруців
- 1728–1928 рр. – Володіння графів Шенборнів на Закарпатті
- 1732–1768–1772 рр.* – Іван Брадач, єпископ. Сприяв виданню «руською» мовою «Букваря» у Відні 1770 р. Домагався канонізації Мукачівської єпархії
- 1732–1772–1809 рр. – А. Бачинський – єпископ Мукачівської греко-католицької єпархії, перший просвітник Закарпаття

* Перша дата – рік народження, друга і третя – роки єпископства.

- ? – 1739 р. – Іван Зейкан – вихователь онука Петра I – Петра II
- 1740-ві рр. – Опришківський рух
- 1740–1780 рр. – Марія Терезія – імператриця Австрійської імперії
- 1741–1799 рр. – Іван Пастелій – автор рукописної праці «Історія Мукачівської єпархії», яка увійшла п'ятим томом до 6-томної праці М. Лучкая «Історія карпатських русинів» (1843)
- 1741–1814 рр. – І. Югасевич – фольклорист
- 1744 р. – Заснування єпископом Е. Ольшавським Мукачівської богословської школи
- 1764–1829 рр. – П. Лодій, декан філософсько-юридичного факультету Петербурзького університету
- 1764–1851 рр. – І. Ріпа – поет
- 1765–1821 рр. – В. Кукольник – перший директор Ніжинської гімназії вищих наук
- 1769–1847 рр. – М. Балудянський – перший ректор Петербурзького університету
- 1770-ті рр. – Арсеній Коцак написав граматику «руської» мови
- 1770-ті рр. – «Записка» секретаря Катерини II В. Попова про Закарпаття
- 1771 р., 19 вересня – Римський папа Климентій XIV канонізував Мукачівську греко-католицьку єпархію
- 1771–1829 рр. – І. Орлай – другий директор Ніжинської гімназії (1821–1825) і Рішельєвського ліцею в Одесі (1826–1829). Автор першої в Росії (1804) праці з історії Закарпаття
- 1773 р. – Римський папа Климентій XIV ліквідував орден єзуїтів, його маєтки в Ужгороді були передані католицькому навчальному фонду
- 1774 р. – У Відні відкрито греко-католицьку семінарію «Барбареум», у якій навчалися і закарпатські русини
- 1775 р., березень – Будівлі єзуїтів (колегію і церкву) передано Мукачівській греко-католицькій єпархії для перетворення їх на кафедральний собор
- 1775, 6 червня – Марія Терезія дозволила перенести єпископську резиденцію з Мукачева в Ужгород
- 1776, 2 травня – Єпископу А. Бачинському передано Ужгородський замок
- 1778 р. – А. Бачинський переніс богословську школу з Мукачева в Ужгород і реорганізував її в духовну семінарію. Перший ректор – Іван Бокшай
- 1780 р. – А. Бачинський переніс єпископську резиденцію з Мукачева в Ужгород

- 1783–1849 рр. – В. Довгович – філософ, поет, член-кореспондент Угорської Академії наук
- 1786–1834 рр. – І. Фогараші – автор книги «Русько-угорська ілі малярська Граматіка».
- 1787 р. – При Львівському університеті відкрито «Studium Ruthenum» («Руський інститут»)
- 1789–1843 рр. – М. Лучкай – автор «Граматики слов'яно-руської», «Історії карпатських русинів», «Церковних бесід». У 1829–1830-х рр. жив і працював в Італії
- 1792–1848 р. – Й. Микловшик – художник
- 1794–1856 рр. – К. Матезонський – організатор хорового співу
- 1793 р. – В Ужгороді відкрито учительську семінарію
- 1799 р. – Видано першу друковану працю І. Базиловича «Короткий нарис фундації Федора Корятовича...» латинською мовою
- 1802–1839 рр. – Ю. Венелін (Гуца) – вчений-славіст, жив і працював в Росії і Болгарії
- 1803–1865 рр. – О. Духнович – Будитель і просвітитель
- 1817–1901 рр. – А. Добрянський – громадсько-політичний діяч
- 1824–1874 рр. – А. Шоссел – скульптор
- 1848–1849 рр. – Революція в Угорщині. Скасування кріпосного права
- 1856–1859 рр. – За редакцією І. Раковського виходила «Церковная газета»
- 1861 р. – К. Мейсарош – автор першої праці з історії Ужгорода угорською мовою
- 1862 р. – Заснування товариства св. Василя Великого
- 1865 р. – Вийшов перший номер часопису «Месяцеслов»
- 1867 р. – Видання газети «Учитель»
- 1867–1871 рр. – Видання газети «Свет»

Закарпаття у складі Австро-Угорської монархії

- 1867 р. – Утворення дуалістичної (двоєдиної) Австро-Угорської монархії
- 1868 р. – Прийнято закон «Про національності», за яким всі громадяни зараховувалися до угорської нації
- 1868 р. – Побудовано лісохімзавод у Великому Бичкові
- 1872 р. – Прокладено першу залізничну колію між Чопом і Ужгородом
- 1874, 1875, 1877 рр. – Вихід праці І. Дулішковича «Исторические черты Угро-Русских»

- 1875–1876 рр. – Закарпаття відвідав М. Драгоманов
- 1882 р. – В Ужгороді побудовано меблеву фабрику «Мундус»
- 1885–1903 рр. – Видання часопису «Листок»
- 1890 р. – У с. Фрідешово (нині Кольчино на Мукачівщині) побудована перша гідроелектростанція
- 1893 р. – Побудовано Перечинський лісохімзавод
- 1895, 1896 рр. – Закарпаття відвідав В. Гнатюк
- 1898 р. – Побудовано тютюнову фабрику у Мукачеві
- 1902 р. – Побудовано електростанцію в Ужгороді
- 1904, 1913 рр. – Марамороські судові процеси
- 1914 р. – У Мукачеві відкрито державну учительську гімназію
- 1916 р. – Угорський уряд заборонив вживати слов'янський алфавіт і запровадив латинський шрифт як у державних, так і в церковних школах
- 1918 р., 28 жовтня – Проголошено утворення Чехословацької Республіки
- 1918 р., 21 грудня – Парламент Угорщини прийняв закон № X «Про автономію Русинської нації ... під назвою «Руська Країна»
- 1919 р., 8 січня – Проголошено Гуцульську Республіку
- 1919 р., 21 січня – На Всенародних зборах у м. Хуст прийнято рішення про возз'єднання краю з Соборною Україною
- 1919 р., 8 травня – Ужгородська, Хустська, Пряшівська Народні Ради на спільному засіданні прийняли рішення про приєднання Закарпаття до Чехословаччини
- 1919 р., 10 вересня – Укладено Сен-Жерменський мирний договір, за яким русинські території на південь від Карпат на правах автономії включалися до складу Чехословаччини

Підкарпатська Русь у складі Чехословацької Республіки

- 1920 р., 5 травня – Президент Т. Г. Масарик призначив губернатором Підкарпатської Русі Г. Жатковича, який 16 березня 1921 р. подав у відставку
- 1920 р., 9 травня – В Ужгороді створено культурно-освітнє товариство «Просвіта»
- 1921, 1926, 1934 рр. – Міністр закордонних справ Чехословаччини Е. Бенеш відвідав Ужгород
- 1923 р. – У Мукачеві створено культурно-освітнє товариство «Общество им. А. Духновича»
- 1938 р., 11 жовтня – Сформовано перший автономний уряд, прем'єр-міністр А. Бродій
- 1938 р., 26 жовтня – Сформовано другий автономний уряд на чолі з А. Волошиним

- 1938 р., 2 листопада – Відбувся Віденський арбітраж, за яким до Угорщини перейшло 1523 км² чехословацької території
- 1939 р., 15 березня – Сойм проголосив незалежність Карпатської України
- 1939 р., кінець березня – Угорські війська окупували всю Карпатську Україну
- 1939 р., 22 червня – Державні збори Угорщини прийняли закон «Про об'єднання карпатської території з мадярською державою», згідно якого край іменувався – регентський комісаріат карпатської території і його очолював регентський комісар, призначений регентом М. Горті

Закарпаття у роки Другої світової війни

- 1939 р., вересень – Початок масового нелегального переходу молоді до СРСР
- 1940 р. – Розгортання підпільної антифашистської боротьби проти окупаційного угорського режиму
- 1941 р. – Створено «Подкарпатское общество наук» (ПОН)
- 1942 р., жовтень – У в'язниці в Будапешті страчено О. Борканюка
- 1944 р. – Масові розстріли борців-антифашистів на Виноградівщині та в м. Хуст
- 1945 р., 7 березня – У концтаборі у м. Шемберг-Оку окупанти закатували поета-антифашиста Д. Вакарова
- 1944 р., 28 жовтня – Радянські війська визволили Карпатську Україну з-під угорської окупації
- 1944 р., 26 листопада – У Мукачеві відбувся Перший з'їзд Народних комітетів Закарпатської України, який прийняв Маніфест Першого з'їзду Народних Комітетів Закарпатської України про возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною

Закарпатська область у складі Української РСР

- 1945 р., 29 червня – У Москві між СРСР і ЧСР підписано Договір про возз'єднання Закарпатської України з Українською РСР
- 1945 р., 18 жовтня – Відкрито Ужгородський державний (з 2000 р. – національний) університет
- 1946 р., 22 січня – У складі УРСР утворено Закарпатську область
- 1947 р., 25 липня – Закарпатський облвиконком прийняв рішення «Про передачу православної церкві будівлі Ужгородського греко-католицького собору і резиденції греко-католицького єпископа в м. Ужгороді»
- 1947 р., 1 листопада – Був убитий єпископ греко-католицької церкви Теодор Ромжа
- 1949 р., 18 лютого – Припинено діяльність греко-католицької церкви

- 1950 р., 10 червня – Закарпатський облвиконком ухвалив рішення «Про передачу будівлі резиденції єпархіального управління Мукачівсько-Ужгородської єпархії православної церкви в м. Ужгород по вул. Кремлівській, 1 Ужгородському держуніверситету». У ній було розміщено бібліотеку
- 1964 р., травень – Закарпаття відвідав відомий американський художник Рокуелл Кент
- 1970 р. – В Ужгороді створено Закарпатський музей народної архітектури та побуту
- 1989 р., 23 вересня – В Ужгороді відбулася установча конференція Закарпатської крайової організації Народного Руху України за перебудову
- 1989 р., 13 грудня – Відмінено заборону діяльності греко-католицької церкви
- 1990 р. – Засновано «Товариство Карпатських Русинів» (ТКР)
- 1990 р., 25 червня – Закарпатський облвиконком ухвалив рішення за № 131 «Про скасування рішення облвиконкому від 25 липня 1947 р. «Про передачу православної громаді будинку Ужгородського греко-католицького собору і резиденції греко-католицького єпископа в м. Ужгород»
- 1990 р., 27 вересня – Президент Угорщини Арпад Гьонц і Голова Верховної Ради України Леонід Кравчук урочисто відкрили пам'ятник Шандору Петєфі в Ужгороді
- 1991 р. – Відроджено (1895 р.) угорську гімназію у м. Берегово

Закарпатська область у складі України

- 1991 р., 1 грудня – На Всеукраїнському референдумі 92,59% закарпатців, які взяли участь у голосуванні, підтримали «Акт проголошення незалежності», а на загальнообласному – 78% дорослого населення висловилося за надання Закарпаттю статусу самоврядної території у складі незалежної України
- 1993 р., 30 квітня – В Ужгороді створено Товариство угорської інтелігенції Закарпаття (ТУІЗ)
- 1994 р., 19 квітня – В Ужгороді відкрито першу в області гімназію
- 1994–2000 рр. – В Ужгороді побудовано Храм Христа Спасителя (Свято-Воздвиженський православний кафедральний собор); 27 вересня 2000 р. здійснено перше богослужіння
- 1996 р. – Відкрито Закарпатський угорський педагогічний інститут, який у 2003 р. перейменовано на Закарпатський угорський інститут ім. Ференца Ракоці II

- 1998 р., 9 грудня – Президент України Л. Кучма підписав Указ «Про спеціальну економічну зону Закарпаття»
- 1999 р., 9 березня – На площі Народній в Ужгороді відкрито пам'ятник Т. Шевченку (скульптор М. Михайлюк)
- 1999 р., 24–27 червня – В Ужгороді проходив V Світовий конгрес русинів
- 2000 р. – Відкрито Ужгородський факультет Київського національного університету культури і мистецтв
- 2001 р., 4 березня – Закарпаття спіткала найбільша повінь
- 2002 р., 15 березня – Августина Волошину посмертно присвоєно звання Героя України
- 2002 р., 22 серпня – В Ужгороді відкрито пам'ятник Президенту Карпатської України, Герою України А. Волошину (скульптор М. Михайлюк)
- 2002 р. – В Ужгороді встановлено пам'ятник Президенту ЧСР Т. Масарику
- 2003 р. – ЮНЕСКО оголосило Міжнародним роком Олександра Духновича – видатного педагога, мислителя і громадсько-політичного діяча
- 2003 р. – В Ужгороді відкрито Закарпатський художній інститут
- 2003 р., 29 грудня – В Ужгороді відкрито українську богословську академію ім. св. Кирила і Мефодія
- 2004 р., січень – На Закарпатті перебував посол США Кейсі Крістенсен і визнав область придатним місцем для інвестування
- 2004 р., 7 жовтня – В Ужгороді відкрито реконструйований залізничний вокзал
- 2004 р. – На основі Ужгородського державного інституту інформатики, економіки і права, відкритого у 1995 р., створено Закарпатський державний університет
- 2007 р. – Прем'єр-міністр України В. Ф. Янукович відвідав с. Нересниця на Тячівщині, ознайомлюючись із станом будівництва протипаводкових дамб
- 2007 р., 7 березня – Закарпатська обласна рада народних депутатів V скликання прийняла рішення «Про визнання національності "русин"»
- 2007 р., 7 березня – Ужгородська ЗОШ I-III ст. ім. Т. Шевченка реорганізована в лінгвістичну гімназію ім. Т. Шевченка
- 2008 р., вересень – На основі об'єднання Мукачівського технологічного інституту і Мукачівського гуманітарно-педагогічного інституту відкрито Мукачівський державний університет
- 2009 р., 27 лютого – Закарпатська обласна рада затвердила прапор Закарпатської області

- 2013 р., 6 лютого – Кабінет Міністрів України прийняв рішення № 52–р «Про реорганізацію Закарпатського державного університету» про об'єднання його з Ужгородським національним університетом
- 2013 р., 4 березня – Кабінет Міністрів України з метою запобігти техногенній катастрофі прийняв рішення закрити Солотвинський солерудник на Тячівщині
- 2013 р. – При УжНУ відкрито Інститут Центральної Європи
- 2013 р., 12 квітня – Закарпаття відвідав віце-прем'єр-міністр О. Вілкул, який оглянув геологічні процеси на території Солотвинського солерудника і хід будівництва житлового комплексу в с. Теремля для відселення мешканців Солотвина. Відвідав Закарпаття і міністр екології та природних ресурсів України О. Проскураков – куратор Закарпаття від Кабміну України
- 2013 р., 26 квітня – Прем'єр-міністр Угорщини Віктор Орбан відвідав Закарпатський угорський інститут ім. Ференца Ракоці II у Берегові і підписав угоду про підтримку інституту
- 20013 р., червень – В Ужгороді проходив V з'їзд нейрохірургів України. У його роботі брали участь більше 300 делегатів із 16 країн світу, у т. ч. із США, Німеччини, Росії, Чехії тощо. Головою Асоціації нейрохірургів України обрано професора УжНУ В. Смоланку
- 2013 р., 25 вересня – З офіційним візитом Ужгород відвідав голова Верховної Ради України В. Рибак і ознайомився з системою митного контролю та станом співробітництва області з європейськими партнерами

Перелік вищих керівних осіб, які управляли територією історичного Закарпаття

Імператори Австрії (з 1867 р. Австро-Угорщини) у період входження Закарпаття до її складу

- 1657–1705 рр. – Леопольд I
- 1705–1711 рр. – Йосиф I
- 1711–1740 рр. – Карл VI
- 1740–1780 рр. – Марія Терезія
- 1780–1790 рр. – Йосиф II
- 1790–1792 рр. – Леопольд II
- 1792–1835 рр. – Франц I
- 1835–1848 рр. – Франц Фердинанд
- 1848–1916 рр. – Франц Йосиф I
- 1916–1918 рр. – Карл IV

Отто фон Габсбург – син останнього імператора Австрії Карла IV, доктор політичних і соціальних наук, у 1979–1999 рр. – депутат Європейського парламенту, прихильник ідеї об'єднаної Європи. У червні 2007 р. відвідав Київ, Чернівці, Івано-Франківськ, Коломию. Нагороджений орденом Ярослава Мудрого V ступеня. Помер у липні 2007 р.

Губернатори Підкарпатської Русі

- 5 травня 1920 р. – 16 березня 1921 р. – Григорій Жаткович
- 14 грудня 1923 р. – 16 квітня 1933 р. – Антоній Бескид
- 20 травня 1935 р. – 9 жовтня 1938 р. – Костянтин Грабар
- 9 жовтня 1938 р. – 9 листопада 1938 р. – Іван Парканій

Прем'єр-міністри автономних урядів Підкарпатської Русі

- 11 жовтня 1938 р. – 26 жовтня 1938 р. – Андрій Бродій
- 26 жовтня 1938 р. – 15 березня 1939 р. – Августин Волошин

Президент Карпатської України

15 березня 1939 р. – Союз Карпатської України Президентом обрав Августина Волошина

Регентські комісари

17 липня – 12 вересня 1940 р. – Ж. Перені
12 вересня 1940 р. – 7 грудня 1941 р. – М. Козма
10 січня 1942 р. – середина березня 1944 р. – П. Томчаній
березень 1944 р. – відновлено військову адміністрацію

Перші секретарі Закарпатського обласного комітету Комуністичної партії України

січень 1946 р. – січень 1948 р. – І. І. Туряниця, перший секретар Закарпатського обкому КП(б)У
лютий 1948 р. – вересень 1952 р. – І. Д. Компанець
вересень 1952 р. – січень 1959 р. – І. М. Ваш
січень 1959 р. – лютий 1962 р. – П. К. Щербак
лютий 1962 р. – грудень 1980 р. – Ю. В. Ільницький
грудень 1980 р. – лютий 1990 р. – Г. Й. Бандровський
лютий 1990 р. – червень 1991 р. – М. Ю. Волощук
липень 1991 р. – до заборони діяльності Компартії України (30 серпня 1991 р.) – В. В. Химинець
січень 2000 р. – 2008 р. – І. І. Мигович (на громадських засадах)

Голови облвиконкому та обласної ради Закарпаття

26 листопада 1944 р. – 27 січня 1946 р. – І. І. Туряниця – голова Народної Ради Закарпатської України
січень 1946 р. – до 1951 р. – І. І. Туряниця
1951–1952 рр. – І. М. Ваш
1952–1955 рр. – І. І. Туряниця

1955–1963 рр. – І. Г. Гарагонич

1963–1974 рр. – В. П. Русин

1974–1984 рр. – М. Ю. Волощук

1984–1990 рр. – М. М. Мальованик

квітень 1990 р. – березень 1991 р. – М. І. Країло

квітень 1991 р. – жовтень 1991 р. – М. Ю. Волощук

жовтень 1991 р. – березень 1992 р. – М. І. Країло

1992–1994 рр. – Д. Ф. Дорчинець

1994–1998 рр. – С. І. Устич

1998–2002 рр. – І. В. Іванчо

2002–2006 рр. – М. І. Андрусь

2006–2010 рр. – М. М. Кічковський

2010 р. – до т. ч. – І. І. Балага

Голови Закарпатської обласної держадміністрації

10 липня 1995 р. – травень 1999 р. – С. І. Устич

5 травня 1999 р. – 31 травня 2001 р. – В. І. Балага

2 червня 2001 р. – вересень 2002 р. – Г. Г. Москаль

27 вересня 2002 р. – 22 січня 2005 р. – І. М. Різак

4 лютого 2005 р. – 27 вересня 2005 р. – В. І. Балага

6 жовтня 2005 р. – 18 березня 2010 р. – О. О. Гаваші

19 березня 2010 р. – до н. ч. – О. О. Ледида

Іменний покажчик*

- А**
 Адріан, папа римський 34
 Алмашій М. 267
 Алмош 35, 38
 Андраш III 41
 Андраш I, король 39
 Андрейкович А. 94
 Андрелла М. 70, 80, 81, 87, 224, 244
 Андрій (Ендре) II 43
 Андрухович С. 127
 Анжу, династія 41
 Антоній, патріарх 85
 Аппоні 135
 Априлов В. 128
 Арендаш В. 251
 Арістов Ф. Ф. 147
 Аркас М. 209
 Аркас М. [син] 209
 Арнульф, король 37
 Арпад 38
 Арпади, рід 35
 Арпад, Лінія 229, 230, 247
 Арпадовичі, династія 37, 41
- Б**
 Бабєць П. 220
 Бабидорич М. 232
 Бабилович *див.* Бабіля Д.
 Бабіля Д. (Бабилович) 104
 Базилович І. 47, 48, 73, 103, 104, 105, 149, 150, 165, 244
 Бакунін М. 94
 Баліца 72, 86
 Баліца, воевода 72
 Баліца Д. 72, 86
 Баліца О. 72, 86
 Баліч 85
 Балла К. 247
 Балла Л. 247
 Балога І. 264, 272
 Балог К. 247, 249, 250
- Балудянський М. (Балут'янський) 108, 111, 112, 126, 129, 155
 Бандуськ Д. 216
 Банк Ю. 219
 Барабаш Г. 187
 Баранович Л. 76
 Басараб В. 247
 Батин М. 217
 Баумайстер Х. 101
 Бах О. 131
 Бачинський А., еп. 48, 55, 73, 75, 100, 101, 102, 127, 149, 165
 Бачинський Е. 185, 186, 252
 Бачкаї Й. 261
 Бегоунек І. 271
 Безверхнев Ф. 270
 Безсонов П. 128
 Бейла IV, король 43
 Белень М. 125, 147, 272
 Бенеш Е. 174, 183, 233
 Берчені М. 59, 60, 63
 Бескид А. 179, 193
 Бескид М. 198
 Бетлен Г. 53
 Беца Й. 251
 Беца І. 58, 59, 80
 Белінський В. 108
 Білей В. 270
 Біленький Ядор *див.* Стрипський Г.
 Білчанські-Глошваї, родина 46
 Біров А. 242
 Бірчак В. 203
 Бодвар І. 184
 Божук Миколая (Божук-Штефуца В. М.) 204
 Бойчук І. 61, 68
 Бокоч В. 271
 Бокшай Й. 125, 206, 207,
- 247, 248, 270
 Болеслав Хоробрий 39
 Болеслав, князь 37
 Бонапарт *див.* Наполеон
 Бонкало О. 222
 Борис I 33
 Борканик О. 182, 216, 217, 228
 Борта М. 217
 Бортиянський Д. 124
 Боршош-Кум'ятський Ю. 201, 202, 246
 Бочкаї І. 53
 Брадач І. 75, 149
 Брацайко М. 138
 Брацайко Ю. 188, 193, 252
 Брейха Я. 175
 Брич Е. 44
 Бровдій І. 270
 Бродій А. 185, 186
 Бродій І. 34
 Букович Б. 70
 Букович В. 70
 Буртин С. 219
 Бурч В. 270
 Бур'янова Я. 261
- В**
 Вагилевич І. 117
 Вайда С. 218, 219, 220
 Вайс М. 218
 Вакаров Д. 213, 224, 225, 226, 227, 229, 246, 247, 269
 Вакарчук І. 265
 Вакула Н. 267
 Вакуров М. 76
 Вальо В. 220
 Варвара, св. 98
 Вароді В. 247
 Варшаба І. 68
 Василевський Л. 166
 Василій Великий, св. 142,

- 198, 267
 Ватутін 218
 Вегеш М. 267
 Венелин Ю. (Венелин Ю. И., Венелин (Гуца) Ю., Гуца-Венелин Ю.) 26, 49, 100, 108, 109, 110, 111, 128, 130, 212, 126, 128, 129, 130, 155, 198, 248
 Вергун Д. 199
 Видра Ф. 167
 Височанський Ю. 266
 Висяник М. 126
 Вишенський І. 81
 Віднянський С. 266
 Вільсон В. 173
 Вінце А. 213
 Владимир, св. 146
 Владимир *див.* Фенцик Є.
 Владислав, король 56
 Вовчок В. 214, 246, 251
 Возняк М. 104, 198
 Володимир [князь] 246
 Володимир Святославич 39
 Володимир, цар [болгарський] 37
 Волошин А. 144, 157, 182, 185, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 196, 199, 209, 252, 253, 256, 257, 265, 267
 Волошук І. 138
 Вольтер 115
 Врубель М. 164
- Г**
 Габерман С. 216
 Габовда М. 216
 Габріель Ф. 198
 Габсбург З., фон 51
 Габсбурги, династія 30, 51, 53, 54, 57, 92, 131, 141
 Габсбург О. Ф. Й., фон 51
 Гаваші А. 251
 Гаджега В. 142, 157, 197, 198
 Гайданов М. 98
 Гаятовський Й. 76
 Гандера О. 217
 Гарайда І. 205, 221, 222

- Гаратко Ф. 248
 Гармасій І. 266
 Гаті Й. 182, 184
 Гедимін, князь 46
 Геляс Я. 251
 Георг V, король 210
 Георгій, св. 84
 Герій Р. 252
 Герцен О. 108
 Герц Ю. 269, 271
 Гецко І. 252
 Гичка М. 217
 Гіга С. 271
 Гісем Д. 183
 Гітлер А. 189, 191
 Глеба Ю. 265
 Глібов Л. 142, 268
 Глюк Г. 248
 Гнатюк В. 164, 165, 198
 Гоголь М. 107, 108, 154, 209
 Годника А. 27, 157, 221
 Гойда Ю. 246
 Голіцин О. 107
 Голіцин П. 59
 Голлоші Ш. 27, 167, 168, 270
 Головацький Я. 98, 113, 117, 169, 170
 Головка А. 246
 Голота Я. 189
 Горинь Б. 255
 Горинь М. 255
 Гормаїр Й. 94
 Горті М. (Хорти М.) 189, 191, 213, 214, 216
 Горуля Ю. 251
 Гофман Г. 192
 Грабар І. 248
 Грабар І. Е. 120
 Гренджа-Донський В. *див.* Гренджа-Донський В.
 Гречко А. А. 219, 230
 Григаші М. 78
 Гриць І. *див.* Ерделі А.
 Грінченко Б. 271
 Грот К. 120
 Грунянський І. 238
 Грушевський М. 37
 Гузар *див.* Колодзінський М.
 Гулак-Артемівський С. 209

- Гунтрам Богатий 51
 Гуняді, родина 46
 Гурко І. Д. 196
 Гуца-Венелин Ю. *див.* Венелин Ю.
 Гуца Ю. *див.* Венелин Ю.

Г

- Гренджа-Донська З. 201
 Гренджа-Донський В. (Гренджа-Донський) 192, 193, 199, 200, 201, 203, 209, 223

Д

- Данилєць Ю. 267
 Данило, князь 41
 Данилюк Д. 267
 Данилюк М. В. 268
 Декамеліс Й. 55, 74, 75
 Деконь Й. 216
 Деньєші І. 27, 83
 Державин Н. С. 128
 Державін Г. 154
 Дешко А. 26, 100, 122, 126, 154, 155
 Джордж Л. 173
 Дзюба І. 255
 Діяннич В. 247
 Длугош Я. 149
 Добрянська А. 120
 Добрянський А. 119, 120, 146, 150
 Добрянський І. 146
 Добрянський М. 98
 Довбуш О. 61, 62, 80, 122
 Довгаї, родина 46
 Довганич О. Д. 267
 Довгович В. 100, 102, 115, 121, 126, 226
 Доек Ш. 260
 Дожа Д. 45
 Дойка Г. 27, 162, 169
 Долгош І. 247
 Долинай М. 188
 Дорошенко Д. 198
 Драга 72
 Драги, родина 46
 Драгмештер 85, 86

* До іменного покажчика не входять персоналії із додатків.

Драгоманов М. 165
Драгула М. 230
Драч І. 255
Дрогобецький Ю. 144
Дрозд Я. 261
Другет А. 54
Другет В. 50
Другети 41, 50, 74
Другети, графи 46, 50, 82
Другети, родина 46, 50
Другет І. 41, 54, 74
Дулшкочич І. 148, 149
Дутка Є. 186

Духнович О. 55, 91, 95, 96,
100, 118, 119, 141, 142,
145, 146, 147, 150, 153,
158, 159, 169, 170, 193,
196, 202, 206, 208, 211,
212, 268, 272, 275

Дякун І. 217
Дякун М. 217

Е

Еган Е. 136, 139
Емеріх 40
Енгель Е. 149
Еннок Е. 174, 175
Ерделі А. (Гриць І.) 207,
247, 249, 254, 269, 270
Еренфельд П. 174
Ержебет, королева 45, 46, 49
Ермінь Й. 250
Ессе Т. 57, 58, 59, 60

Є

Єлизавета *див.* Ержебет

Ж

Жаткович Г. 138, 174, 175,
176, 183, 209
Жаткович Ю. 136, 153, 154,
170, 171
Жігмонд *див.* Сігізмунд
Жуковський В. 154
Жупан В. 217
Жупан Й. 205, 246

З

Задор Д. 208, 222, 247, 249,

250

Заклинський К. 198
Залозецький В. 83
Записочний І. 266
Зверінова Д. 262
Зейкан І. 47, 106, 126, 127
Земанчик І. 129
Змій-Мікловський Й. (Змій-
Микловшик) 124
Знаменська Н. Т. 248
Зореслав (о. Сабол С.) 223
Зріні І. 56, 57, 60
Зубанич М. 271

І

Іваницький В. 98
Іван IV (Грозний) 73, 87
Іванова Л. 251
Іванчев С. 266
Ігнат В. 247
Ігнатович Г. 251
Igor 37

Іллеш Б. 65, 182

Ількович О. 127

Ілько І. 270

Ільницька О. 271

Ільницький О. 221

Іосиф II *див.* Йосиф II

Іпсіланті А. 94

Ірлявський І. (Рошко) 223

Ірха В. 218

Ісус Христос 33, 83

Іштван Святий *див.* Стефан I

Й

Йосиф II, імператор 67, 79,
98, 106, 273

Йосиф I, імператор 119

К

Кабалок М. М. *див.* Каба-
лок-Тисянська М.
Кабалок-Тисянська М.
(Кабалок М. М.). 204
Кавал Хриштоф 87
Кадлец Зд. 261
Казінці Ф. 94
Кайгл Л. 206
Калинич М. 217

Камінський Й. 182

Кант 115

Карабелеш А. 205, 223

Каравелов Л. 130

Карамзін М. 149

Карачин, воєвода 46

Карл, імператор 51

Карл Роберт, король 41, 46,
50

Карольї М. 137

Карольї Ш. 60

Катерина II, імператриця 76

Кашшай А. 246, 247, 248

Кеваго Д. 216

Кезаї С. 149

Керекеш Ю. 246

Керита Х. 269

Кертис О. 98

Керча Ю. 266

Кешеля Д. 269

Кирило, св. 33, 34, 54, 69,
265

Кімак В. 142

Кінне В. 124

Кірпа Г. М. 263

Кіш А. 57

Клемансо Ж. 173

Клементіс В. 233

Климуш Д. 187, 252

Климуш І. 137

Клочурак С. 137, 186, 188

Ковальчук Д. 68

Ковач П. 252

Ковпак С. 216

Козар М. 242

Козма М. 213, 221

Кокош І. 92

Колесса Ф. 198

Коллар Я. 114, 117

Колодзінський М. (Гузар)
187, 189

Колонич Л., кардинал 57

Коменський Я. 196

Компанець І. 242

Кондратович І. 197

Конєв І. С. 219

Конрад, архієп. 40

Контратович Е. 248

Корбе Д. І. 59

Коріат *див.* Корятович

Корнійчук О. 251

Корятович Ф. (Коріятович,
Корьятович) 46, 47, 48,
52, 54, 73, 80, 104, 105,
149, 244

Косак З. 187, 189

Костенко Л. 255

Костович Ю. 220

Костомаров М. 165

Костьо *див.* Костюк Ю.

Костюк Ю. (Костьо) 208

Костюков В. 251

Костюк Ю. 222

Котляревський І. 209

Коцак А. 48, 73, 103, 114,
147, 244

Коцка А. 247, 254

Кошут Л. 93, 95, 122, 125

Кралицький А. 25, 48, 73,
147, 159, 160, 165, 166,
275

Кречко М. 249

Кривін Ф. 246, 247

Крилов І. 154

Крістенсен К. 260

Крічфалушій М. 220

Кротон *див.* Фірцак І.

Крум, князь 37

Крупка А. 211

Кубинець І. 219

Кудрявська Л. 247

Кузан В. 269

Кузьма Б. 271

Кукольник В. (Куколь-
ник В. Г.) 27, 105, 106,
107, 108, 112, 126

Кукольник Н. 27, 105, 108

Кукольник П. 108

Кустодієв К. Л. 147

Кутка І. 75, 76

Кухта В. 269

Кучерявий В. 220

Кучма Л. 256

Л

Лабик К. 249

Лаборець (Лаборец, Ла-
борц, Лоборц) 35, 38,

147, 159, 160, 200, 246

Лавер Г. 251

Ладані Г. 242

Ладичеж В. 246

Ладислав I, король 48

Лацанич І. 250

Лебович Є. 218

Лев Данилович 41

Легоцький Т. 27, 30, 156,
157

Лейзман Є. 218

Лелекач М. 205, 222

Лендел В. Г. 267

Леонтович М. 208

Леопольд I, імператор 55, 58

Лелей І. 62

Леся Українка 246, 247

Лизанець С. 217

Лисенко М. 208

Лихварчик М. 144

Лихутин М. Д. 96

Ліб *див.* Мункачі М.

Лінтур П. 152, 231, 246, 254

Ліхтей Т. 269

Лоборц *див.* Лаборець

Ловга І. 217

Логай І. 265

Логойда Г. 217

Логойда М. 217

Лодій П. 26, 100, 101, 102,
106, 112, 113, 114, 129

Лозинський М. 198

Локота І. 182

Ломоносов М. 107, 111,
115, 143, 154, 244

Лука Дем'ян 203, 222, 223,
246

Лукіч В. 149, 164

Лук'яненко Л. 255

Лучкай М. 31, 32, 33, 34,
38, 43, 45, 50, 52, 55, 56,
57, 58, 74, 85, 86, 97, 102,
103, 114, 115, 116, 117,
123, 125, 126, 129, 156,
169, 197, 198, 244, 267

Людкевич С. 250

М

Мавродин В. В. 128

Македонський О. 71

Макконен А. 260

Малишко А. 247

Мамайдович М. 74

Манайло Ф. 247, 248, 254

Мануїл, архієрей 98

Маринець В. В. 267

Марія Терезія, імператриця
66, 67, 82, 98, 99, 143, 273

Марко Бараболя [*нсевд.*

Рознійчука І.] 203

Марко Вовчок 142, 143, 165

Маркусь В. 216

Маркуш О. 27, 105, 196,
197, 202, 222, 223, 246

Мартин, св. 84

Мартіні Й. 94

Мартон І. 246

Мартон С. 250

Масарик Т. Г. 138, 173,
176, 185, 198, 209, 211

Матвій, король 80

Матезонський К. 124

Магій П. 271

Махновець Л. 38

Мацканюк М. 232

Машкін М. 250

Медвецький М. 269

Медвідь Ф. 252

Меденцій Д. І. 247

Мейгеш Ю. 246

Мейсарош К. 27, 156

Мельников Л. 242

Мефодій, св. 33, 34, 54, 69,
265

Микита В. 269, 270

Микитась В. Л. 87

Миколай, св. 52

Микола I, цар 94, 112

Микола [імператор] 112

Микола Павлович, князь
108

Микулець П. 215

Миладинови, брати 130

Милославський П. 208,
222, 249

Митрак О. 151, 152, 153,
163, 164, 171

Михайлович С. О. 267

Михайловські, родина 46, 48
Михайло II 33
Михайло III 33
Михайло, імператор 37
Михайло, князь 112
Михайло Павлович, князь 108, 126
Михайлюк М. 253
Михайл, Архангел 72, 84, 85, 86
Мишко О. 199
Мишанич О. 223, 266
Мідянка П. 268, 269
Міклова В. 266
Мішанич В. 268
Могила П. 111
Можарович М. 216
Молнар І. 109
Мондич О. 120, 162
Мондок І. 182, 184
Монтекуолі В. 59
Москаленко К. С. 219
Мочкош С. 242
Мункачі М. (Ліб) 27, 167, 168

Н

Найпавер К. 38
Наполеон (Бонапарт) 121
Наумов М. 216
Небесник І. 270
Недзельський Є. 199
Нестор, літописець 31, 149
Немец Ф. 232
Ніколаєнко С. 265
Німчук В. 266
Носак-Незабудов Б. 117

О

Олашин М. 267
Олашин В. 270
Олег, князь 32, 37
Олександр [імператор] 121
Олексеюк І. 265
Ольс О. 209
Олечка [донька Борканюка О.] 228
Олійник М. 207
Ольбрахт І. 62, 184
Ольшавський Е. 74

Ольшавський М. 75, 149
Ондроник 37
Орлай І. (Орлай Н. С.) 46, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 112, 114, 126, 129, 155, 248, 273
Оросвиговський див. Андрелла М.
Орос М. 216
Орос П. 56
Ортоскоп 198

П

Павел Московській [цар] 79
Павлик М. 165
Павличко Д. 255
Павлович О. 148
Павловці, родина 46
Павло Іоан, архієрей 68
Пагіря В. 267
Палфій Ю. 265
Палфі Я. 60
Панас І. О. 96
Панкович С. 150
Панько М. 218
Пап Д. 169
Пап С. 216, 267
Параска А. 218
Паскевич І. 94
Пастелій І. 103, 127, 244
Патакі Ф. 217, 218
Патрус-Карпатський А. 223, 246, 254
Пачовський В. 199
Пекар А. 267
Перевузник Ю. 188
Перені, барон 44, 82, 63, 66
Перені, графи 46
Перені З. 213
Перені С. 90
Перфещький Є. 165
Петефі Ш. 93, 95, 168
Петкі Ш. 248
Петришко М. 219
Петров А. Л. 86
Петрович П. (Петунь) 41, 50, 200
Петров І. Ю. 229

Петров О. 78, 165, 199
Петровцій І. 268
Петро П. 106, 126
Петро І. 59, 106, 111, 127
Пехньо В. 266
Пеца Г. 242
П'єшак І. 185
Пинтя І. 58, 80, 122
Піпаш В. 268
Пітра Ю. 242
Погорелов В. 129
Погоріляк П. 216
Позмані [родина] 42
Поляк С. С. 267
Поп В. 227
Поп (див. Лучкай М.) 115
Попенко М. 249
Попов В. С. 76, 88
Попович В. 183, 267
Попович І. 271
Попович М. 217
Попович М. А. 276
Поп С. С. 267
Постль Г. 261
Потушняк Ф. 203, 222, 223, 245, 246, 247, 254, 267, 269
Почук І. 271
Пригара М. Д. 267
Приходько В. 270
Приходько О. 208
Пришепа І. 218
Птоломей К. 31
Пушкін О. 108, 143, 154
Пчельський С. 98

Р

Раковський 130
Раковський І. 151, 170, 224
Раковцій П. Ф. див. Ракоці П. Ф.
Ракоці П. Д. 55
Ракоці І. Д. 54, 56
Ракоці П. Ф. (Ракоці Ф., Раковцій П. Ф.) 57, 58, 59, 60, 61, 63, 64, 265, 266
Ракоці Ф. див. Ракоці П. Ф.
Рац В. 252
Ревай Ю. 185, 186, 188, 252

Ревес І. 27, 168
Ревуцький Л. 250
Рижак В. 182
Рильський М. 247
Ріббентроп Й. 192
Ріпай А. 142
Ріпа І. 121
Рішко М. 205, 246, 254
Рогач І. 186, 188, 223
Розгоні [родина] 42
Рознійчук І. див. Марко Бараболя
Розовський В. 217
Розсипал А. 177
Романець І. 216
Роман П. 218
Ромжа Т., єп. 254
Росоха С. 186
Росоха Х. 216
Ростислав 33, 37
Рошкович Г. 168
Рошкович І. 211
Рошко див. Ірлявський І.
Рубіш В. 242
Рубіш Ф. 267
Рубіш-Чучвар В. 267
Ругел Ю. 111, 129
Рудловчак О. 129
Рудницький С. 199
Рудольф І, князь 51
Ружичка І. 94
Русин В. 218
Русин М. 242
Руснак В. 251
Руссо 115
Рушак М. 215

С

Сабадок М. 137
Сабов Є. 144, 162, 193, 211
Сабов К. 143
Сабо Й. 251
о. Сабол С. див. Зореслав
Саболч Ф. 169
Садовський М. 209
Сайдлер Е. 182
Самовольський Е. 169
Сапатюк М. 247, 270
Сафонович Феодосій 25

Сверсток Є. 255
Свєнціцький І. 111
Свида В. 248
Світличний І. 255
Свобода Л. 218, 219
Сенько І. 267
Сергійчук В. 139
Сидоряк М. 182, 184
Сильвай І. див. Сільвай І.
Симонов К. 251
Сирохман М. 270
Сігетій С. 270
Сігізмунд (Жігмонд), король 46
Сідак В. 270
Сільвай І. (Сильвай І., Уріл Метеор, NN) 39, 124, 146, 149, 150, 151, 160, 161, 166, 170, 171
Сірко Г. 217
Сірко М. 217
Сірко М. 217
Скакандій В. 104, 157, 161, 269
Скорина Г. 70
Скунць П. 246, 247, 254, 255, 269
Смольянинова М. 129
Снігурський Д. 269
Соболевський О. 166
Сова П. 198, 230, 231
Сокал П. 183
Сокач М. 217
Соколов Є. 111
Соловьев С. М. 127
Сосюра В. 247
Срезневський І. 117
Сталін Й. 233
Станинець Ю. 223
Станкович В. 252
Станкович Є. 250
Станчук Ю. 222
Старицький М. 209
Старої, граф 63
Старої М. 68
Стефан 37
Стефан І (Іштван Святий), король 37, 39, 40, 84
Стойка О., єп. 221

Стойко С. 265
Стоянов З. 130
Стрипський Г. 78, 87, 199
Стус В. 255
Суворов 218
Сулейман II, султан 50

Т

Тарасович В. 54
Таркович Г. 127
Тевельов М. 247
Текеї І. 56
Телекі, граф 83
Теличко В. 250
Теліга О. 223
Терлецький О. 165
Тиводар М. 267
Тимша І. 219
Титова В. 252
Тихий Ф. 105
Тичина П. 247
Ткалич О. 242
Тканко О. 218
Ткач Р. 51
Товт Е. 168
Товт С. 92
Толстой Л. 142
Томашук Ф. 68
Томчани В. 213
Томчаний М. 251
Третиник В. 265
Трифан О. М. 267
Тулаєв П. (Тулаєв) 111, 129
Туниця Ю. 266
Тунман 149
Туптал-Ростовський Д. 76
Тургенєв І. 143, 154, 165
Турияниця І. 219, 230, 231, 242, 255
Туриячик В. 251

У

Углярєнко П. 246
Уйгелі [родина] 42
Уйфалушій Ю. 218
Уріл Метеор див. Сільвай І.
Урмезіївські, родина 46
Уста Д. 218
Ушенко Г. 251

Ушинський К. 196

Ф

Фаркаш М. 218
Фаркаш С. 218
Федака Д. 223
Феделеш В. І. 198
Фединець О. 269
Федоров І. 70, 77
Федоров О. 216
Федькович Ю. 165
Фекета Ф. 124, 125
Фенич В. 267
Фендик Є. 47, 161, 162, 170, 212
Фендик С. 185
Філатов В. 266
Філевич І. 166
Фінкель Л. 98
Фінцицький М. 154
Фіоль Ш. 69
Фірлінгер Зл. 233
Фірцак І. (Кротон) 209, 210
Фірцак Ю. 136
Фогараші І. 114
Форкош В. 90
Фотій, патріарх 33
Франко І. 69, 70, 72, 77, 120, 122, 130, 153, 165, 247, 274
Францев В. 165
Франц Йосиф, імператор 94, 131
Франц II, імператор 51
Фредріксен Й. Е. 260
Фуцур М. 184
Фушич В. 266
Фюзеші М. 247

Х

Харченко М. 251
Хевердле Ф. 168
Химинець В. 267
Хмель див. Хмельницький Б.

Хмельницький Б. (Хмель) 55, 56, 77
Ходанич В. 269
Хорти М. див. Горті М.
Хреститель І. 142
Хрушов М. С. 255

Ц

Цапулич О. 267
Цемпер В. 217
Ципола Г. 250
Ціка [дружина Борканюка О.] 228

Ч

Чайковський П. 208
Чаплович І. 126
Чебикін А. 270
Чегі І. 184
Чендей І. 235, 246, 254, 269
Чепур Д. 266
Чернишевський М. 108
Чижмар В. 217
Чижмар С. 217
Чипалієв У. 260
Чопей Л. (Чопей В.) 153
Чорі Ю. 269
Чорновіл В. 255
Чургович І. (Чургович І.) 99, 100, 126, 127, 144
Чуса І. 242

Ш

Шаленик Н. 268
Шаляпін І. 76
Шандор В. 190
Шарманова К. 262
Шаул Б. 263
Шафарик П. 114, 117, 149
Шафранко Е. 184
Шаш А. 198
Шашкевич М. 117
Шварц М. 218
Шевченко Т. 142, 165, 246, 247, 248, 250, 253, 265,

266, 268, 269, 270
Шелухін А. С. 199
Шенборн Е. 64, 65
Шенборн Л. 63
Шенборн (Шенборни), граф 43, 61, 63, 64, 66, 82, 89, 91, 125, 156, 177, 240

Шепа В. 265
Шерегій Є. 209
Шерегій Ю.-А. 209
Шип Ю. 268
Шишков О. 109
Шімон Л. 266
Шкробинець Ю. 247
Шманько І. І. 267
Шманько П. І. 267
Шніцер М. 196
Шолтес З. 248
Шорбан В. 242
Шоссел А. 125
Шпенник О. Б. 265, 266
Штефан А. 186, 187, 188
Штефка В. 98
Шуба М. 265
Шугай М. 62, 137
Шутев І. 269
Шухевич Р. 187

Ю

Югасевич І. 122

Я

Яворський Ю. 199
Ягеллон Л., король 50
Якушич Ю., еп. 54
Яремчук І. 251
Ярослав Мудрий 39

NN [криптонім] див. Сільвай І.

Підписи до ілюстрацій кольорової вклейки (сторінки 9-24, нумеровані)

Автор фотографій (окрім тих, що містять інформацію про іншого автора) – Валерій Падяк ©

- с. 9 *Вгорі:* Карпати влітку, вид з полонини Рівної.
Внизу: Карпати взимку (фото Б. Іванова).
- с. 10 *Вгорі:* житло верховинців карпатського регіону в минулому (Музей архітектури та побуту в с. Колочава, Міжгірський район).
Внизу: страпачки (копиці) сіна – характерний елемент карпатського пейзажу.
- с. 11 *Вгорі:* озеро Синевир (Міжгірський район) (фото О. Попова).
Внизу: Долина нарцисів – унікальний природний масив (Карпатський біосферний заповідник, Хустський район).
- с. 12 Дуб-велетень, його вік – близько 1300 років, обхват стовбура – 9,1 м (с. Стужиця, Великоберезнянський район).
- с. 13 Гірський потік в Ужанському національному природному парку.
- с. 14 *Вгорі:* Ужгородський замок, вид з півночі (фото О. Попова).
Внизу: зображення чотирьох дроздів – герб княжого роду Другетів – багаторічних володарів Ужгородського замку.
- с. 15 Двір та мури Ужгородського замку.
- с. 16 Внутрішній двір Мукачівського замку та пам'ятник його володарям – Ілоні Зріні та її сину Ференцу II Ракоці на подвір'ї замку.
- с. 17 *Вгорі:* Невицький замок (Ужгородський район).
Внизу: руїни башти-донжона Середнянського замку (Ужгородський район).
- с. 18 Види старого Ужгорода.
- с. 19 *Вгорі:* будова Мукачівської міської ратуші (фото з книги "Мукачево – місто над Латорицею", 2005).
Внизу: центр м. Мукачева з виглядом на кафедральний римо-католицький собор.
- с. 20 Шелестівська дерев'яна церква, початок XVIII ст. (Закарпатський музей народної архітектури та побуту в м. Ужгород).
- с. 21 Дерев'яна церква у с. Колочава-Горб, XVIII ст. (Міжгірський район).
- с. 22 Греко-католицький кафедральний собор (м. Ужгород).
- с. 23 *Вгорі:* реформатська церква, XIII–XIV ст. (м. Хуст) (джерело: Вікіпедія).
Внизу: ортодоксальна синагога, збудована у мавританському стилі (м. Ужгород).
- с. 24 В Ужгороді цвітуть сакури.

Наукова біографія Дмитра Данилюка

Народився 19 вересня 1941 р. у с. Тересва на Тячівщині у родині сільських трударів. Після закінчення середньої школи в 1957 р. працював на місцевих підприємствах, і маючи трирічний стаж роботи, в 1960 р. поступив на історичний факультет Ужгородського університету, який закінчив у 1965 р. За направленням працював учителем історії у с. Кам'янка Очаківського району Миколаївської області, а згодом – учителем і директором Вільхівці-Лазівської восьмирічної школи і в рідній Тересвянській СШ.

Паралельно навчався в аспірантурі під керівництвом професора М. Трояна. З 1971 р. працює доцентом на кафедрі історії СРСР і України, а в 1982–1987 рр. – завідувач підготовчого відділення УжДУ. У 1975 р. захистив кандидатську дисертацію при Львівському державному університеті ім. І. Франка, а в 1994 р. – докторську в УжДУ. З 1996 р. – професор, у 2001–2012 рр. – завідувач кафедри історії України УжНУ.

Основна сфера наукової діяльності – закарпатська історіографія XVIII–XX ст. у контексті вітчизняної та всесвітньої історичної думки. Д. Данилюк – автор 8 окремих видань, серед них: "Історія Закарпаття в біографіях і портретах (з давніх часів до початку XX ст.)" (Ужгород, 1997, 289 с.), "Історична наука на Закарпатті (кінець XVIII – перша половина XX ст.)" (Ужгород, 1999, 350 с.), "Історична думка на Закарпатті епохи національного відродження (кінець XVIII – середина XIX ст.)" (Ужгород, 2009, 400 с.) та ін.

Д. Данилюк вивів із забуття чимало імен закарпатських вчених, діячів національного відродження, а їх наукову спадщину – на всеукраїнський рівень. Дослідження про них опубліковані у таких виданнях як «Український історичний журнал», «Історіографічні дослідження в Україні», «Історична наука на порозі XXI ст: підсумки та перспективи», «Четвертий міжнародний конгрес українців», «Хто є Хто: міжнародне довідково-бібліографічне видання».

Автор довів, що Закарпаття упродовж XVIII–XIX ст. дало світу цілу плеяду вчених європейського рівня, імена яких стали б окрасою будь-якої історичної нації. Відома словацька вчена-карпатознавець О. Рудловчак праці Д. Данилюка назвала «Біблією карпатознавства». На його праці посилаються провідні історіографи Києва, Харкова, Черкас, Кам'янець-Подільська та ін.

Д. Данилюк – досвідчений педагог. Під його керівництвом захищено 5 кандидатських дисертацій, удосконалено методику дослідження і викладання історичного краєзнавства.

За вагомий особистий внесок у соціально-економічний розвиток України, визначні досягнення у професійній діяльності, багаторічну сумлінну працю Д. Данилюка нагороджено орденом «За заслуги» III ст. (2006), Почесною грамотою Міністерства освіти України, орденом Української Православної Церкви «Святого Великомученика Георгія Побідоносця» (2011). Він також удостоєний високого звання «Почесний професор Ужгородського національного університету».

Детальний та всеохоплюючий матеріал про плідну працю Д. Данилюка представлено у виданні: **Історіограф Дмитро Данилюк** : біобібліограф. покажч. / уклад. Л. О. Ляченко ; біограф. нарис. М. Вегеш, В. Ілько, М. Олашин. – Ужгород : Вид-во В. Падяка, 2011. – 200 с. : іл. – (Серія «Вчені Ужгородського національного університету»).

Наукове видання

ДАНИЛЮК Дмитро Дмитрович
ІСТОРІЯ ЗАКАРПАТТЯ

Навчальний посібник з краєзнавства

Видання перше
Українською мовою

Випусковий редактор та іменний покажчик:

Л. О. Ільченко

Коректор:

Г. Тамаровська

*У книзі використано архівні та сучасні світлини
з фототеки "Видавництва В. Падяка"*

Видавництво Валерія Падяка

Ужгород, 88006, вул. Гагаріна, 14/3, тел. (0312)-693132

E-mail <padiak.valeri@gmail.com>

www.padyak.com

Директор В.І. ПАДЯК, к.ф.н.

(Свідоцтво Держкомінформу України ДК № 963 від 20.06.2002 р.)

Оригінал-макет: Л. Ільченко .

Замовлення № 308. Підписано до друку 5.11.2013 р. Формат 70x100/16.
Папір офсет. Гарнітура: Times. Умов. друк. арк. 27,62. Тираж 500 прим.

Друкарня ТОВ "Папірус-Ф"
Ужгород, вул. Собранецька, 146/39